

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI**

**SOKULLU MEHMET PAŞA’NIN BANİ KİMLİĞİ VE İNŞA ETTİRDİĞİ ÜÇ
MENZİL KÜLLİYESİ: LÜLEBURGAZ, HAVSA, PAYAS**

Selahattin ÖKSÜZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

**SOKULLU MEHMET PAŞA’NIN BANİ KİMLİĞİ VE İNŞA ETTİRDİĞİ ÜÇ
MENZİL KÜLLİYESİ: LÜLEBURGAZ, HAVSA, PAYAS**

Selahattin ÖKSÜZ

Danışman: Prof. Dr. M. Gözde RAMAZANOĞLU

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Candan ÜLKÜ

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ

YÜKSEK LİSANS

ADANA / 2022

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. M. Gözde RAMAZANOĞLU
(Danışman)

Üye: Prof. Dr. Candan ÜLKÜ

Üye: Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

.../.../....

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. / .../...

Selahattin ÖKSÜZ

ÖZET

SOKULLU MEHMET PAŞA’NIN BANİ KİMLİĞİ VE İNŞA ETTİRDİĞİ ÜÇ MENZİL KÜLLİYESİ: LÜLEBURGAZ, HAVSA, PAYAS

Selahattin ÖKSÜZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ, İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

Danışman: PROF. DR. M. Gözde RAMAZANOĞLU

Temmuz 2021, 165 sayfa

Başarılı bir devlet adamı, dirayetli bir komutan ve iyi bir yönetici olan Sokullu Mehmet Paşa, üç padişah zamanında veziriazamlık görevinde bulunan önemli bir şahsiyettir. Siyasî ve askeri alandaki başarılarıyla bir döneme adını veren Sokullu Mehmet Paşa’nın bilim ve sanat hamiliği ile banî kimliği geri planda kalmıştır.

XVI. yüzyılda sanatı ve sanatçıyı korumak Osmanlı yöneticilerinde aranan önemli vasıflar arasındadır. Sokullu Mehmet Paşa da sanatçıları himaye etmiş, dönemin kültür hayatını büyük ölçüde etkilemiştir. Baki, Nakkaş Osman, Seyyid Lokman gibi birçok sanatçıyı himayesi altına almıştır. Yeni eserlerin üretilmesine destek vermiş, devrin “en nefis” eserleri kendi adına ithaf edilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti’ndeki dizi padişah portreciliği geleneğinin başlamasında en büyük etken olmuştur.

Sokullu Mehmet Paşa’nın banîsi olduğu yapılar camiden kiliseye, medreseden kervansaray, köprüden darüşşifaya, hisara ve iskeleye kadar çok farklı işlevdedir. Balkanlar’dan Anadolu’ya, Anadolu dışından Arap coğrafyasına kadar uzanan yapıların sayıları 2.000’i aşmaktadır. Sokullu Mehmet Paşa vakfiyesi ışığında, bulunduğu yere, türlerine ve işlevlerine göre ele alınarak tasnif edilmiştir. Sokullu’nun banîsi olduğu 12 külliye Lüleburgaz, Havsa ve Payas külliyesi detaylı olarak ele alınmıştır.

Tez kapsamında ele alınan Lüleburgaz, Havsa ve Payas’taki külliye yerlerde inşa edilmeleri ile hem Sokullu Mehmet Paşa’nın hem devletin gücünü simgelemekte, büyük boyutları ve donanımlı olmaları ile ön plana çıkmaktadır. Mimar Sinan tarafından inşa edilmesi ile de ayrıcalıklı konuma sahiptir. Söz konusu külliyelerin özgün durumları ve tarih içinde geçirdiği değişimler irdelenmiş, külliye oluşturan birimlerin nitelikleri ve ortak özellikleri ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Sokullu, Lüleburgaz, Havsa, Payas, Külliye, Sanat Koruyucusu.

ABSTRACT

THREE COMPLEXES COMMISSIONED BY SOKULLU MEHMET PASHA AND STRUCTURE PROTECTOR IDENTITY: LULEBURGAZ, HAVSA, PAYAS

Selahattin ÖKSÜZ

Master Thesis, Department of History of İslam and Arts

Supervisor: Prof. Dr. M. Gözde RAMAZANOĞLU

July 2021, 165 pages

Sokullu Mehmet Pasha, who was a successful statesman, a competent commander and a good administrator in the Ottoman Empire, is an important person who served as the Grand Vizier during the time of three Sultans. He gave his name to a period in the 16th century with his political and military achievements, remained in the background with his patronage of science and art.

Protecting art and artists in the 16th century is among the important qualifications sought by Ottoman Administrators. Sokullu Mehmet Pasha also took under his protection many artists such as Baki, Nakkaş Osman, Seyyid Lokman, who were among the successful names of the period. He supported the production of new works, and the most "delicious" works of the period were dedicated to him. In addition, it was the biggest factor in the beginning of the sultan portraiture tradition in the Ottoman Empire.

The buildings which are built by Sokullu Mehmet Pasha have very different functions; from mosque to church, from madrasah to caravanserai, from bridge to hospital, to fortress and pier. The number of structures stretching from the Balkans to Anatolia, from outside Anatolia to the Arabian geography exceeds two thousand. In the light of Sokullu Mehmet Pasha's foundation, it has been classified according to types and functions. Lüleburgaz, Havsa and Payas Complexes, which are among the 12 social complexes whose built by Sokullu, were detailed.

The Social Complexes in Lüleburgaz, Havsa and Payas, which are discussed within the scope of the thesis, symbolize the power of both Sokullu Mehmet Pasha and the state with their construction in remote places, and come to the fore with their large dimensions and being equipped. It has a privileged position as it was built by Mimar Sinan. The original status of

the mentioned Complexes and the changes they have undergone in history have been tried to be clarified, and the characteristics and common features of the units that make up the Complexes have been revealed.

Keywords: Sokullu, Luleburgaz, Havsa, Payas, Building Complex, Art Protector.

ÖNSÖZ

Tarihe başarılı bir devlet adamı, dirayetli bir komutan ve iyi bir yönetici olarak iz bırakan Sokullu Mehmet Paşa, XVI. yüzyılın Sokullu devri olarak anılmasını sağlamıştır. Bu araştırma, böyle kuvvetli bir devlet adamının, dönemin en önemli mimarlarından Mimar Sinan’a inşa ettirdiği üç büyük menzil külliyesini konu edinmektedir. Çok sayıda birincil ve ikincil kaynak taranarak külliyelerin tasnifi yapılmaya çalışılmış, bu konudaki açığın kapatılmasını sağlamak amaçlanmıştır.

Çalışma sırasında Sokullu Mehmet Paşa’nın farklı coğrafyalara yayılan, sayıları 2 bini aşan farklı türde yapısının tespit edilmesi, banî yönünün çok kuvvetli olduğunun fark edilmesine sebep olmuştur.

Başarılı devlet adamı kimliğinin yanında sanatın edebiyat alanı ile ilgilendiği, şiir yazdığı anlaşılmıştır. Dizi padişah portreciliği geleneğinin Osmanlı’da başlatılmasında en önemli etken olduğu da fark edilince, tez kapsamında konu ile ilgili bölüm açmak gerekmiştir. Ancak, devlet adamlarının sanat hamiliği konusu yeni çalışmaya başlanan bir alan olduğu için konuyla ilgili müstakil bir kaynak bulunamamış, çalışma sırasında en zorlanılan bölüm burası olmuştur. XVI. yüzyılın önemli sanatçıları konu edinen makale, kitap ve tezler taranarak Sokullu Mehmet Paşa’nın hamisi olduğu kişiler tespit edilmiştir.

Günümüze ulaşmayan binaların özgün durumları ve tarih içinde geçirdikleri çeşitli aşamaları fotoğraflardan, dönemin görgü tanıklarının ifadelerinden, Cumhuriyet Devlet Arşivinde yapılan tarama sonucu ulaşılan belgelerden ve yayımlanmış rölöve çizimlerinin karşılaştırmalarından yararlanılarak tespit edilmeye çalışıldı.

Maddi ve manevi anlamda her zaman yanımda olan annem Hatice ÖZKIZILBULUT’a, Tez çalışmamın planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen sayın tez hocam Prof. Dr. M. Gözde RAMAZANOĞLU’na, baskısı bulunamayan kitapların teminini sağlayan “ağabeyim” Şenol TÜYSÜZ’e, kullandığım yabancı kaynakların tercümesinde yardımcı olan Orçun İLDAS’a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
KISALTMALAR	xiv
TABLolar LİSTESİ	xv
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xv

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı	1
2. Araştırmanın Yöntemi.....	1
3. Araştırmanın Kapsamı	3
4. Kaynakların Tanıtımı	3

BÖLÜM I

OSMANLI DÖNEMİNDE KÜLLİYE

1.1. Külliye'nin tanımı ve külliye'leri oluşturan birimler	8
1.1.1. Külliye'nin Tanımı	8
1. 1. 2. Külliye Yapılarının Tarihsel Gelişimi	9
1.2. Külliye'lerin Bileşenleri	11
1. 2. 1. Camiler	11
1. 2. 2. Medrese	12
1. 2. 3. Sıbyan Mektebi, mektep	12
1. 2. 4. Darü'l-kurra.....	12
1. 2. 5. İmareti.....	13
1. 2. 6. Tabhane	13
1. 2. 7. Kervansaray.....	13
1. 2. 8. Han	14

1. 2. 9. Arasta.....	14
1. 2. 10. Dükkanlar	14
1. 2. 11. Darüşşifa, Bimarhane	15
1. 2. 12. Hamam	15
1. 2. 13. Türbe	16
1. 2. 14. Kütüphane	16
1. 2. 15. Meşruta Binaları	16
1. 2. 16. Muvakkithane	16
1. 2. 17. Çeşme-Sebil, Helalar, Ahırlar.....	16
1. 3. Arasta Odaklı Külliyeleer	16
1. 3. 1 Arastalı Odaklı Külliye Örnekleri.....	17
1.3.1.1. Şam Süleymaniye Külliyesi.....	17
1.3.1.2. Ilgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi	18
1.3.1.3. Suriye Kadife Külliyesi	18
1.3.1.4. Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Külliyesi	18
1.3.1.5. İncesu (Merzifonlu) Kara Mustafa Paşa Külliyesi	18
1. 3. 2. Külliye Dışında Arastası Olan Külliye Örnekleri.	19

BÖLÜM II

SOKULLU MEHMET PAŞA’NIN HAYATI VE BANİ KİMLİĞİ

2.1. Sokullu Mehmed Paşa’nın Hayatı	20
2.2. Sokullu Mehmet Paşa’nın Devlet Anlayışı	23
2.3. Sokullu Mehmed Paşa’nın Sanat Koruyuculuğu ve Bani Kimliği	24
2.3.1. Sokullu Mehmet Paşa’nın Sanat Koruyuculuğu.....	24
2.3.2. Sokullu Mehmet Paşa’nın Bani Kimliği	28

BÖLÜM III

SOKULLU MEHMET PAŞA’NIN İNŞA ETTİRDİĞİ KÜLLİYELER

3.1. Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi	40
3.1.1. Konum Özellikleri.....	40

3.1.2. Külliye'nin Genel Tanımı	41
3.1.3. Külliye Kapsamındaki Yapılar	43
3.1.3.1. Cami ve Avlu	43
3.1.3.1.1. Mihrap	46
3.1.3.1.2. Minber	47
3.1.3.1.3. Müezzin Mahfili	47
3.1.3.2. Şadırvan	48
3.1.3.2. Medrese	48
3.1.3.3. Kervansaray	49
3.1.3.4. Tabhane	52
3.1.3.5. İmaret	52
3.1.3.6. Hamam	53
3.1.3.7. Mektep	54
3.1.3.8. Suyolları	56
3.1.3.9. Arasta	56
3.1.3.10. Dua Kubbesi	56
3.1.3.11. Köprü	57
3.1.3.12. Meşruta binaları	57
3.1.3.13. Saray	58
3.1.4. Kitabeler	58
3.1.4.1. İnşa Kitabeleri	58
3.1.4.1.1. Kervansarayın Girişindeki Kitabe	58
3.1.4.1.2. Cami Girişindeki Kitabe	59
3.1.4.2. Onarım Kitabesi	61
3.2. Havsa Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi	63
3.2.1. Konum Özellikleri	63
3.2.2. Külliye'nin Genel Tanımı	63
3.2.3. Külliye Kapsamındaki Yapılar	65
3.2.3.1. Cami ve Avlu	65
3.2.3.1.1. Mihrap	68
3.2.3.1.2. Minber	68
3.2.3.2. Medrese	68
3.2.3.3. Kervansaray	69

3.2.3.4. Tabhane.....	70
3.2.3.5. İmaret	70
3.2.3.6. Hamam.....	71
3.2.3.7. Mektep	72
3.2.3.8 Suyolları.....	72
3.2.3.9 Arasta	73
3.2.3.10 Dua Kubbesi	73
3.2.3.11. Tekke.....	74
3.2.4. Kitabe	74
3.3.Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi.....	77
3.3.1. Konum Özellikleri.....	77
3.3.2. Külliye'nin Genel Tanımı	77
3.3.3. Külliye Kapsamındaki Yapılar	79
3.3.3.1. Cami ve Avlu.....	79
3.3.3.1.1. Mihrap	81
3.3.3.1.2. Minber	81
3.3.3.2. Tekke - Hanıkah (Medrese).....	81
3.3.3.3. Konaklama Birimleri.....	82
3.3.3.3.1. Ahır/develik	84
3.3.3.3.2. Tabhane	84
3.3.3.4. İmaret	86
3.3.3.5. Hamam.....	87
3.3.3.6. Mektep	89
3.3.3.7. Suyolu	89
3.3.3.8. Arasta ve Dua Kubbesi.....	89
3.3.3.9. Köprü	91
3.3.3.10. İskele.....	92
3.3.3.11. Çeşmeler	92
3.3.4. Kitabe	92

SONUÇ

Değerlendirme ve Sonuç	94
------------------------------	----

KAYNAKÇA	99
EKLER.....	116
ÖZGEÇMİŞ.....	165

KISALTMALAR

bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
H.	Hicrî
M	Miladî
haz.	Hazırlayan
m	metre
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfa aralığı
ty.	Tarihsiz
v.dğr.	Ve diğerleri
vb.	Ve benzeri
y.y.	Yayın yeri yok
TDV.	Türk Diyanet Vakfı

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: *Sokullu Mehmet Paşa'nın İnşa Ettirdiği Yapılar*

Tablo 2: *Sokullu Mehmet Paşa'nın Vakfiyesinde Kayıtlı Olup İstanbul'da Yer Alan Yapılar*

Tablo 3: *Sokullu Mehmet Paşa'nın Trakya ve Anadolu'da İnşa Ettirdiği Yapılar*

Tablo 4: *Sokullu Mehmet Paşa'nın Anadolu Dışında İnşa Ettirdiği Yapılar*

Tablo 5 *Sokullu Mehmet Paşa'nın İnşa Ettirdiği Külliye*

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Sokullu Mehmet Paşa'nın Minyatürü

Şekil 2: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Vaziyet Planı

Şekil 3: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Askometrik Perspektif

Şekil 4: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Genel Görünüm

Şekil 5: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Cami Planı

Şekil 6: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Cami Yan Girişler

Şekil 7: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Cami

Şekil 8: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Cami Pencere

Şekil 9: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Cami Son Cemaat Yeri Planı

Şekil 10: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Cami Harim Giriş Kapısı

Şekil 11: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Cami Harimi

Şekil 12: Bulgar İstilasası Sırasında Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami

Şekil 13: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami Mihrabı

Şekil 14: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Minberi

Şekil 15: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Camisinin Minber Aynalık Bölümü

Şekil 16: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami Mahfili

Şekil 17: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami Şadırvanı

Şekil 18: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami Şadırvan, Tuğra Detay

Şekil 19: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Medrese Planı

Şekil 20: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Medresesi Öğrenci Hücreleri

Şekil 21: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Kervansarayı Restitüsyon Planı

Şekil 22: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Kervansarayı

Şekil 23: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Kervansarayı Gravürü

Şekil 24: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Kervansarayı Günümüze Ulaşan Bölümler

Şekil 25: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Kervansarayı Kışla Olarak Kullanılması

Şekil 26: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Hamam Planı

Şekil 27: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Hamamı

Şekil 28: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Sıbyan Mektebi

Şekil 29: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Sıbyan Mektebinin Günümüze Ulaşmayan Ahşap Saçak İzleri

Şekil 30: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Arastası

Şekil 31: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Dua Kubbesi

Şekil 32: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Köprü

Şekil 33: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Köprüsünün Günümüze Ulaşmayan Kitabe Bölümü

Şekil 34: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Kervansarayı Girişi Üzerindeki Kitabe Bölümü

Şekil 35: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami -Medrese Ortak Avlusu Girişindeki Kitabe

Şekil 36: Havsa'nın 1930'lara Ait Fotoğrafı

Şekil 37: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Planı

Şekil 38: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Hipotetik (Varsayımsal) Planı

Şekil 39: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Cami Planı

Şekil 40: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Cami

Şekil 41: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Cami Harim Kapısı

Şekil 42: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Cami'nin Eski Tarihli Görünümü

Şekil 43: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Cami Mihrabı

Şekil 44: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Cami Minberi

Şekil 45: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Medrese Planı

Şekil 46: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Kervansaray Planı

Şekil 47: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Hamam Planı

Şekil 48: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Hamam Planı

Şekil 49: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Külliye Arastası

Şekil 50: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Külliye Dua Kubbesi

Şekil 51: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Kitabe Levhası

Şekil 52: Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Planı

Şekil 53: Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Hava Fotoğrafı

Şekil 54: Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Aksometrik Perspektif

Şekil 55: Payas Sokullu Mehmet Paşa Cami Planı

Şekil 56: Payas Sokullu Mehmet Paşa Cami

Şekil 57: Payas Sokullu Mehmet Paşa Cami Son Cemaat Revağı

Şekil 58: Payas Sokullu Mehmet Paşa Cami Harim Kapısı

Şekil 59: Payas Sokullu Mehmet Paşa Cami Mihrabı

Şekil 60: Payas Sokullu Mehmet Paşa Tekke (Medrese) Hücreleri

Şekil 61: Payas Sokullu Mehmet Paşa Konaklama Birimleri Planı

Şekil 62: Payas Sokullu Mehmet Paşa Konaklama Birimleri Giriş Kapısı

Şekil 63: Payas Sokullu Mehmet Paşa Konaklama Birimleri koridor

Şekil 64: Payas Sokullu Mehmet Paşa Umumi Hela Olarak İşaretlenen Bölüm

Şekil 65: Payas Sokullu Mehmet Paşa Develik Bölümü

Şekil 66: Payas Sokullu Mehmet Paşa Develik Bölümünün Yıkılmış Durumdaki Kuzey Revakları

Şekil 67: Payas Sokullu Mehmet Paşa Tabhane

Şekil 68: Payas Sokullu Mehmet Paşa İmaret Planı

Şekil 69: Payas Sokullu Mehmet Paşa İmareti

Şekil 70: Payas Sokullu Mehmet Paşa Hamamı Hava Fotoğrafı

Şekil 71: Payas Sokullu Mehmet Paşa Hamam Kapısı

Şekil 72: Payas Sokullu Mehmet Paşa Sıbyan Mektebi

Şekil 73: Payas Sokullu Mehmet Paşa Arastası

Şekil 74: Payas Sokullu Mehmet Paşa Dua Kubbesi

Şekil 75: Payas Sokullu Mehmet Paşa Arastası Yıkılan Bölümler Bölümler

Şekil 76: Payas Sokullu Mehmet Paşa Arastası Yıkılan Bölümler

Şekil 77: Payas Sokullu Mehmet Paşa Köprüsü

Şekil 78: Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Güneyindeki Çeşme

Şekil 79: Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Kuzeyindeki Çeşme

Şekil 80: Payas Sokullu Mehmet Paşa Konaklama Birimleri Kapısı Üzerindeki Onarım Kitabesi

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışma, Sokullu Mehmet Paşa'nın siyasi hayatını, sanat hamiliğini ve banî yönünü ele alarak çok katmanlı kimliğinin ortaya konmasını ve Mimar Sinan'a inşa ettirdiği üç büyük külliyesinin niteliklerinin tanımlanmasını konu edinmektedir.

Askeri ve siyasi başarıları nedeniyle bir devre adını veren Sokullu Mehmet Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin en önemli siyasi figürleri arasında yer aldığı bir gerçektir. Ancak siyasi yönünün çok kuvvetli olması diğer özelliklerinin önüne geçmiştir. Bu nedenle, bilimi ve sanatı himaye eden, Osmanlı sanatındaki dizi padişah portreciliği geleneğinin başlatılmasındaki önemli etken olan ve sanatın edebiyat alanında eser veren Sokullu'nun kimliğinin farklı yönlerinin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır. Vakfiyesi, banî yönünün de çok kuvvetli olduğunu göstermektedir. Vakfiyede kayıtlı 2 binden fazla yapının işlevlerine ve mimari tiplerine göre tasnif edilerek derli toplu bir şekilde sunulması hedeflenmektedir.

Banisi Sokullu Mehmet Paşa, mimarı Koca Sinan olan Lüleburgaz, Havsa ve Payas'taki üç külliye'nin benzer planlama ilkeleri doğrultusunda inşa edildiği, fakat külliye'leri oluşturan birimlerin birbirinden farklı olduğu görülmüştür. Konuyu bütüncül açıdan ele alan bir çalışma yapılmadığı fark edilmiştir. Bu nedenle bu üç külliye irdelenmiş, hem birimlerin, hem de külliye'lerin niteliklerinin ortaya konması amaçlanmıştır.

Yukarıda özetlenen konular üzerinde yoğunlaşan tez çalışması, Sokullu'nun çok katmanlı kimliğinin farklı yönleriyle ele almasıyla ve Osmanlı menzil külliye'leri içinde ayrıcalıklı konuma sahip olan Lüleburgaz, Havsa ve Payas külliye'lerini bütüncül yaklaşımla değerlendirmeye tabi tutması açısından önem arz etmektedir.

Bu doğrultuda, alanyazında bir boşluğun doldurulmasını hedefleyen bu çalışmanın, ileride yapılacak araştırmalara kaynak olacağı umulmaktadır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma nitel bir araştırmadır. Literatür taraması gerçekleştirilip mümkün olduğunca dönemin özgün kaynaklarına bağlı kalınmaya çalışılmıştır. Tez çalışmasının birincil kaynağı durumunda olan Sokullu Mehmet Paşa Vakfiyesi başta olmak üzere

üniversite kütüphanelerinden, elektronik ortamda hizmet veren online kütüphanelerden, dönemin görgü tanıklarının ifadelerinden, seyyahların notlarından, eski tarihli fotoğraflardan ve güncel rölöve çizimlerinden yararlanılmıştır.

“Sokullu Mehmet Paşa’nın Bani Kimliği ve İnşa Ettirdiği Üç Menzil Külliyesi (Lüleburgaz, Havsa, Payas)” başlığı altında sunulan tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konunun daha iyi anlaşılması için külliyelerin gelişimi ve XVI. yüzyılda inşa edilen büyük ölçekli külliyelerin bileşenlerine yer verilmiştir. Tez konusunu oluşturan külliyelerin arasta odaklı olmasından dolayı arasta çevresinde biçimlenen külliye örneklerine de yer verilmiştir.

İkinci bölümde “Sokullu Mehmet Paşa’nın Hayatı ve Bani Kimliği” ele alınmıştır. Bu bölümde veziriazamın çok katmanlı kimliği anlamlı görünen bütün yönleriyle ortaya konmaya çalışılmıştır. İlk olarak XVI. yüzyılın en önemli siyasi figürlerinden olan Sokullu’nun zihniyet dünyasını anlamak için hayatına siyasi yönüyle birlikte devlet adamı kimliğine yer verilmiştir. Hayatı için Samorcic¹ ile Altınay’ın² biyografi niteliğindeki eserlerinden büyük ölçüde yararlanılmıştır. Bu bölümde ayrıca Sokullu’nun sanat hamiliği de ele alınmaya çalışılmıştır. Konu hakkında müstakil bir çalışma bulunmadığından, veziriazamın sanat koruculuğunun ortaya konması için dönemin önemli sanatçıları hakkında ulaşılabilen tüm kaynaklar taranıp, Sokullu’nun himaye ettiği sanatçılar bulunmaya çalışılmıştır. “Sokullu Mehmet Paşa’nın Bani Kimliği” başlığı altında vakfiyesinde kayıtlı eserlerin tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda farklı coğrafyalara yayılan eserlerinin sayısının 2 bini aştığı görülmüştür. Yapıların sayıca çok olması tek yapı ölçeğinde ele alınmasını imkansız kıldığından, yapılar bölgelere ve şehirlere göre ayrılmış, türlerine ve tiplerine göre tasnifi yapılmış ve tablolara işlenerek sunulmuştur.

Üçüncü bölümü “Sokullu Mehmet Paşa’nın İnşa Ettirdiği Menzil Külliyesi” oluşturmaktadır. Bu bölümde Lüleburgaz, Havsa ve Payas’taki külliyesi ve bu külliyei oluşturan binalar irdelenerek mimari ve bezeme özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Söz konusu külliyelerin araştırılması sırasında büyük ölçüde Sokullu Mehmet Paşa vakfiyesinden, eski tarihli fotoğraflardan, dönemin görgü tanıklarının ifadelerinden, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivinde yapılan tarama sonucu elde edilen

¹ Samorcic, Radovan, *Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam Sokollu Mehmet Paşa*, Sabah Kitapları (Çeviren: Meral Gaspıralı), İstanbul 1995.

² Bkz. Altınay, Ahmet Refik, *Sokollu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.

belge ve yazışmalar ile plan çizimlerinden yararlanılmıştır. Binaların özgün durumları ve tarih içinde geçirdiği bütün aşamaların ortaya konması için çok sayıda görsel materyalden yararlanılmıştır.

Sonuç bölümünde ise söz konusu külliyelerinin ortak özellikleri ile Sokullu Mehmet Paşa'nın sanat hamiliği ve bani kimliği üzerine genel bir değerlendirme yapılmıştır. Lüleburgaz, Havsa ve Payas'ta inşa ettirdiği külliyelerin planlanma ilkeleri bakımından benzer özellikleri, özgün durumları ve tarih içinde geçirdiği değişimler aydınlatılmaya çalışılmış, külliyeleeri oluşturan birimlerin nitelikleri ve ortak özellikleri ortaya konmuştur.

3. Araştırmanın Kapsamı

Sokullu Mehmet Paşa'nın sanat koruyuculuğu, bani kimliği ve menzilde inşa ettirdiği üç büyük külliyesi anlamlı görünen bütün yönleri ile ele alınarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışma sırasında bani yönü ile sanat hamiliğinin kuvvetli olduğu tespit edildiğinden, ayrı bir başlık halinde sunulmasına, Sokullu'nun çok katmanlı kimliğini farklı yönleriyle ele alıp ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmada Sokullu'nun inşa ettirdiği bütün yapılarına mümkün olduğunca yer vermeye çalışılmıştır. Sayısı 2 bini aşan yapılar işlevlerine göre tasnif edilmeye çalışılmış, varsa spesifik özelliklerinin dikkati çekmesi sağlanmıştır. Son bölümde Sokullu Mehmet Paşa'nın Mimar Sinan'a inşa ettirdiği üç büyük menzil külliyesinin detaylı olarak ele alıp, binaları irdelenmektedir. Sonuç bölümünde konunun genel değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Söz konusu külliyelerin ya da külliyeleeri oluşturan birimlerin çağdaşı diğer yapılar ile karşılaştırılması kapsam dışındadır. Savunma yapısı olmasından dolayı Payas külliyesi kapsamında bulunan Payas kalesi ile külliyeleerin kuzey batısında yer alan, banisi belli olmayan hamam yapısı da tez kapsamı dışında tutulmuştur.

4. Kaynakların Tanıtımı

Sokullu Mehmet Paşa'nın vakfiyesi, tez çalışmasının birincil kaynağı durumundadır. Transkripsiyonu yapılmış olan Evâhir-i Zilhicce 981 (12-22 Nisan 1574) tarihli (VGMA Defter: 572, Sayfa: 27, Sıra: 20'da kayıtlı) vakfiye, Mevlüt Çam ve Rahman Ademi editörlüğünde, *Bosna Hersek Vakfiyeleri* kitabının 4. Cildinin 1751-1801 sayfalarında yayınlanmıştır. Vakfiyeyi Gökbilgin XV-XVI. Asırlarda Edirne ve

Paşa Livası, Vakıflar Mülkler-Mukataalar isimli çalışmasında da özetlenmiştir. Aynı vakfiye Polattaş'ın *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri* başlıklı Yüksek Lisans Tezinde sadeleştirilmiş olarak yayınlanmış ancak, çalışma süresinde erişime açılmadığı için bu tezden yararlanılamamıştır. Sokullu Mehmet Paşa'nın vakfiyesinde kayıtlı olmayan yapılar da Uçar'ın Bolu Şer'i Sicilleri kayıtlarından yararlanarak hazırladığı *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları* adlı kitabından tespit edilmiştir.

Sokullu Mehmet Paşa'nın hayatı ele alınırken ağırlıklı olarak hakkında yazılan biyografilere bağlı kalınmıştır. Samarcic'in (1994) *Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam: Sokollu Mehmed Paşa*, Altınay'ın (2013) *Sokollu* adlı kitapları ile Afyoncu'nun (2009) *İslam Ansiklopedisi'nde (DİA) "Sokullu Mehmed Paşa"* maddesinden, İbrahimgil'in (2003) *Sokollu Mehmet Paşa'nın Osmanlı Tarihindeki Yeri ve Önemi* başlıklı bildirisinden yararlanılmıştır. Ayrıca tarih kitaplarından da faydalanılmıştır.

Devlet adamlarının hamiliği konusu yeni çalışılmaya başlanılan bir alan olduğundan Sokullu Mehmet Paşa'nın sanat koruyucu yönünü ele alan bağımsız bir çalışma bulunamamıştır. Veziriazamın hamisi olduğu kişilerin tespiti, XVI. yüzyılın bütün önemli sanatçıları ile ilgili kitaplar taranarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Mahir'in (2018) *Osmanlı Minyatür Sanatı*, Toroman'ın (2018) "Kanûni'nin Son Seferini Konu Alan Bazı Tasvirlerdeki Sembolik Dil Üzerine", Tanındı'nın (1996) *Türk Minyatür Sanatı*, Durmuş'un (2014) "Siyasi Rekabetin Bir Enstrümanı Olarak Ortaçağda Sanat", Peçe'nin (2015), *Nakkaş Osman ve Levni'ye Ait Padişah Portrelerinin Kompozisyon ve Teknik Açısından Karşılaştırılması*, Pazan'ın, *Nahifi'nin Cevahirü'l-Menâkıb'ı (Gencîne-i Ahlâk) (Tahlil ve Metin)*, Kazan'ın, "16. Asırda Telif Ettikleri Eserler Çerçevesinde Tarihçilerin Himayesi Hakkında Bazı Notlar", 2014, Karavelioğlu'nun, "16. Yüzyıl Bilgin ve Şairlerinden Fevri'nin Ahlâk-ı Mehmed Paşa Adlı Eseri Üzerine", Kaşık'ın (2014), "Bâkî'nin Arapçadan Tercüme Mensur Bir Eseri: Fezâ'il-i Mekke Yahut el-i'lâm bi-A'lâmi Veleddillâhi'l Haram Tercümesi adlı çalışmalarından yararlanılmıştır.

Osmanlı dönemi külliyesi ve külliyesi oluşturan bileşenler konusunda çok sayıda kaynak bulunabilmektedir. Tez çalışması sırasında, Cantay'ın (2002) *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*, Kuban'ın (1994) *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, Sözen ve Tanyeli'nin (2015) *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Turani'nin *Sanat Terimleri Sözlüğü*, Cezar'ın (1985) *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik*

Dönem İmar Sistemi adlı kitapları, Eyice'nin “*Mimar Sinan Külliyesi*”, Cantay'ın, “*Türk Mimarisinde Külliye*” ve “*Kervansaraylar*” makaleleri ile 1989 tarihli “*Türkiye’de Osmanlı Devri Kervansaray Yapılarının Tipolojisi*”; Akozan'ın “*Türk Külliyesi*”, Ramazanoğlu'nun “*16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi*”, Çobanoğlu'nun, “*Külliye*”, Ergin'in (2013) *Türkiye’de Hanlar, Kervansaraylar, Oteller ve Çeşitli Barınma Yerleri* adlı kitabı, Gürbıyık'ın “*Osmanlı İmaratlarının Tipolojisi Üzerine Bir Deneme*”, Ahunbay'ın “*Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları: Medreseler, Darülmurralar, Mektepler*”, Önge'nin “*Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar*”, Eryavuz'un “*Kervansaray*” başlıklı ansiklopedi maddeleri ve makaleleri ile Kazancıoğlu'nun (2014) *Osmanlı Dönemi Kervansaraylarının Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Fonksiyonları* başlıklı Doktora Tezi yol gösterici olmuştur.

Mimar Sinan'a ait Tezkiretü'l-Bünyan, Tezkiretü'l Ebniye ve Tuhfetü'l Mi'mârîn adlı eserlerinde yer alan yapılar, Kuran'ın *Mimar Sinan* adlı kitabında değerlendirilmiştir. Aynı eserler Sönmez'in (1988) *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler* ve Saatçi'nin *Bir Osmanlı Mucizesi: Mimar Sinan* adlı kitaplarında latine edilmiş olarak yayınlanmıştır.

Mimar Sinan'ın yapılarını ya da Osmanlı Külliyelerini konu edinen yayınlarda Sokoulu Mehmet Paşa'nın Lüleburgaz, Havsa ve Payas'ta yaptırdığı büyük külliyelere yer verilmiştir. Kuran'ın (1986) *Mimar Sinan*, Aslanapa'nın (1988) *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, Ramazanoğlu'nun (1996) *Mimar Sinan'da Tezyinat Anlayışı*, Aslanapa'nın (2004) *Osmanlı Devri Mimarisi*, Kuban'ın (2007) *Osmanlı Mimarisi*, Necipoğlu'nun (2013) *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür* adlı kitapları, Müderrisoğlu'nun (1993) *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi* başlıklı Doktora Tezi ve 1999 tarihli “*Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi*” makalesi ile Eraslan'ın (2020) “*Mimar Sinan Era Kulliyes in the Ottoman Urban Landscape*” makalesi bu kapsamda değerlendirilmiştir.

Yapıların eski tarihli fotoğrafları için dijital ortamdan yararlanılmıştır. II. Abdülhamit Koleksiyonuna ait fotoğraflar IRCICA- Farabi Dijital Library (<https://library.ircica.org>) ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi dijital koleksiyonundan (<http://nek.istanbul.edu.tr>) elde edilmiştir. Ali Saim Ülgen koleksiyonunda bulunan fotoğraf ve dokümana Salt araştırma dijital arşivinden (<https://archives.saltresearch.org>) ulaşılmıştır. Diğer özgün kaynak olarak Milli

Kütüphane dijital arşivinden, Payas Şenlendirme Projesi (<https://payassenlendirme.wordpress.com>), Türkiye'deki kültür varlıklarını belgeleme çalışması niteliğindeki www.kulturenvanteri.com adreslerinde yayınlanan görsel materyalden yararlanılmıştır.

Dönemin özgün belgeleri Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivlerinin (<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>) ve Milli Kütüphane Süreli Yayınlar kataloğunun (<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/list>) taranmasıyla elde edilmiştir. Yüksek Lisans ve Doktora tezlerine Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi'nden (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>) ulaşılmıştır. Internet Archive: Digital Library (<https://archive.org>) eski tarihli yayınlara ulaşma konusunda kaynak olarak kullanılmıştır.

Büyük kısmı yıkılan Havsa külliyesi hakkında ulaşılabilen bilgi sınırlıdır. Külliye'nin ele alınmasında Küçükaya'nın (1990) "Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme"; Reyhanlı-Altun'un (1976) "Edirne- Havsa'da Sokollu (veya Kasım Paşa) Külliyesi", Reyhanlı'nın (1977), "Havsa'daki Sokollu veya Kasım Paşa Külliyesi Hakkında Tamamlayıcı Notlar", Yıldız'ın, "Havsa'daki Şehit Mehmet Paşazade Kasım Paşa Vakfı" başlıklı makaleleri ile Müderrisoğlu'nun (2009) "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi" (Havsa) başlıklı ansiklopedi maddesi konudaki belli başlı yayınlardır.

Gravür ve fotoğraflar kadar seyyahların anlatımları hem günümüze ulaşmayan yapıların özgün durumlarının anlaşılmasını sağlamış, hem de zaman içindeki değişikliklerin takip edilebilmesini sağlamıştır.

Göral'ın (1963) *Lüleburgaz İlçesi Monografyası* ve Meriç'in (1964) *Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi* bitirme tezleri, yapıların 1960'lı yıllardaki durumunu göstermesi açısından önemlidir. Müderrisoğlu'nun (2009) "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi (Lüleburgaz)" ansiklopedi maddesi, Özyurt'un (1989) *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi* başlıklı yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi ile Çıplak'ın (2017) *Understanding the Construction Technique Mimar Sinan's Buildings: The Case Of Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Mosque* başlıklı yayımlanmamış Doktora Tezi; Sönmezer- Ögel'in (2004) "Lüleburgaz Sokollu Mehmet Paşa Camii'nde Oran-Strüktür İlişkisi" makalesi monografi niteliğindeki çalışmalardır. Kiel'in (2003) "Lüleburgaz"

maddesi, Baştemur'un (2013) *Mimar Sinan Rotasının Doğal ve Kültürel Peyzaj İzleri* başlıklı Doktora Tezi yapılar hakkında genel bilgi vermektedir.

Payas külliyesinin 20. yüzyıl ortalarındaki durumunu göstermesi bakımından değerli bir kaynak durumunda olan ve Asım Kömürcüoğlu tarafından hazırlanan 1948 tarihli rölöve planına (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612>) salt arşiv dijital koleksiyonundan ulaşılmıştır. Müderrisoğlu'nun (2009), "Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi (Payas)" başlıklı ansiklopedi maddesi, Temiz'in (2014), "Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi", Kablan'ın (2016) "Payas Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi" makaleleri, Yenipınar- Yılmaz'ın (2018) "Tarihi İpek Yolunda Payas Külliyesi ve Doğu Akdeniz Tur Programları" başlıklı bildirisi Payas külliyesini ele alan monografik çalışmalardır. Şancı'nın (2002) *Hatay İlinde Türk Mimarisi* başlıklı Doktora Tezinde Payas külliyesine yer verilmiştir. Dr. Şerafeddin Mağmumi'nin (2002), *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye* adlı kitabı da 1800'lü yıllardaki durumunu betimlemesi bakımından önem taşımaktadır.

BÖLÜM I

OSMANLI DÖNEMİNDE KÜLLİYE

1.1.Külliye'nin Tanımı ve Külliye'yi Oluşturan Birimler

1.1.1. Külliye'nin Tanımı

Farklı işleve sahip binaların bir araya gelmesi ile oluşan yapılar topluluğuna külliye adı verilir. Anadolu'da Selçuklular döneminde inşa edilen külliye örneklerinde, binalar caminin etrafında şekillenmiştir.³ Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılda inşa edilen külliyeler genellikle bir caminin etrafında, bazen bir medrese veya ticari bir yapı ile şekillenir.⁴ Bu dönemin büyük külliyesi cami, medrese, türbe, bimarhane, aşhane (imaret), mektep, kütüphane, arasta, çarşı, han, kervansaray, tabhane, hamam, meşruta binaları, helalar, muvakkıthane ve çeşme-sebil birimlerinden oluşur.⁵ Osmanlı'da toplumsal hayatın odak noktasını temsil eden külliyeler; sultanların, vezirlerin, mevki sahibi olan varlıklı kişilerin dini ve sosyal kaygıyla, vakıf olarak inşa ettirdikleri yapılardır.⁶

Cezar'ın dikkati çektiği gibi, farklı türde birçok binanın tek seferde inşasının başarılması, ekonomi ile alakalıdır. Ancak tek nedeninin bu olmayacağı, düşünsel yönün ve inancın da önemli faktörler olduğunun unutulmaması gerekir.⁷

Külliyeler, inşa edildikleri yere göre şehir içi ve menzil külliyesi olarak iki gruba ayrılır. Menzil külliyelerinin odağını kervansaraylar ve ticari yapılar oluştururken, şehir içi külliyelerinde cami ve medrese yapıları ağırlıklıdır.⁸ Menzil külliyelerinin Osmanlı mimarlığının XVI. yüzyılında ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu yüzyıllar içinde,

³ Cantay, Gönül, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s. 20.

⁴ Kuban, Doğan, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1994; Sözen, Metin - Tanyeli, Uğur, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 2015; Turani, Adnan, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

⁵ Akozan, Feridun, "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, 3, s.304, ss. 303-308, Ankara 1969

⁶ Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, s.181.

⁷ Cezar, Mustafa, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s.386.

⁸ Ramazanoğlu, Gözde, "16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/3, s. 337, ss. 333-344, Adana 2008.

İstanbul'u Balkanlar, Orta Avrupa, Anadolu ve Orta Doğu'ya bağlayan sefer, kervan ve hac yolları üzerine çok sayıda menzil külliyesi inşa edilmiştir.⁹

Osmanlı külliyelerinin yapılarında büyük bir hayır müessesesi kurmak düşüncesi ile birlikte bir imar fikri de hakimdir. Bu nedenle Türk şehirlerinin doğuş ve şekillenmesinde külliyelerin payı çok büyük olmuştur.¹⁰

1.1.2. Külliye Yapılarının Tarihsel Gelişimi

İslamiyet'in ilk devrinden başlayarak cami ile bütünleşen birçok fonksiyon bulunmaktaydı. Sadece namaz kılma alanı değil, toplum için önemli kararların alındığı mahkeme yeri, öğrenim yapılan bir mekân olan, hatta ziyaretçileri barındıran çok yönlü bir yapı olan Mescid-i Nebevi¹¹ aynı zamanda harim, avlu, suffe ve Hz. Peygamber'in evini barındıran fonksiyonel bir topluluk¹² olmasından dolayı külliye gibi farklı işlevlere sahip ilk yapı olarak kabul edilebilir.¹³

Anadolu dışında Emevi, Abbasi, Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklular döneminde külliye tanımını karşılayan çok fonksiyonlu yapılar görülür. Zengi, Eyyubi ve Memlükler'de medrese, cami, türbe birleşiminden oluşan binalar, külliye işlevine sahip yapılar olarak kabul edilmektedir. Anadolu'daki ilk külliye örnekleri ise Artuklular, Mengücekler döneminde ortaya çıkmış; Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde külliye inşasına devam edilmiştir.¹⁴

Artuklular'ın Eminateddin Külliyesi (1108-1122), Anadolu'da günümüze ulaşan en erken tarihli külliye örneği olarak kabul edilir.¹⁵ Mengücekler'in Divriği Ulu Camii Külliyesi de Anadolu'daki ilk külliye arasında yer alır.¹⁶

⁹ Çobanoğlu, Ahmet Vefa "Külliye", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, s.542, ss. 542-544, Ankara 2002; Eyice, "Manzume", "Mimar Sinan'ın Külliyesi", *Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde "Mimar Sinan ve Dönemi" Sempozyumu*, (İstanbul Aralık 5-8 1988), s. 169, ss.169-200, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988; Kataoğlu, Murat "Heyet", "XIII. Yüzyıl Anadolu Türk Mimarisinde Külliye", *Belleten*, XXXI/123, 1967, s. 335, ss. 353-344.

¹⁰ Çobanoğlu, "Külliye", *DİA*, s.542; Eyice, "Manzume", "Mimar Sinan'ın Külliyesi", s. 169; Kataoğlu, "XIII. Yüzyıl Anadolu Türk Mimarisinde Külliye", s.335; Akozan, "Türk Külliyesi", s. 305.

¹¹ Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, s.181.

¹² Dündar, Abdülkadir, "Fonksiyonu ve Mimari Unsurlarıyla Mescid-i Nebevi'nin İslam Sanatı ve Kültüründeki Yeri ve Önemi", *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel ve Mimari Açından)*, (Malatya, Ekim 08-09 2018) ed. Fikret Kahraman, Emine Güzel, Fettullah Zengin, Ömer Topal, s. 320, ss. 232-249, İnönü Üniversitesi Yayınevi, Malatya 2018.

¹³ Çobanoğlu, "Külliye", *DİA*, s. 542; Cantay, Gönül, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s. 17.

¹⁴ Gültekin, R. Eser, *Ulukışla ve Öküz Mehmet Paşa Menzil Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001 Ankara, s. 22.

¹⁵ Çobanoğlu, "Külliye", *DİA*, s.542.

Anadolu Selçukluları döneminde külliye¹⁷ genellikle cami-medrese¹⁸ ya da cami-darüşşifayla oluşan ikili yapılar olarak ele alınmışlardır. Bu yapılara çoğu zaman türbe de eklenmiştir¹⁹. XIII. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde Akşehir Taş Medrese (1250) örneğindeki gibi medrese biriminin önem kazanarak ön plana çıktığı görülür.²⁰

Beylikler döneminde, Beylerin kendi adlarına inşa ettirdikleri büyük kuruluşlar²¹ olarak karşılaşılan külliye²²lerin inşaatı devam etmiş, teknik olarak Selçuklu geleneğini sürdürmekle birlikte yeni denemeler de yapılmıştır.²³ Tüm beylikler için külliye inşası söz konusu olmamıştır.²⁴ Genellikle Anadolu'nun Konya ve Adana'yı içine alan orta ve güney bölgelerinde, batıdaki beyliklerin merkezlerinde, anıtsal külliye örnekleri ortaya konmuştur. Anadolu Selçukluları'nda olduğu gibi cami ön planda tutulmuştur.²⁴

Gelişiminde, başlangıcından sonuna kadar tutarlı bir devamlılık söz konusu olan Osmanlı külliye²⁵leri için XV. yüzyıl gelişme dönemi, XVI. yüzyıl ise en parlak döneminin yaşandığı devir olarak kabul edilir.²⁶

İlk örnekleri Bursa ve Edirne'dedir. Cami külliye²⁷nin merkezini teşkil etmiştir. İnşa edilen birimler belirli bir eksen düzeni gözetilmeden, dağınık birimler olarak, topografyaya bağlı kalınarak inşa edilmiştir.²⁸ Osmanlıların en erken tarihli külliyesi Bursa'da inşa edilen Orhan Bey Külliyesidir (1339).²⁸ Yıldırım Külliyesi (1397) Edirne'de inşa edilen ilk külliye olup cami, imaret ve medrese birimlerinden oluşan küçük ölçekli bir kuruluştur.²⁹

İstanbul'un fethinden sonra inşa edilen Fatih Külliyesi, kapsamındaki birimler ile geometrik mimari kompozisyon içinde inşa edilen ve anıtsal külliye fikrinin uygulandığı ilk örnektir. Mimar Sinan öncesi dönemde çok sayıda büyük ölçekli külliye

¹⁶ Eyice, "Mimar Sinan Külliye²⁷leri", s.169.

¹⁷ Eyice. "Mimar Sinan Külliye²⁷leri", s.169.

¹⁸ Akozan, "Türk Külliye²⁷leri", s. 306.

¹⁹ Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, s.387.

²⁰ Cantay, *Osmanlı Külliye²⁷lerinin Kuruluşu*, s. 20.

²¹ Cantay, Gönül "Türk Mimarisinde Külliye", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, s. 843. ss. 836-853, Ankara 2002,

²² Çobanoğlu, "Külliye", *DİA*, s.542.

²³ Cantay, *Osmanlı Külliye²⁷lerinin Kuruluşu*, s. 25.

²⁴ Cantay, *Osmanlı Külliye²⁷lerinin Kuruluşu*, s. 20.

²⁵ Cantay, "Türk Mimarisinde Külliye", s.845.

²⁶ Çobanoğlu, "Külliye", *DİA*, s. 542-543.

²⁷ Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, s. 387.

²⁸ Cantay, *Osmanlı Külliye²⁷lerinin Kuruluşu*, s. 31.

²⁹ Cantay, *Osmanlı Külliye²⁷lerinin Kuruluşu*, s. 36.

inşa edilmiş,³⁰ oluşumlarında Fatih Külliyesi'nin etkisi büyük olmuştur. Aynı zamanda fetih ile birlikte inşa edilen külliye birimlerinin sayısında artış olmuştur.³¹

XVI. yüzyıl, Osmanlı devletinin sadece toprak genişliği bakımından değil, aynı zamanda siyasi, toplumsal ve ekonomik bakımlardan zirvede olduğu dönemdir. Doğuda ve batıda yeni yerlerin fethiyle birlikte, Anadolu'da ve Arap Yarımadası'ndan Trakya ve Balkanlara kadar yeni menzil ve şehir külliyesi inşası ivme kazanmıştır. Külliyelerin gerek kapsam, gerekse işleyiş bakımından en gelişkin örnekleri bu dönemde görülür. Özellikle Mimarbaşı Koca Sinan'ın yaptığı dönem külliyesi, mimari açıdan da en olgun örnekleri oluşturmaktadır.³²

Şehir içi külliyelerinin mimari programı çoğunlukla cami, mektep veya medreseyle oluşur. Bu külliyelerin kapsamında darüşşifa, tekke, tabhane, çeşme, türbe, hamam ve dükkân gibi yapılar da yer almaktadır. Menzil külliyelerinin inşa programının odağını ise konaklama ve ticari etkinlikler için yapılan birimler oluşturmaktadır. Menzillerde yaşayan nüfus kentlere oranla daha az olduğundan, camiler küçük boyutta tutulmuş; en güçlü kütle ifadesi kervansarayla ortaya konulmuştur. İmarat ve hamam yapıları menzil külliyelerinin temel bileşenleri arasında yer alırken, medrese, darüşşifa ve türbelere yer verilmemiştir.³³

1.2.Külliye Bileşenleri

1.2.1. Cami

Dini görevlerin yerine getirildiği mekan olmakla birlikte vaazlar ve hutbeler yoluyla toplumu uyarıcı bilgilerin de verildiği yerdir. Aynı zamanda toplantı binasıdır. Osmanlı dönemindeki camiler çoğunlukla külliyenin merkezinde konumlanır. Selatin camilerinde birden fazla minare yer alırken vezirlerin, devlet önde gelenlerinin ya da varlıklı kişilerin inşa ettirdikleri camilerde tek minare vardır. XVI yüzyılda inşa edilen

³⁰ Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, s. 182.

³¹ Çobanoğlu, "Külliye", *DİA*, s. 542-543.

³² Ramazanoğlu, "16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi", s. 342.

³³ Ahunbay, Zeynep, *Mimar Sinan'ın Şehirci Yönü*, VI. Vakıf Haftası Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde "Mimar Sinan Dönemi" Sempozyumu, Vakıflar Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, s. 135.

camilerin son cemaat yeri, avlusu ve şadırvanı bulunmaktadır.³⁴ Menzil külliyelerinde ise, nüfus kentlere oranla daha az olduğundan, camiler küçük boyutludur.³⁵

1.2.2. Medrese

Din bilimi, Arapça, Farsça, fen ve matematik eğitimi veren; topluma kadı, müftü, müderris, cami görevlileri ve kâtip yetiştiren³⁶ yüksek eğitim kurumlarıdır. Mimari bileşenleri derslerin verildiği derslane ile öğrenciler ve medrese görevlilerin kaldığı odalardır (hücre). Genellikle revaklı bir avlu çevresinde yer alan bu bileşenlere ek olarak, şadırvan ve helalarla temel işlevsel öğeler tamamlanmaktadır.³⁷

1.2.3. Sıbyan Mektebi

Mektep, Kur'an ve namaz bilgilerinin öğrenildiği ilk öğretim kurumudur.³⁸ Genellikle bir veya iki odadan oluşur³⁹. Bütün külliyelerde mektepler, ayrı girişleri olan bağımsız yapılardır. Derslerin yapıldığı derslane mekanında ocak ve nişler bulunmaktadır.⁴⁰

1.2.4. Darülkurra

Genellikle cami görevlilerinin yetiştirildiği kurumlardır.⁴¹ Kur'an öğretilen ve hâfız yetiştirilen mekteplerin, kıraat tâlimi yapılan medrese veya bölümlere genel olarak dârülkurrâ adı verilmiştir. Osmanlı dârülkurrâlarında görülen önemli bir özellik, bu yapıların genellikle büyük veya küçük kapsamlı bir külliyenin programı içinde yer almaları, en azından bir cami veya mescidin yanında inşa edilmiş olmalarıdır.⁴²

³⁴ Akozan, "Türk Külliyesi", s.304.

³⁵ Ahunbay, Zeynep, *Mimar Sinan'ın Şehirci Yönü*, VI. Vakıf Haftası Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde "Mimar Sinan Dönemi" Sempozyumu, Vakıflar Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, s. 135.

³⁶ Hızlı, Mefail, "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2, s. 843, ss. 273-281, Bursa 1987.

³⁷ Ahunbay, Zeynep, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları: Medreseler, Darülkurrâlar, Mektepler", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, 1 (1988), s. 279.; Ramazanoğlu, "16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi", s. 335.

³⁸ Ahunbay, Zeynep, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları: Medreseler, Darülkurrâlar, Mektepler", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, I, s. 279.

³⁹ Ramazanoğlu, "16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi", s. 334.

⁴⁰ Müderrisoğlu, Mehmet Fatih, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi* (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993, s. 247-248.

⁴¹ Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları: Medreseler, Darülkurrâlar, Mektepler", s. 275.

⁴² Tanman, M. Baha, "Dârülkurrâ- Mimarî", *DİA*, VIII İstanbul 1993, ss: 545-548, 545, 548.,

1.2.5. İmaret

Büyük miktarda yemeğin pişirildiği, dağıtıldığı ve yendiği mekândır. Külliyelerdeki birimlerde görevli olanlar, burada konaklayanlar ve ihtiyaç sahipleri için hizmet verilir⁴³. Mutfak (matbah), fırın (fodla), erzak depoları (kiler ve ambar), yemekhane (me'kel) ile görevli koğuşlarından oluşan⁴⁴ vakıf sisteminin önemli bir parçasıdır.⁴⁵

İmaretler genellikle bir külliyenin kapsamında yer alır. Müstakil bir avluya sahip olan avlulu imaretler, genellikle şehir içi külliyelerinde yer almaktadır. Genellikle menzil külliyelerinde bulunan avlusuz imaretler ise camiyle veya külliyenin diğer birimleri ile ortak avluyu paylaşır.⁴⁶

1.2.6. Tabhane

Şehir içinde yolcuların misafir edilmesi için tasarlanmış, çoğunlukla imaret ile birlikte bulunan konaklama yapılarıdır.⁴⁷ Menzil külliyesi kapsamındaki tabhaneler ise ayrıcalıklı misafirlerin konaklaması için inşa edilen özel odalar olup, genellikle kervansaraylarla bağlantılı olarak konumlanmaktadır.

1.2.7. Kervansaray

Konaklama yapıları olan kervansaraylar, menzillerde ve şehir içinde inşa edilmişlerdir. Menzilde inşa edilen kervansaraylara gelen yolcuların, kervanların, tacirlerin bu yapılarda geçici olarak konaklamalarının yanında beraberindeki mallarının değişimi ile birlikte para işlerinin de görüldüğü yerlerdir.⁴⁸ Buna karşılık şehir kervansaraylarında borsa işlerinin görülmesi, şehre gelen yolcuların binek hayvanını bağlaması nedeniyle menzil kervansaraylarından farklı işleve sahiptirler.⁴⁹

Kervansaraylar kapalı (avlusuz) ve avlulu olmak üzere başlıca iki plan tipinde inşa edilmiştir. Kapalı tipteki kervansaraylarda yolcuların ve hayvanlarının birlikte

⁴³ Tanman, M. Baha, "Sinan'ın Mimarisi İmaretler", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, I, s. 333.

⁴⁴ Tanman, "Sinan'ın Mimarisi İmaretler", s. 333.

⁴⁵ Gürbıyık, Cengiz, "Osmanlı İmaretlerinin Tipolojisi Üzerine Bir Deneme", *Sanat Tarihi Dergisi*, 16/1, s. 25, ss. 23-51, 2015.

⁴⁶ Gürbıyık, "Osmanlı İmaretlerinin Tipolojisi Üzerine Bir Deneme", s. 27-28.

⁴⁷ Ramazanoğlu, "16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi", s. 335.

⁴⁸ Cantay, Gönül "Kervansaraylar", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, s. 369.

⁴⁹ Cantay, "Kervansaraylar", s. 369; Akozan, "Türk Külliyesi", s.335.

geceledikleri büyük ve tek bir mekan vardır.⁵⁰ Menzillerde bulunanlarda örtü sistemini taşıyan ayaklarla bölümlere ayrılan dikdörtgen planlı şemanın yaygın olduğu görülmektedir.⁵¹ Duvar kenarlarında yolcuların yatmaları için sekiler, duvarlarda ocak ve nişler bulunur. Üst örtü çoğunlukla tonozlarla meydana gelir. Aydınlatma ve havalandırma ihtiyacı mazgal pencerelerle karşılanır.⁵²

Avlulu plan tipindeki kervansaraylarda ahırlarla yolcuların geceledikleri kapalı bölüm birbirinden ayrılmıştır. Çevresi çeşitli mekanlarla kuşatılan avlunun ortasında genellikle bir çeşme veya havuz yer alır. Odalara giriş avludan sağlanır.⁵³

1.2.8. Han

Han ve kervansaray terimlerinin aynı anlamda kullanıldığı görülmekle birlikte, genel olarak kervansarayların küçüğüne han denmektedir.⁵⁴ Kent içinde yer alan, geçici olarak konaklanan hanlar⁵⁵, aynı zamanda mal yapımı (üretim) ve ticaret işlerinin bir arada sürdürüldüğü yerler olmuşlardır⁵⁶. Menzillerde yer alanlar ise konaklama amacıyla inşa edilmiştir.

1.2.9. Arasta

Hayır amacı ile inşa edilen kurumlara gelir sağlamak için inşa edilen ticarî yapılarıdır. Üstü açık ya da kapalı olarak tasarlanan arastalar, karşılıklı dükkanlardan oluşmaktadır.

1.2.10. Dükkanlar

Külliyedeki masraf gerektiren hayratları besleyen yapıların başında ticarî nitelikli yapılar gelir. Nitekim herhangi bir vakfa ait dükkânlar, o vakfın gelir

⁵⁰ Güran, Ceyhan, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978, s. 16.

⁵¹ Eryavuz, Şebnem, "Kervansaray", TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA), C. 25, İstanbul 2002, ss. 299-302, s.300.

⁵² Güran, Ceyhan, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978, s. 16.

⁵³ Güran, Ceyhan, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978, s. 17.

⁵⁴ Arseven, Celal Esa, *Türk Sanatı*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984, s. 93.

⁵⁵ Sözen - Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2014, s. 128.

⁵⁶ Cantay, "Kervansaraylar", s. 369.

getirmeyen türdeki kuruluşlarının masraflarını karşılamak için yaptırılmıştır.⁵⁷ Büyük vakıflar genellikle sıralar halinde dükkan yaptırıp, kiraya vermişlerdir.⁵⁸

1.2.11. Darüşşifa, Bimarhane

Hastane işlevine sahip yapıdır. Mimari açıdan medrese planı ile benzerlik gösterir.⁵⁹ Osmanlı döneminde inşa edilen darüşşifaların hemen hepsi bir külliye programı içerisinde yer almaktadır.⁶⁰

1.2.12. Hamam

Temizlik ihtiyacının karşılanması için inşa edilen hamamlar külliyenin gelir getirici binaları arasında yer almaktadır. Soyunmalık, aralık, soğukluk, sıcaklık bölümlerinden oluşmakta, sıcak ve soğuk su depoları ile ısıtma sistemi (külhan) bulunmaktadır.⁶¹

Osmanlı dönemi hamam mimarisinde sıcaklık mekanları, sıcaklığı dört eyvanlı ve köşelerde halvet hücreleri olan tip, sıcaklığı yıldızvari tip, kare planlı bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip, sıcaklığı çok kubbeli tip, sıcaklığı kubbeli dikdörtgen şeklinde olan çifte halvetli tip ile ılık-ılık ve halvetlerin eş odalar halinde olduğu tip olmak üzere altı farklı planda uygulanmıştır.⁶² Hamamların tasnifi de sıcaklığın biçimlenişine göre yapılmaktadır.

Kadınlar ve erkekler için ayrı bölümler halinde düzenlenmiş olan hamamlara çifte hamam adı verilmektedir. Tek hamamlar günün farklı saatlerinde erkekler ve kadınlar tarafından dönüşümlü olarak kullanılmıştır.⁶³ Payas'taki Sokullu hamamı, sıcak iklimin etkisiyle çift sıcaklıklı tek hamam plan şemasıyla dikkati çeker.⁶⁴

⁵⁷ Kazancıoğlu, Habibe, Osmanlı Dönemi Kervansaraylarının Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Fonksiyonları (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul 2014, ss. 122, 160.

⁵⁸ Faroqi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 200, s. 37.

⁵⁹ Sözen-Tanyeli, "Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü", s.55.

⁶⁰ Terzioğlu, Arslan "Bîmâristan", *DİA*, VI, s.175, ss. 163-178, İstanbul 1992.

⁶¹ Önge, Yılmaz, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, I, s. 407.

⁶² Eyice, Semavi, "Hamam", *DİA*, XV, s. 417-419, ss. 402-430, İstanbul 1997.

⁶³ Önge, Yılmaz, "Mimar Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", s. 404

⁶⁴ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleeri*, s. 233; Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", s. 409; Şancı, *Hatay İlinde Türk Mimarisi*, s. 460.

1.2.13. Türbeler

Mezar anıtlarıdır.⁶⁵ Genellikle çokgen planlı⁶⁶, üstü çoğunlukla kubbe ile örtülüdür.⁶⁷ İslam’da anıt kavramının en etkili şekilde gerçekleştiği yapılar olmuştur.⁶⁸ Menzil külliyelerinin kapsamında türbeye pek yer verilmez.

1.2.14. Kütüphane

Külliye programına dahil olan medrese biriminde yer alan, öğrencilerin kullanımına açık kitaplık bölümleridir.⁶⁹

1.2.15. Meşruta Binaları

Külliye birimlerinde çalışan görevlilerin barınması için vâkıf tarafından oluşturulan lojman niteliğindeki konutlardır.⁷⁰

1.2.16. Muvakkıthane

Namaz vakitlerinin saptanması için inşa edilen yapılardır.⁷¹ Osmanlı muvakkithaneleri genellikle cami ve mescitlerin bahçesinde yer alan bir iki oda şeklinde inşa edilmiştir.⁷²

1.2.17. Çeşme-Sebil, Helalar, Ahırlar

Külliye programı içinde yer alan hizmet birimleridir.

1.3.Arasta Odaklı Külliyeler

Farsça “arastak”⁷³ sözcüğünden gelen, bir eksen üzerine sıralanmış ya da bir orta koridor etrafında iki taraflı dükkanlardan oluşan, Osmanlı mimarlığında üstü açık veya kapalı şekilde inşa edilmiş birimlere verilen isimdir.⁷⁴ Osmanlı döneminde bir yerde grup halinde dükkan inşa edilmişse, bunda büyük çoğunlukla bir hayrata gelir sağlama

⁶⁵ Orman, İsmail, “Türbe”, *DİA*, XLI, s. 464-466, ss. 464-466, İstanbul 2012.

⁶⁶ Sözen- Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, s. 310.

⁶⁷ Arseven, *Türk Sanatı*, s. 91.

⁶⁸ Arık, M. Oluş, “Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri”, *Anadolu (Anatolia)*, S. 11, s. 57, ss. 57-100, 1967.

⁶⁹ Akozan, “Türk Külliyesi”, s.305; Sözen- Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, s. 187.

⁷⁰ Ramazanoğlu, “16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi”, s. 336; Akozan, “Türk Külliyesi”, s.305; Ahunbay, Zeynep, “Meşruta”, *DİA*, XXIX, s. 387, ss. 387-388, Ankara 2004.

⁷¹ Sözen- Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, s. 218.

⁷² Ayyüz, Salim, “İstanbul Muvakkithaneleri”, *Yedikita*, S. 63, s. 65, ss. 64-69, 2013.

⁷³ Şahin, Fatih, “Ticaret Yapılarında Tarihsel Gelişim ve Tipolojiler: Trabzon Üzerine Yansıyış Şekilleri”, *ICANAS Kongresi, Bildiriler: tarih ve medeniyetler tarihi*, VI, s. 2881, ss. 2879-2894, Ankara 2012.

⁷⁴ Sözen-Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, s. 31; Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, s.259.

amacı gözetilmiştir.⁷⁵ Büyük vakıflar genellikle sıralar halinde dükkan yaptırıp, kiraya vermişlerdir.⁷⁶

Arastalar ahşap veya kagir olarak iki şekilde inşa edilirler. Ahşap olan arastalar yok olmuş, günümüze kagir örnekler ulaşmıştır. Örnekler incelendiğinde çoğunlukla Payas Sokullu Mehmet Paşa külliye arastası gibi üstü kapalı arastalar inşa edilmiş, örtü unsurları olarak tonoz veya ahşap çatı tercih edilmiştir. Bazen iki ucunda, bazen ise ortalarında olmak üzere kapılar bulunur. Bu tip arastalarda, çarşı esnafının sabah toplanıp dua ettiği dua kubbesi yer alır (Lüleburgaz, Havsa ve Payas'ta bulunan Sokullu Mehmet Paşa külliyelerindeki gibi). Genellikle Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi arastasında olduğu gibi dükkanları kargir olup sokağının üstü açık bırakılan örnekler de yapılmıştır.⁷⁷

Akozan, arastaların külliyenin öz programında yer almayıp sonradan dahil edildiğini söylemekle birlikte, Sokullu Mehmet Paşa'nın Payas ve Lüleburgaz'da yaptırdığı örneklerde külliye ile arastanın bir bütün olarak inşa edildiğini belirtir.⁷⁸ Havsa'da bulunan Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi aynı özellikleri gösterdiğinden bu örneklerle dahil edilebilir.

1.3.1. Arasta Odaklı Külliye Örnekleri

İlgın Lala Mustafa Paşa, Ulukışla Öküz Mehmet Paşa, İncesu Karamustafa Paşa, Şam Süleymaniye, Suriye Kadife, Yenişehir Sinan Paşa, Halep Hüsreviye ve Şam Kadife Hanı arastası bulunan menzil külliyeleridir.⁷⁹

1.3.1.1. Şam Süleymaniye Külliyesi (1554-1559)⁸⁰

Geniş bir avluda yer alan cami, iki yanında hücreler ve cami ile aynı aksta yer alan imaretten meydana gelmektedir.⁸¹ Arasta, külliyeyle sonradan ilave edilmiştir.⁸² Bu nedenle cami ve imaret birimleri ile organik bağı bulunmamaktadır.

⁷⁵ Cezar, *Tipik Yapıları ile Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, s.181.

⁷⁶ Faroqi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 200, s. 37.

⁷⁷ Cezar, *Tipik Yapıları ile Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, s.181; Çam, Nusret, "Arasta", *DİA*, III, s. 335, ss. 335-336, İstanbul 1991.

⁷⁸ Akozan, "Türk Külliyesi", s.305.

⁷⁹ Cezar, *Tipik Yapıları ile Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, s.181; Müderrisoğlu, 16. *Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, ss. 185, 191.

⁸⁰ Tanman, M. Baha, "Süleymaniye Külliyesi", *DİA*, XXXVIII, s. 119, ss. 119-121, İstanbul 2010.

⁸¹ Eyice, "Mimar Sinan Külliyesi", s. 171.

⁸² Eyice, "Mimar Sinan Külliyesi", s. 171.

1.3.1.2. *İlgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi (1576)*⁸³

Cami, imaret, tabhane, kervansaray ve arastadan oluşan külliyyede⁸⁴ arasta çok büyük boyutta inşa edilmiştir.⁸⁵ Kareye yakın dikdörtgen planlı avlunun güneyinde tek kubbeli tek hacimli cami, batısında imaret, doğusunda tabhane odaları yer almaktadır. Kervansaray, avlunun doğusunda, tabhane odalarına bitişik olarak konumlanmıştır. Külliyenin kuzey duvarı boyunca arasta uzanmaktadır.

1.3.1.3. *Suriye Kadife Külliyesi (1591)*⁸⁶

Cami, kervansaray, tabhane, hamam, arasta ve özel (tabhane) odalardan meydana gelir. Külliyenin en büyük yapısı olarak inşa edilen kervansaray ayrı birim olarak konumlanmıştır. Külliyyeye giriş arasta ile sağlanır. Arastanın bir yanında cami diğer yanında hamam yer alır.⁸⁷

1.3.1.4. *Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Külliyesi (1619)*

Cami, kervansaray, arasta ve hamam birimlerinden oluşur. Külliyenin merkezini oluşturan arastanın kuzeyinde revaklı avlu, güneyinde ise, hamam ve kervansaray ahırları bulunmaktadır.⁸⁸

1.3.1.5. *İncesu (Merzifonlu) Kara Mustafa Paşa Külliyesi (1670)*⁸⁹

Cami, medrese, sıbyan mektebi, hamam, tabhane ve arasta birimlerinden meydana gelmektedir. Külliyyede yer alan birimlerden en büyük boyutlu olanı kervansaraydır.⁹⁰

Büyük bir avlunun merkezinde yer alan cami, merkezi kubbeli, üç birimli son cemaat yeri olan kütleli bir yapı olarak inşa edilmiştir. Hamam binası, bir bütün oluşturan birimlerden ayrı olarak konumlandırılmıştır.

Külliyenin ana eksenini oluşturan arastanın⁹¹, toplamda üç kapısı bulunmaktadır. Bunlardan biri güney tarafta, diğer ikisi ise biri cami diğeri kervansaray avlusuna açılan

⁸³ Çobanoğlu, “Lala Mustafa Paşa Külliyesi”, *DİA*, XXVII, s. 76, ss. 74-77, Ankara 2003.

⁸⁴ Cezar, *Tipik Yapıları ile Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, s.197.

⁸⁵ Eyice, “Mimar Sinan’ın Külliyesi”, s. 172.

⁸⁶ Cezar, *Tipik Yapıları ile Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, s.207.

⁸⁷ Cezar, *Tipik Yapıları ile Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, ss. 206-207.

⁸⁸ Gültekin, *Ulukışla ve Öküz Mehmet Paşa Menzil Külliyesi*, ss. 43-122, 105.

⁸⁹ Çobanoğlu, “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi”, *DİA*, XXIX, s.250, ss. 249-250, Ankara 2004.

⁹⁰ Cezar, *Tipik Yapıları ile Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, s.201.

⁹¹ Çobanoğlu, “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi”, s. 251.

karşılıklı kapılar halinde inşa edilmişlerdir. Kuzey tarafı ise açık bırakılmıştır. Üstü açık olarak inşa edilen arastanın dükkanları beşik tonoz örtülüdür.⁹²

1.3.2. Külliye dışında arastası olan örnekler

Yeni Han, XVII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Menzil yapısı olarak inşa edilen hana gelir sağlaması için arasta inşa edilmiştir. Arasta hanın tam ortasına inşa edilmiş olup hem sokağa hem de hana giriş açıklığı bulunmaktadır.⁹³ Şu an üzeri açık olan arastanın ilk inşasında üstü kapalı olduğu düşünülmektedir.⁹⁴

⁹² Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, s. 201.

⁹³ Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, ss. 201-202.

⁹⁴ Gültekin, *Ulukışla ve Öküz Mehmet Paşa Menzil Külliyesi*, s 120.

BÖLÜM II

SOKULLU MEHMED PAŞA'NIN HAYATI VE BANİ KİMLİĞİ

2.1 Sokullu Mehmed Paşa'nın Hayatı

1505'te Bosna'nın Vişegrad kasabasının Sokolovic köyünde doğmuştur.⁹⁵ Babasının adının Dimitriye olduğu bilinmektedir. Mileşeva Manastırı'nda rahip dayısından eğitim almış, okumayı burada öğrenmiş ve bir süre rahip yardımcısı olarak görev yapmıştır.⁹⁶ Arşiv belgelerinde Şehit Mehmed adıyla anılan⁹⁷ Sokullu Mehmet Paşa, Sokullu lakabını doğduğu kasabadan, Mehmed Paşa-yı Tâvil lakabını ise uzun boylu, ince yapılı olmasından dolayı almıştır⁹⁸. Nitekim Nakkaş Osman'ın minyatürlerinde de boyunun dikkat çekici ölçüde uzun olduğu görülür.⁹⁹ (Şekil 1)

Tarihte başarılı bir devlet adamı, dirayetli bir komutan ve iyi bir yönetici olarak geçen Sokullu Mehmet Paşa, Kanuni devrinde Yeşilce Mehmet Bey tarafından devşirilmiştir. Adı Mehmet olarak konmuştur.¹⁰⁰ Diğer tanınmış ailelerden alınan kırk oğlanla birlikte, o sırada Edirne'de bulunan Kanuni Sultan Süleyman'ın huzuruna çıkarılmıştır.¹⁰¹ Ardından Edirne Sarayının iç oğlanları bölümünde eğitime başladığı bilinmektedir. Bu dönemde Defterdar İskender Paşa'nın yanında çalışmış, onun vefatının ardından (1533¹⁰²) İstanbul'a Enderun'a gönderilmiştir.¹⁰³

Topkapı Sarayı'nda Enderun Mektebi'ne küçük odadan giriş yapmış, has odaya kadar yükseldiği mektepten rikâbdar olarak çıkmıştır. Rikâbdarlığı çuhadarlık takip

⁹⁵ Samorcic, Radovan, *Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam Sokollu Mehmet Paşa*, Sabah Kitapları (Çeviren: Meral Gaspıralı), İstanbul 1995, s. 8; Afyoncu, Erhan, "Sokullu Mehmed Paşa", *DİA*, XXXVII, s. 354, ss. 354-357, İstanbul 2009; Altınay Sokol olarak bahseder Bkz: Altınay, Ahmet Refik, *Sokollu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 3.

⁹⁶ Samorcic, *Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam Sokollu Mehmet Paşa*, s. 8; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s. 354.

⁹⁷ BOA., İE.ENB 1/85, H. 22.07.1073 (M. 02.03.1663); BOA., A.DVNSMHM.d., 137/ 417, H.10.11.1142 (M. 27.05.1730), BOA., A.MKT.MHM., 236/ 82, H.22.03.1278 (M. 27.09.1861)

⁹⁸ Altınay, *Sokollu*, s. 20; Danışmendli, İsmail Hakkı, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 2, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 335.

⁹⁹ Minyatürler için bkz: Arslantürk, H. Ahmet - Börekçi, Gökhan, *Sultan Süleyman'ın Son Seferi: Nüzhet-i Esrârü'l Ahyâr Der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar*, İstanbul 2012, s. 31.

¹⁰⁰ Altınay, *Sokollu*, s. 4, 5.

¹⁰¹ Pazan, İbrahim, *Nahifî'nin Cevahirü'l-Menâkıb'ı (Gencîne-i Ahlâk) (Tahlil ve Metin)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2013, s. 31.

¹⁰² Emecen, Feridun, "İrakeyn Seferi", *DİA*, XIX, s. 116, ss. 116-117, İstanbul 1999.

¹⁰³ Özcan, Abdülkadir, "Mimar Sinan'a Siparişte Bulunanlar", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, I, s. 136; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s. 354.

etmiş ve ardından silahdarlığa getirilmiştir. Sonrasında çaşnigirbaşılık görevinde bulunarak sarayın birun teşkilatında yer alan büyük kapıcıbaşılığa yükselmiştir.¹⁰⁴

Sokullu Mehmet Paşa, bulunduğu her makamda zekâsı ve kabiliyeti sebebiyle daima üstün başarı göstermiştir.¹⁰⁵ Saray teşkilatı dışındaki ilk görevi kaptân-ı deryalıktır.¹⁰⁶ Barbaros Hayrettin Paşa gibi büyük bir denizcinin yerine atanıp¹⁰⁷ (7 Temmuz 1546) dört yıl sürdürdüğü görevi süresince tersanenin ve donanmanın gelişmesi için çalışmıştır. Çabaları, Osmanlı tersanesinin dünyanın en iyi tersanesi haline gelmesini sağlamıştır.¹⁰⁸ 1549 yılında, İkinci İran Seferi sırasında Rumeli Beylerbeyliğine getirildiği bilinir.¹⁰⁹ Bu tarihte Macaristan ile Habsburglar'a karşı girilen savaşta görevlendirilmiştir.¹¹⁰ Nahcivan (Üçüncü İran) seferi sırasında dördüncü vezirliğe yükseldiği bilinmektedir (1554).¹¹¹

1555'te üçüncü vezir olmuştur. Tarihte Şehzadeler Savaşı olarak bilinen olay sırasında Kanuni Sultan Süleyman'ın talimatı üzerine şehzade Selim'i (sonradan Sultan II. Selim) desteklemek üzere görevlendirilmiştir.¹¹² Sükûnetin sağlanmasının ardından 1561'de ikinci vezirliğe getirilmiş ve İsmihan Sultan ile evlendirilerek saraya damat olmuştur.¹¹³ 1565 yılında varılabilecek en son nokta olan veziriazamlığa yükselmiştir.¹¹⁴ Kanuni Sultan Süleyman'ın son, Sultan II. Selim'in tek, Sultan III. Murat'ın ilk sadrazamı olan Sokullu Mehmet Paşa,¹¹⁵ Osmanlı İmparatorluğuna hiç azledilmeden

¹⁰⁴ Samorcıoğlu, *Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam Sokollu Mehmet Paşa*, s. 9; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s. 354; Yavuz, Mehmet, "Klasik ve Modern Dönem Yönetici Yetiştirme Sistemleri", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31/ 2, s. 15, ss. 433-450, 2017.

¹⁰⁵ Pazan, *Nahifî'nin Cevahirü'l-Menâkıb'ı (Gencîne-i Ahlâk) (Tahlil ve Metin)*, s. 31.

¹⁰⁶ Denizcilik Tarihi, s. 149; Özha, Yılmaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türkler*, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 1987, s. 243; Özyurt, Şeniz, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989, s.20; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s. 354; Yavuz, "Klasik ve Modern Dönem Yönetici Yetiştirme Sistemleri", s. 15.

¹⁰⁷ Samorcıoğlu, *Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam Sokollu Mehmet Paşa*, ss. 23-24.

¹⁰⁸ Samorcıoğlu, *Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam Sokollu Mehmet Paşa*, s. 24; İnan, Meral, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Deniz Savaşlarının Anatomisi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ordu 2016, s. 21.

¹⁰⁹ Hammer, Josep Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C 6, s. 150; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s. 354.

¹¹⁰ Samorcıoğlu, *Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam Sokollu Mehmet Paşa*, s. 26.

¹¹¹ Danışmendli, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 336; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s. 355.

¹¹² Altınay, *Sokollu*, s. 14; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s. 354; Yavuz, "Klasik ve Modern Dönem Yönetici Yetiştirme Sistemleri", s. 15.

¹¹³ Altınay, *Sokollu*, s. 20; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s. 354; İsmail Hakkı Danışmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 2, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 335; Turan, Şerafettin, *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1997, s. 14.

¹¹⁴ Altınay, *Sokollu*, s. 64; Özcan, "Mimar Sinan'a Siparişte Bulunanlar", s.137; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s. 335; Yavuz, "Klasik ve Modern Dönem Yönetici Yetiştirme Sistemleri", s. 16.

¹¹⁵ Pazan, *Nahifî'nin Cevahirü'l-Menâkıb'ı (Gencîne-i Ahlâk) (Tahlil ve Metin)*, s. 1.

altmış yıl boyunca hizmet etmiş ve kendisine verilen görevleri layıkıyla yerine getirmiştir.¹¹⁶

Sokullu Mehmet Paşa 1563'te Don ve Volga nehirlerini birleştirme girişiminde bulunmuştur. Kanal projesinin keşfinin yapılması ve incelenmesi için gerekli görevlendirmeleri yapmış, fakat bu çalışma sonuçsuz kalmıştır.¹¹⁷

Sigetvar Seferi sırasında Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünü bir ay¹¹⁸ boyunca askerden saklayarak olası bir bozgunu önlemiştir. Bu sırada II. Selim'e haber göndermiş, Sigetvar Kalesinin kuşatmasını tamamlayıp onarımını gerçekleştirmiştir.¹¹⁹ Sultan II. Selim'in, tahta geçtikten sonra devlet işlerine fazla müdahale etmediği, yönetimle ilgili konuları itimat ettiği Sokullu'ya bıraktığı bilinmektedir.¹²⁰ Genel kabul devletin Kanuni Sultan Süleyman devrindeki gücünün bu devirde de devam ettiği yönündedir.¹²¹

Sultan III. Murat döneminin ilk yıllarında devlet yönetimindeki etkin rolü devam etmiştir.¹²² Görevinin son yıllarında padişahın yakın çevresi tarafından yıpratıldığı ve nüfuzunu giderek kaybettiği görülmektedir.¹²³ Ancak vefatına kadar sadrazamlık görevine devam etmiştir.

Sokullu Mehmet Paşa, 1579 yılında arzuhal verme gerekçesiyle konağına gelen derviş kılığındaki bir kişi tarafından öldürülmüştür.¹²⁴ Ulema tarafından “şehid-i hakikî”

¹¹⁶ Uçar, Fuat, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Bolu 2009, s. 80.

¹¹⁷ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 35; Afyoncu, “Sokullu Mehmed Paşa”, s. 356; Urhan, Yasin, “*Hünernâme*” Adlı Eserdeki Çadırılı Minyatürlerin İncelenmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018, s. 14.

¹¹⁸ Bu süre kaynaklarda farklı kaydedilmiştir. Uzunçarşılı 48 gün bkz: Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 392; Müneccimbaşı 48 gün bkz: Ahmet Dede, Müneccimbaşı, *Müneccimbaşı Tarihi*, C. 2 (Çeviren: İsmail Erünsal), Ty. ss. 587- 589.; Danişmend 38 gün bkz: Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, ss. 358-359.; Yavuz, üç hafta gibi bir süre vermektedir bkz: Yavuz, “Klasik ve Modern Dönem Yönetici Yetiştirme Sistemleri”, s. 15.

¹¹⁹ Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, ss. 587- 589; Yavuz, “Klasik ve Modern Dönem Yönetici Yetiştirme Sistemleri”, s. 15.

¹²⁰ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, s. 79; Afyoncu, “Sokullu Mehmed Paşa”, s. 356; Yavuz, “Klasik ve Modern Dönem Yönetici Yetiştirme Sistemleri”, s. 16.

¹²¹ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 87.

¹²² Afyoncu, “Sokullu Mehmed Paşa”, s. 356; Yavuz, “Klasik ve Modern Dönem Yönetici Yetiştirme Sistemleri”, s. 365.

¹²³ Afyoncu, “Sokullu Mehmed Paşa”, s. 356; Yavuz, “Klasik ve Modern Dönem Yönetici Yetiştirme Sistemleri”, s. 365.

¹²⁴ Afyoncu, “Sokullu Mehmed Paşa”, s. 356; Yavuz, “Klasik ve Modern Dönem Yönetici Yetiştirme Sistemleri”, s. 365.

olarak kabul edilmiştir.¹²⁵ Eyüp'te oğlu için inşa ettirdiği türbesine defnedilmiştir.¹²⁶ Osmanlı Devleti'nin yükseliş dönemi de onun vefatıyla son bulmuştur.¹²⁷

Sultan II. Selim dönemindeki dirayetli siyasetinin rolü ve sultan III. Murat'ın saltanatında üstlendiği vazifelerden dolayı 1564-1575 yılları arasındaki döneme Osmanlı tarihinde “Sokullu Dönemi” denilmiştir.¹²⁸

Sokullu çok uzun boylu, ciddi tavırlı bir kişiydi. Oldukça zeki ve kuvvetli bir hafızaya sahipti. Yüksek hitabet yeteneğine sahip olan Paşa, yabancı elçilere Osmanlı padişahını gücüne uygun bir dille yansıtarak, Osmanlı dış politikasına yön verirdi.¹²⁹

2.2. Sokullu Mehmet Paşa'nın Devlet Anlayışı

Sokullu Mehmet Paşa'nın kendi ifadesine göre iyi bir devlet adamında bulunması gereken vasıflar şu şekilde olmalıdır:

- Güzel vasıflara ve ahlaka önem vermelidir. Evvela güzel hasletleri kendinde toplamalı, iyilik ve güzellik bayrağını yükseltmeye son derece dikkat etmelidir.
- Hizmetlerin görülmesinde sonuçların ne olacağından gafil olmayıp amaca ulaşmak için çalışırken akılla hareket etmelidir. Geleceğin ayrıntısını, işlerin gidişatından anlayıp görmelidir.
- Küçük büyük bütün kumandanların gönüllerini alarak hoş tutmalıdır. Çünkü onlara hediyeler vermek, devletin büyümesi ve yükselmesi manasına gelmektedir.
- Ceza ve mükâfat müessesesini gereği gibi işletmelidir. Cezalandırılması gereken suçlulara mükâfatı; mükâfatlandırılması gereken hüner ehline azabı reva görmek yöneticinin itibarını düşürecektir.

Yine kendi ifadesine göre “İdaremiz altında yaşayanlar cenab-ı Hakk'ın bize emanetidir. İnsanların el ve ayağındaki diken çıkarmak idarecilerin üzerine farz, küçük

¹²⁵ Sakaoğlu, Necdet, “Osmanlı Dönemi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, s.499, ss. 497-503, İstanbul 1994.

¹²⁶ Afyoncu, “Sokullu Mehmed Paşa”, s. 357; Kuran, Aptullah, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 229; Yavuz, “Klasik ve Modern Dönem Yönetici Yetiştirme Sistemleri”, s. 16.

¹²⁷ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, s. 82.

¹²⁸ Urhan, “*Hünernâme*” Adlı Eserdeki Çadırılı Minyatürlerin İncelenmesi, s. 12, 14.

¹²⁹ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, s. 80.

büyük herkesin ırzına ve malına ... el uzatılmasını engellemek ahiret gününde kurtulmaya sebep olacaktır”.¹³⁰

2.3. Sokullu Mehmet Paşa'nın Bani Kimliği ve Sanat Koruyuculuğu

2.3.1. Sokullu Mehmet Paşa'nın Sanat Koruyuculuğu

XVI. yüzyılda sanat koruyuculuğu Osmanlı yöneticilerinde aranan önemli vasıflar arasındadır.¹³¹ Bu dönemde iyi bir devlet adamının başarılı, iyi ahlaklı ve vicdan sahibi olması, öngörülü ve adaletli olması gerekmekte; ayrıca alim, bilgin ve sanatkârları koruması, bilim ve edebiyatın gelişmesine katkıda bulunması da beklenmektedir.¹³²

Bilime ve sanata bakış açısı, kendi ifadesine göre şu şekildedir: yeni bilgiler ve yararlı sanatlarla donanmış, bilgi ve görüşlerinin ışığından yüksek fikirli insanların faydalandığı kişilerin mutlaka ödüllendirilmesi, arzu ve taleplerinin karşılanması gerekmektedir. Bu gibi kimseler desteklenmez ise yöneticiye şeref ve güzel ahlak bakımından bir ayıp ve kusur sayılacaktır.¹³³ Tarihle, edebiyatla ve sanatla ilgilenen Sokullu Mehmet Paşa sanatçıların, “ilim ve irfan sahiplerinin” destekçisi,¹³⁴ Seyyid Lokman'ın ifadesine göre “bilginleri seven vezir-i azamdır”.¹³⁵

Kendisinin de edebiyatın şiir alanı ile ilgili olduğu, Tayyarzâde Ata Bey tarafından kaydedilen iki mısralık şiirinden anlaşılmaktadır:

Ağardı mûy-i ser sevdâ-yı câha kalmadı hâhiş
*Kapandı ser-te-ser râh-ı emel kühsâr kar aldı*¹³⁶

¹³⁰ Pazan, *Nahîfî'nin Cevahirü'l-Menâkıb'ı (Gencîne-i Ahlâk) (Tahlil ve Metin)*, ss. 1, 80-83.

¹³¹ Mahir, Banu, *Osmanlı Minyatür Sanatı*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 24.

¹³² Durmuş, Tuba Işın, “Siyasi Rekabetin Bir Enstrümanı Olarak Ortaçağda Sanat”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 12, s. 66, ss. 65-76, İstanbul 2014.

¹³³ Pazan, *Nahîfî'nin Cevahirü'l-Menâkıb'ı (Gencîne-i Ahlâk) (Tahlil ve Metin)*, ss. 1, 80-83.

¹³⁴ Altınay, *Sokollu*, ss. 213, 233.

¹³⁵ Toroman, Burcugül, “Kanûnî'nin Son Seferini Konu Alan Bazı Tasvirlerdeki Sembolik Dil Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, s. 32,33, ss. 1-40, İstanbul 2018; Peçe, Zaliha, *Nakkaş Osman ve Levni'ye Ait Padişah Portrelerinin Kompozisyon ve Teknik Açısından Karşılaştırılması* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Ana Sanat Dalı, İstanbul 2015, s. 24.

¹³⁶ Altınay, *Sokollu*, s. 213; <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sokullu-mehmed-pasa> (erişim: 25 Mart 2020)

Sokullu Mehmet Paşa'nın desteği, XVI. yüzyılda yeni türdeki eserlerin üretimine olanak sağlamıştır.¹³⁷ Onun sanata belki de en önemli katkısı Avrupa'dan padişah portrelerini getirtip dizi padişah portreciliğinin başlatılmasındaki büyük etkisidir. Seyyid Lokman'ın Şemâilnâme adlı eserinin “Sebeb-i Telif-i Risale” bölümünde, ulaşılamayan sultan portrelerinin Sokullu Mehmet Paşa'nın diplomatik girişimleri sayesinde getirildiğini yazmaktadır.¹³⁸

Osmanlı'nın tarihine, edebiyatına ve minyatür sanatına damgasını vuran isimlerden Bâkî, Nakkaş Osman, Selânikî, Gelibolu'lu Mustafa Âli, Seyyid Lokman, Fevrî Ahmet Efendi, Edâyî Çelebi, Feridun Ahmet Bey, Kemali Mehmet Çelebi, Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi, Aşık Çelebi ve Sîpahizade Mehmet İbn-i Ali Sokullu'nun desteğini gören isimler arasında en bilinenleridir.¹³⁹

XVI. yüzyılın önemli tarihçilerinden Seyyid Lokman, Sokullu'nun himayesinde saraya girmeyi ve 1569 tarihinde şeyhnamecilik görevine kadar yükselmeyi başarmıştır.¹⁴⁰ *Kıyâfetü'l-insâniye fî Şemâ'il ü'l-Osmâniye*¹⁴¹ ve *Şehname-i Selim Han*¹⁴² adlı eserlerini onun desteği ile kaleme almıştır. Sokullu, tarihçi Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi'ye *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkatü'l-Ahbâr* adlı eserin tercümesini de yaptırmıştır.¹⁴³

¹³⁷ Peçe, *Nakkaş Osman ve Levni'ye Ait Padişah Portrelerinin Kompzasyon ve Teknik Açından Karşılaştırılması* s. 14.

¹³⁸ Urhan, “*Hünernâme*” Adlı Eserdeki Çadırli Minyatürlerin İncelenmesi, s. 49

¹³⁹ Tanındı, Zeren, *Türk Minyatür Sanatı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1996, ss. 33-334; Kazan, Hilal, “16. Asırda Telif Ettikleri Eserler Çerçevesinde Tarihçilerin Himayesi Hakkında Bazı Notlar”, Ülke Kitapları, 2014, s. 417; Peçe, *Nakkaş Osman ve Levni'ye Ait Padişah Portrelerinin Kompzasyon ve Teknik Açından Karşılaştırılması* s. 12; Mahir, *Osmanlı Minyatür Sanatı*, s. 25; Kalpaklı, Mehmet, “Fevrî”, *DİA*, XII, s. 506, ss. 505-506, İstanbul 1995; Karavelioğlu, Murat Ali, “16. Yüzyıl Bilgin ve Şairlerinden Fevri'nin Ahlâk-ı Mehmed Paşa Adlı Eseri Üzerine”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2/1, s. 210, ss. 205-214, 2019; İspirli, Mehmet, “Selânikî Mustafa Efendi”, *DİA*, XXXVI, s. 358, ss. 357-359, İstanbul 2009; Altınay, *Sokollu*, s. 213.

¹⁴⁰ Tanındı, *Türk Minyatür Sanatı*, s. 33-334; Kazan, “16. Asırda Telif Ettikleri Eserler Çerçevesinde Tarihçilerin Himayesi Hakkında Bazı Notlar”, s. 417; Peçe, *Nakkaş Osman ve Levni'ye Ait Padişah Portrelerinin Kompzasyon ve Teknik Açından Karşılaştırılması*, s. 12.

¹⁴¹ Toroman, “Kanûni'nin Son Seferini Konu Alan Bazı Tasvirlerde Sembolik Dil Üzerine”, s. 6; Mahir, *Osmanlı Minyatür Sanatı*, s. 25.

¹⁴² Mahir, *Osmanlı Minyatür Sanatı*, s. 25.

¹⁴³ Hoca Sâdeddin Efendi, Şeyhülislamlık görevinde bulunmuş, divan şairi ve aynı zamanda tarihçidir. Bkz. Kaplan, Yunus, “SA'Dİ, Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 2014, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sadi-seyhulislam-hoca-sadeddin> (erişim: 23 Mart 2020)

Sokullu'nun kâtiplerinden, aynı zamanda şair olan tarihçi Balatî-zade Kemal Mehmet Çelebi¹⁴⁴ ile Târîh-i Selânîkî yazarı Mustafa Efendi, Sokullu'nun sohbet meclislerine katılan, desteğini gören kişilerdendir.¹⁴⁵

Sadece yaşadığı çağın değil bütün Divan edebiyatına damgasını vurmuş Bâkî¹⁴⁶ de desteğini gören isimlerdendir. *Kanûni Mersiyesi*'nin son iki bendinde Sokullu'dan övgü ile bahsetmesi teşekkürünün ifadesi olarak değerlendirilir.¹⁴⁷ *Fezâ'il-i Mekke* adlı eserin tercümesini de bizzat Sokullu'nun talimatı ile gerçekleştirmiştir.¹⁴⁸ Ayrıca Fezailü'l-Cihad adındaki Arapçadan tercüme ettiği eserini de Paşa'ya takdim etmiştir.¹⁴⁹

Devrin “en nefis eserlerinin” kendisi namına ithaf olduğu bilinmektedir.¹⁵⁰ Feridun Ahmet Bey'in kaleme aldığı *Nüzhet(ü'l-esrâr)ü'l-ahbâr der-sefer-i Sigetvâr* adlı eser Sokullu Mehmet Paşa için hazırlanan ilk eserlerdendir.¹⁵¹ Divan şairi Aşık Çelebi Arapça olarak kaleme aldığı *Zeylû's Şaka'ik* adlı eserini Sokullu'ya sunmuştur.¹⁵² Kadılık görevi yapan Sipahizade Mehmet İbn-i Ali Türkçe, Arapça, Farsça şiir ve nesir yazan önemli bir isimdir. Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafya tarzında kaleme aldığı *Evezhü'l-Mesalik ilâ Ma'rifetil-Büldani ve Memâlik* adlı eserini Sokullu'ya sunarak takdirini kazanmıştır.¹⁵³ Paşa'nın isteği üzerine de eseri Türkçeye çevirmiştir.¹⁵⁴

¹⁴⁴ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, cilt 3 (hazırlayan: İsmail Özen), Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s. 82.

¹⁴⁵ İşpirli, “Selaniki Mustafa Efendi” s. 358.

¹⁴⁶ Koşık, Halil Sercan, “Bâkî'nin Arapçadan Tercüme Mensur Bir Eseri: Fezâ'il-i Mekke Yahut el-i'lâm bi-A'lâmi Veleddillâhi'l Haram Tercümesi”, *Dil ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10, s. 148, ss. 131-148, İstanbul 2014.

¹⁴⁷ Toroman, “Kanûni'nin Son Seferini Konu Alan Bazı Tasvirlerdeki Sembolik Dil Üzerine”, s. 8; Koşık, “Bâkî'nin Arapçadan Tercüme Mensur Bir Eseri: Fezâ'il-i Mekke Yahut el-i'lâm bi-A'lâmi Veleddillâhi'l Haram Tercümesi”, s. 140, 143.

¹⁴⁸ Eserin tam adı *Fezâ'il-i Mekke el-i'lâm bi-A'lâmi Veleddillâhi'l Haram Tercümesi* bkz. Kaşık, “Bâkî'nin Arapçadan Tercüme Mensur Bir Eseri: Fezâ'il-i Mekke Yahut el-i'lâm bi-A'lâmi Veleddillâhi'l Haram Tercümesi”, s. 135.

¹⁴⁹ Dadaş, Cevdet, *Fezailü'l - Cihad*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 1995, s. 561.

¹⁵⁰ Altınay, *Sokollu*, s. 213.

¹⁵¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, s. 111; Mahir, *Osmanlı Minyatür Sanatı*, s. 25; Arslantürk - Börekçi, *Sultan Süleyman'ın Son Seferi: Nüzhet-i Esrârü'l Ahyâr Der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar*, s. 31; Toroman, “Kanûni'nin Son Seferini Konu Alan Bazı Tasvirlerdeki Sembolik Dil Üzerine”, s. 6.

¹⁵² Kut, Günay, “Âşık Çelebi”, *DİA*, III, s. 549, ss. 549-550, İstanbul 1991.

¹⁵³ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, ss. 129-130; İnce, Gamze Kargı, “XVI. Yüzyılda Bir Coğrafya Kitabı ve Evzahü'l - Mesalik”, *The Journal of Academic Social Science*, S. 77, s. 186,189, ss. 186-217, 2018.

¹⁵⁴ İnce, “XVI. Yüzyılda Bir Coğrafya Kitabı ve Evzahü'l - Mesalik”, s. 296.

Fevrî Ahmet Efendi'nin bir kişi özelinde yazılmış ahlâk kitaplarına örnek teşkil eden *Ahlâk- ı Mehmed Paşa* eseri¹⁵⁵, Hayretî Mehmed Çelebi Vardânî'nin kaleme aldığı *Ahlâk-i Muhammedî* eseri¹⁵⁶ ile müellifi bilinmeyen *Vasîyetü's-Sultan Süleymân el-Kânûnî hine Vefatihi li'l Vezîri Mehmed Paşa es-Sokôllu*¹⁵⁷ eseri Sokullu Mehmet Paşa'yı konu edinen kitaplardandır.

Gelibolu'lu Mustafa Âli'nin Sigetvar Seferini ve Sultan III. Selim'in cülûs törenini konu alan Heft Meclis adlı eseri Sokullu'ya sunulmuştur. Eserin bir bölümü Sokullu'yu konu edinmekte, “vezirlerin en parlak yıldızı” diye övgülerle bahsedilmektedir.¹⁵⁸

Arifi'nin Süleymannâme'sinin bir ön çalışması niteliğindeki *Futûhât-ı Cemile*¹⁵⁹ adlı eserler de Sokullu için hazırlanmıştır.

XVI. yüzyıl minyatür sanatının önemli ismi Nakkaş Osman, Sokullu Mehmet Paşa'nın desteğini görmüş kişilerdendir. Onun isteği üzerine *Şehname-i Selim Han*¹⁶⁰ ile *Nüzhet(ü'l-esrâr)ü'l-ahbâr der-sefer-i Sigetvâr*¹⁶¹ adlı eserlerin resimlemesini yapmıştır. Yine Nakkaş Osman, Sokullu'nun himayesinde padişah dizi portreciliğinin ilk örneği olan Şemâilnâme'nin (Kıyafet'ül-İnsaniye fî Şema'ili'l-Osmaniye) resimlemesini yapmış, bu çalışmadan birer kopya da Sokullu için hazırlanmıştır.¹⁶²

Çok sayıda kitap siparişi veren Sokullu Mehmet Paşa, ayrıca kütüphaneler kurmuştur. Sokullu Mehmet Paşa'nın, İstanbul'daki medreselerine birer kütüphane yaptırdığı, Lüleburgaz'daki medreseye kitaplar getirttiği vakfiyesinde kayıtlıdır.¹⁶³

¹⁵⁵ Kalpaklı, “Fevri”, s. 506; Karavelioğlu, “16. Yüzyıl Bilgin ve Şairlerinden Fevri'nin Ahlâk-ı Mehmed Paşa Adlı Eseri Üzerine”, ss. 210-213.

¹⁵⁶ Hayretî Mehmed Çelebi Vardânî, *Ahlâk-i Muhammedî*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu. Eser Kastamonu İl Halk Kütüphanesine Bulunmaktadır.

¹⁵⁷ Türkiye Yazma Eserler Kurumu; (*Vasîyetü's-Sultan Süleymân el-Kânûnî hine Vefatihi li'l Vezîri Mehmed Paşa es-Sokôllu*) Eser Mısır Milli Kütüphanesi, Türke Yazmalar Bölümünde Bulunmaktadır.

¹⁵⁸ Göçmen, Cemal, *Gelibolu'lu Mustafa Âli'nin Heft Meclisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2009, ss. 14-23.

¹⁵⁹ Mahir, *Osmanlı Minyatür Sanatı*, s. 25.

¹⁶⁰ Mahir, *Osmanlı Minyatür Sanatı*, s. 25.

¹⁶¹ Arslantürk - Börekçi, *Sultan Süleyman'ın Son Seferi: Nüzhet-i Esrârü'l Ahyâr Der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar*, s. 31.

¹⁶² Toroman, “Kanûnî'nin Son Seferini Konu Alan Bazı Tasvirlerdeki Sembolik Dil Üzerine”, ss. 32-33; Peçe, *Nakkaş Osman ve Levni'ye Ait Padişah Portrelerinin Kompzasyon ve Teknik Açidan Karşılaştırılması* s. 24.

¹⁶³ Gökbilgin, Tayyip, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, Üçler Basımevi, İstanbul 1952, s. 511.

Ayrıca arşiv taramalarından, İstanbul Eyüp'te kütüphane kurduğu tespit edilmiştir.¹⁶⁴ Niğde -Bor'daki camisinin yanında da bir kütüphane yaptırdığı bilinmektedir.¹⁶⁵

2.3.2. Sokullu Mehmet Paşa'nın Bani Kimliği

Sokullu Mehmet Paşa İstanbul başta olmak üzere Trakya Bölgesinde Edirne, Lüleburgaz ve Havsa'da; Anadolu'da Ulukışla, Niğde- Bor ve İskenderun- Payas'ta; Anadolu dışında ise Balkanlarda Selanik, Belgrad, Vişegrad, Bečkerek, Erdel, Saraybosna'da; Arap coğrafyasında Halep, Mekke, Medine ile Süveyş'te¹⁶⁶ ve Trablusşam'da¹⁶⁷ çok sayıda bina inşa ettirmiştir.

Vakfiyesine göre camiden kiliseye, medreseden kervansaraya, köprüden darüşşifaya, hisara ve arşiv kayıtlarında yer alan iskeleye¹⁶⁸ kadar farklı işlevde ve türlerde yaklaşık 140'tan fazla anıtsal ölçekli yapı inşa ettirmiştir. Su yolları, değirmenler, cami ve medrese görevlilerin ikamet etmesi için evler (meşruta binaları); hücreler, odalar, dükkanlar, kaldırımlar (yol), mahsenler eklendiğinde sayı 2 bini aşmaktadır.

Yapılar türlerine ve bulundukları şehirlere göre aşağıdaki tablolara işlenmiştir. Kesin sayıları tespit edilemeyen yapılar tablolarda gösterilmemiştir.

Sokullu Mehmet Paşa'nın inşa ettirdiği yapılar, işlevlerine göre altı grup altında toplanarak Tablo 1'de işlenmiştir. Bu yapılardan 15 cami, dokuz mescit, iki tekke, bir kilise ve niteliği tespit edilemeyen bir ibadethane olmak üzere toplamda 28 tanesi ibadet yapısıdır. Sayıca en fazla olan yapı türü ise 21 hamam, 17 çeşme ile su yapılarıdır.

¹⁶⁴ BOA İ.EV. 10/29, H. 24.02.1313 (M. 16.08.1895)

¹⁶⁵ Özkarcı, Mehmet, "Niğde-Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi" *Belleten*, 63/236, s. 99, ss. 95-122, 1999.

¹⁶⁶ Gökbilgin, "XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası" ss. 509-514; İbrahimgil, Mehmet, "Sokollu Mehmet Paşa'nın Osmanlı Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu VI Tebliğler*, s.142,143, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2003; Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, ss. 80-100; Çam, Mevlüt - Rahman, Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", *Bosna Vakfiyeleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2016, IV, s. 1751-1801.

¹⁶⁷ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, s. 85.

¹⁶⁸ BOA C..EV., 447/22612 "Sokullu Mehmet Paşa'nın Payas'taki İskeleyinin Yerinin Değiştirilmesi ile İlgili", H. 29.08.1178 (M. 21.02.1765); Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s.1773.

Tablo 1 Sokullu Mehmet Paşa'nın İnşa Ettirdiği Yapılar

İBADET YAPILARI	CAMİ	15	28
	MESCİT	9	
	KİLİSE	1	
	İBADETHANE(?) ¹⁶⁹	1	
	TEKKE	2	
EĞİTİM YAPILARI	DARÜLKURRA	2	20
	MEDRESE	6	
	MEKTEP, SIBYAN MEKTEBİ, DARÜTTEDRİS, OKUL	12	
SU YAPILARI	HAMAM	21	38
	ÇEŞME	17	
SOSYAL HİZMET YAPILARI	İMARET	4	6
	HANKÂH	2	
TİCARET VE KONAKLAMA YAPILARI	KERVANSARAY	10	25
	HAN	7	
	BEDESTEN	2	
	ÇARŞI	1	
	ARASTA	5	
DİĞER YAPILAR	SARAY	9	16
	TÜRBE	1	
	HİSAR	1	
	KÖPRÜ	5	
TOPLAM			133

Kesin miktarı tespit edilemeyen yapılardan su binaları (en az iki tanedir), 15'ten fazla su kuyusu, 117'den fazla değirmen; cami ve medrese görevlileri için yapılan 12'den fazla ev (meşruta binaları), 1300'den fazla bekar odaları, 117'den fazla hücre,

¹⁶⁹ Kaynakta Gökbilgin'in bahsedildiği şekliyle alınmıştır. İbadethanenin türü tespit edilememiştir. Bkz: Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar* s. 511.

1400'den fazla dükkan, 416'dan fazla mahsen ile kaldırımlar (yol), tuvaletler ve su yolları¹⁷⁰ Tablo 1'de gösterilmemiştir.

Tablo 2 Sokullu Mehmet Paşa'nın Vakfiyesinde Kayıtlı Olup İstanbul'da Yer Alan Yapılar

BULUNDUĞU YER	CAMİ	MESCİT	DARÜLKURRA	DARÜLTALİM	MEDRESE	MEKTEP	HAMAM	SARAY	TEKKE/ZAVİYE	TÜRBE	ÇEŞME
Kadırga	1				1			2	1		
Ayasofya							1	1			
Azapkapı	1						1	1			
Galata	1					1					
Eyüp			1		1					1 ¹⁷¹	4
Halkalı								1			
Üsküdar								1			
B. Çekmece		1									
K. Çekmece		1									
Şehir Dışında								1			
Yeri tespit edilemeyen				1							3

Tablo 2'de gösterildiği gibi yapıların İstanbul'daki dağılımı şöyledir: Sur içinde Kadırga'da iki saray, cami, medrese ve tekke; Ayasofya'da çifte hamam ve saray inşa ettirmiştir. Azapkapı'da cami, hamam, saray; Galata'da cami, mektep; Eyüp'te medere, darülkurra, türbe ile Halkalı'da, Üsküdar'da ve şehrin dışında birer saray; Küçükçekmece ve Büyükçekmece'de birer mescit bulunmaktadır¹⁷². Semti belli

¹⁷⁰ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, ss. 87, 88; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s. 1751-1801.

¹⁷¹ Kuran'ın Mimar Sinan kitabında iki türbe kaydedilmiştir. Ancak bilinen tek türbesi oğlu adına inşa ettirdiği türbesidir.

¹⁷² Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, ss. 509-511.

olmayan bir darü't-talim de vakıfları arasındadır. Ayrıca dördü Ebu Eyüp El-Ensari'nin türbesi civarında olmak üzere, toplam yedi adet çeşme inşa ettirmiştir.¹⁷³

Sokullu Mehmet Paşa'nın İstanbul'un birçok yerinin su ihtiyacını karşılamak amacıyla yaptırdığı dokuz su kuyusu; biri 605 zira, biri 200 zira, biri 425 zira uzunlukta üç künk¹⁷⁴ ile Eyüp¹⁷⁵ ve Azapkapı'daki¹⁷⁶ su yolları ve benzeri altyapı hizmetleri Tablo 2'de gösterilmemiştir.

Tablo 3 Sokullu Mehmet Paşa'nın Trakya ve Anadolu'da İnşa Ettirdiği Yapılar

BULUNDUĞU YER		CAMI	MESCİT	MEDRESE	DARÜT-TALİM	HAMAM	SARAY	İMARET	KERVANSARAY - HAN	ARASTA	MEKTEP	BEZAZİSTAN	ÇEŞME
TRAKYA	Edirne (merkez)					2	1		1				1
	Edirne - Havsa	1				1		1	1	1			
	Kırklareli - Lüleburgaz	1		1	1	1	1	1	1	1			
	Tekirdağ (Rodoscuk)					1							
ANADOLU	Konya - Ereğli	1											
	Niğde											1	
	Niğde - Bor	1			1	1				1			
	Gelibolu								1				
	Bolu	1			1	1							
	Hatay - Payas	1				1		1	1	1	1		
	Antakya		2			4			2			1	3

Trakya Bölgesinde Edirne'de saray, han ve biri Üç Şerefeli Camii yakınlarında olmak üzere iki hamam;¹⁷⁷ Havsa'da cami, imaret,¹⁷⁸ kervansaray, hamam ve arasta; Lüleburgaz'da cami, kervansaray, hamam, medrese, darü't-talim, imaret, arasta ile bir

¹⁷³ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, ss. 509-511; Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, s. 82; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s. 1756, 1763, 1757, 1758, 1780.

¹⁷⁴ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, s. 84.

¹⁷⁵ BOA İ.EV 10/29 H. 24.02.1313 (M. 16.08.1895)

¹⁷⁶ BOA EV.d, 2808 "Su yollarının tamiri hakkında", ty.

¹⁷⁷ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, ss. 509-514; İbrahimgil, *Sokollu Mehmet Paşa'nın Osmanlı Tarihindeki Yeri ve Önemi*, s.142,143.

¹⁷⁸ Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s. 1789.

saray¹⁷⁹ inşa ettirmiştir. Anadolu'da Konya Ereğli'de cami; Payas'ta kervansaray, imaret, cami, arasta, hamam¹⁸⁰ ve sıbyan mektebi,¹⁸¹ Niğde'de bedesten,¹⁸² Bor'da cami, darü't talim ve bezazzistan vakfiyesinde kayıtlı yapılardır.¹⁸³ Gelibolu'da kervansaray;¹⁸⁴ Antakya'da iki mescit, iki han, dört hamam, üç çeşme¹⁸⁵ Sokullu Mehmet Paşa'nın Anadolu'nun geniş bölgelerine yayılmış yapılarıdır.

Vakfiyesinde kayıtlı olmamakla birlikte Bor'da bir arasta ve bir hamamı¹⁸⁶ ile Antakya'da bir bedesteni¹⁸⁷ bulunmaktadır. Bolu şeri sicillerinde inceleme yapan Uçar, Bolu'da Sokullu Mehmet Paşa'ya ait bir cami, bir hamam ve bir muallimhane (mektep) olduğunu tespit etmiştir.¹⁸⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşiv kayıtlarında yapılan tarama sonucunda Sokullu Mehmet Paşa'nın Edirne'de çeşme¹⁸⁹ ve Tekirdağ (Rodoscuk)'da çifte hamam¹⁹⁰ inşa ettirdiği tespit edilmiştir.

Anadolu'nun çeşitli yerlerine yayılmış olan 470'ten fazla dükkân, 183'ten fazla mahzen, 137'den fazla oda, 44'ten fazla hücre tabloda gösterilmemiştir. Ayrıca çok sayıda galle pazarı, suk, köşk, sofa, ahır, eyvan, değirmen, dolap, hark ve kaldırımlar (yol)¹⁹¹ da miktarları belirlenemediğinden bu tabloda işlenmemiştir.

Tablo 4'te gösterildiği üzere, Anadolu dışında inşa ettirdiği yapılar, Halep Cellum'da, iki mescit, imaret, darü't-talim, hankâh, hamam, iki han ve iki çeşme Sokullu Mehmet Paşa'nın vakıfları arasındadır. Mekke'de bir hamam (Umre hamamı¹⁹²), darüttalim, darüşşifa ve bir çeşme; Medine'de medrese ve iki hamam;

¹⁷⁹ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, ss. 509-514; İbrahimgil, *Sokollu Mehmet Paşa'nın Osmanlı Tarihindeki Yeri ve Önemi*, s.142,143; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s. S. 1756, 1757, 1758, 1764.

¹⁸⁰ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, ss. 509-514; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s. 1756, 1758, 1773.

¹⁸¹ Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s.1757.

¹⁸² Özkarcı. "Niğde-Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 97.

¹⁸³ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, ss. 509-514; Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, s. 83; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s. 1756, 1757, 1780.

¹⁸⁴ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, ss. 82,83.

¹⁸⁵ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, ss. 82,83; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s. 1757, 1769, 1770.

¹⁸⁶ İbrahimgil, *Sokollu Mehmet Paşa'nın Osmanlı Tarihindeki Yeri ve Önemi*, ss.142,143; Özkarcı. "Niğde-Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 97.

¹⁸⁷ Şancı, Fuat, *Hatay İlinde Türk Mimarisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 282.

¹⁸⁸ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, s. 83.

¹⁸⁹ BOA A.DVNSHM.d, 118/1997, H. 29.02.1124 (M. 07.04.1712)

¹⁹⁰ BOA AE.SMHB, 97/3983, H. 27.02.1251 (M. 24.06.1835)

¹⁹¹ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, ss. 84, 86, 87.

¹⁹² BOA EV.d 40542, H. 15.03.1292 (M. 21.04.1875)

Süveyş'te kervansaray yaptırmıştır.¹⁹³ Lübnan Trablusşam'da bir han vakıfları arasındadır.¹⁹⁴

Tablo 4: Sokullu Mehmet Paşa'nın Anadolu Dışında İnşa Ettirdiği Yapılar

BULUNDUĞU YER	CAMI	MESCİT	DARÜLKURRA	DARÜTTALİM	DARÜTTEDRİS	MEKTEP	DARÜŞŞİFA	MEDRESE	HAMAM	SARAY	İMARET	ARASTA-ÇARŞI-BEDESTEN	KERVANSARAY-HAN	TEKKE-HANKAH	ÇEŞME	SEBİL
Halep - Cellum		2		1					1		1		2	1	2	
Mekke				1			1		1						1	
Medine								1	2							
Lübnan-Tablussam													1			
Mısır-Süveyş													1			
Selanik	1															
Selanik-Kayapınar (Sedrekapısı)	1							1		1	1		1			
Belgrad	1								1			1	1		2	1
Bosna-Vişegrad	1							1	1			1	1		1	
Saraybosna											1					
Beçkerek	1		1					1				1	1		1	
Erdel	1															
Rudo													1			
Varna		1										1				
Macaristan	1													1		
Sırbistan-Yeni Pazar	1	1			1	1			1				1	1		

Balkanlar'da Selanik'te cami¹⁹⁵, kervansaray ve bir han;¹⁹⁶ Selanik Kayapınar köyünde cami ve mektep; Belgrad'ta cami, bezazzistan, han, iki çeşme (biri iç

¹⁹³ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, ss. 83,84; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s.1757.

¹⁹⁴ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, s. 83.

¹⁹⁵ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, ss. 509-514.

¹⁹⁶ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, s. 85.

kalede¹⁹⁷), sebil ve Bosna-Hersek'te Vişegrad'ta cami, medrese, kervansaray, çarşı, hamam ve çeşme; Saraybosna'da imaret; Beçkerek'te cami, medrese, darülkurra, han ve çeşme; Erdel'de cami; Sokol köyüne yakın Rudo kasabasında kervansaray inşa ettirmiştir.¹⁹⁸ Rumeli'de yaptırdığı vakıfları ise Selanik yakınlarında bulunan Sedrekapısı (Sidrekapısı)'nda cami; Varna'da bir mescit ile Macaristan'da Zigetvar Kalesi yakınlarında cami, hankâh;¹⁹⁹ Belgrad'da çarşı ve hamam inşa edilmiştir.²⁰⁰ Ayrıca Ayverdi, Vidin'de bir camisi olduğunu kaydetmiştir.²⁰¹

Ayrıca Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Yeni Pazar (Novi Pazar)'da cami, mescit, medrese, sıbyan mektebi, tekke, han, çarşı, imaret ve bir hamam yaptırdığından bahsetmektedir.²⁰²

Yukarıda kaydedilen yapıların çoğunluğu külliye oluşturacak şekilde ele alınmıştır. Sokullu Mehmet Paşa'nın inşa ettirdiği külliyeler Tablo 5'te gösterilmiştir. İstanbul'da Kadirga'da cami, medrese ve tekke; Azapkapı'da cami ve hamam; Eyüp'te darülkurra, medrese ve türbe ile meydana gelen külliyeler Sokullu Mehmet Paşa'nın vakfiyesine kayıtlıdır. Trakya Bölgesi'nde Havsa'daki külliye cami, imaret, kervansaray, arasta ve hamamdan meydana gelmektedir. Lüleburgaz'da cami, kervansaray, hamam, medrese, darülkurra, imaret²⁰³ ve padişahın kalması için yapılan saray²⁰⁴ da külliye kapsamındadır. Anadolu'da Niğde Bor'da cami, hamam, mektep ve arasta; Payas'ta kervansaray, imaret, cami, arasta ve hamam yapılarından oluşan külliye de vakfiyeye kayıtlıdır.²⁰⁵

¹⁹⁷ Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri (Yugoslavya)*, C III, İstanbul 2000, s.8.

¹⁹⁸ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, ss. 509-514; İbrahimgil, *Sokollu Mehmet Paşa'nın Osmanlı Tarihindeki Yeri ve Önemi*, s.142,143; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s. 1756, 1757, 1791.

¹⁹⁹ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, s. 83; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", 1756, 1757, 1790.

²⁰⁰ Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri (Yugoslavya)*, C III, s. 21; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s. 1767.

²⁰¹ Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri (Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk)*, C IV, s. 127.

²⁰² Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri (Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk)* s. 291; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Gülmicine-Kavala-Selânik-Tırhala-Atina-Mora-Navarin-Girit Adası-Hanya-Kandiye-Elbasan-Ohri-Tekirdağı*, 8. Kitap, C I, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları 2011, s. 96.

²⁰³ Kuran, *Mimar Sinan*, s. 263; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s.1756, 1757, 1758,1763, 1764.

²⁰⁴ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 512.

²⁰⁵ Kuran, *Mimar Sinan*, s. 263; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s.1756 - 1758, 1773, 1780.

Tablo 5 Sokullu Mehmet Paşa'nın İnşa Ettirdiği Külliye

KÜLLİYENİN BULUNDUĞU YER	CAMİ	MESCİT	DARÜLKURRA	MEDRESE	MEKTEP	HAMAM	ÇEŞME	İMARET	ARASTA	KERVANSARAY	HAN	SARAY	HANKAH	TÜRBE
Lüleburgaz	x			x	x	x		x	x	x		x		
Havsa	x					x		x	x	x				
Payas	x				x	x		x	x	x				
İstanbul - Kadırga	x			x								x		
İstanbul - Azapkapı	x					x						x		
İstanbul - Eyüp			x	x										x
Bor Külliyesi	x				x	x			x					
Vişegrad	x			x	x		x				x			
Halep Cellum	x	x				x		x		x	x		x	
Selanik Kayapınar	x			x										
Bosna Hersek	x			x		x	x		x	x				
Beçkerek	x			x	x		x				x			

Balkanlar'da Vişegrad'daki külliye cami, mektep, medrese, han ve çeşme; Selanik Kayapınar'daki külliye cami ve medrese; Bosna Hersek'teki külliye cami, medrese, hamam, kervansaray, arasta ve çeşme; Bosna Sarajevo'daki külliye imaret, kervansaray ile saray; Beçkerek'teki külliye cami, mektep, medrese, han ve bir çeşme ile oluşmaktadır.²⁰⁶

Menzildeki külliye

Su yapıları alt yapı sorunlarıyla birlikte çözümlenmiş, hamamlara, çeşmelere ve gerekli tüm yerlere su getirilmiştir. Havsa'daki su yolları, sadece inşa ettirdiği külliye

²⁰⁶ Kuran, *Mimar Sinan*, s. 263; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s.1756, 1757, 1786, 1791.

kapsamındaki kurumların değil, kasabadaki çeşmelerin de “can suyu mesabesindeydi”.²⁰⁷ Evliya Çelebi seyahatnamesinden öğrenildiğine göre kış aylarında Havsa’daki külliye’nin çeşmelerinden sıcak su akmaktaydı.²⁰⁸ Lüleburgaz’daki Büyük Kaynarca ve Küçük Kaynarca adı verilen iki kaynağın suyu toplanıp, bir kısmı şehir içindeki hamama, camiye, medreseye ve arasındaki şadırvana verilmiştir.²⁰⁹ Sokullu Mehmet Paşa’nın Lüleburgaz’daki suyolunun şehre su dağıtım şebekesi olarak kullanıldığı ve 1935 yılına kadar çalıştığı bilinmektedir.²¹⁰ Bosna’daki suyolunun da tüm şehrin su ihtiyacını karşılamak için inşa edildiği bilinmektedir.²¹¹ Edirne’de “su binası” (abhane), Antakya’da bir su kuyusu ve su yolları, Halep’te ve Mekke’de ise su yolları yaptırmıştır.²¹² Medine’de ve diğer yerlerdeki çeşmelere ve hamamlara da su temini için suyolları yapılmış olması gerektiği açıktır.

Sokullu Mehmet Paşa İstanbul’un birçok yerinin su ihtiyacını karşılamak amacıyla dokuz su kuyusu açtırmıştır. Ayrıca biri 605 zira, biri 200 zira, biri 425 zira uzunlukta olmak üzere üç künk inşa ettirmiştir.²¹³ İstanbul’daki su yollarının Azapkapı²¹⁴ ve Eyüp’te²¹⁵ olduğu tespit edilmiştir.

Ulaşım konusuyla da ilgilenmiştir. Örneğin Lüleburgaz’daki kaldırımlar (yollar) Sokullu Mehmet Paşa’nın vakfına kayıtlıdır.²¹⁶ Kuşkusuz ulaşım için yaptırdığı en önemli araç köprülerdir. Edirne Havsa’da,²¹⁷ Kırklareli’nde Lüleburgaz Deresi üzerinde (92.60 m), Kırklareli- Alpullu’da (129,40 m) Bosna Hersek - Vişegrad’ta (Drina Köprüsü, 179 m), Silivri’de (48,5 m), Beçkerek ile Novi Pazar (Yeni Pazar)’da birer

²⁰⁷ Yıldız, Murat, “Havsa’daki Şehit Mehmed Paşazade Kasım Paşa Vakfı”, *Vakıflar Dergisi*, 41, 2014, s:104.

²⁰⁸ Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş- Sivas- Gazze-Sofya-Edirne 2. Kitap, C III, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları 2006, s. 624.

²⁰⁹ Gökbilgin, XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: *Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 511.

²¹⁰ Göral, Dündar, “Lüleburgaz İlçesi Monografyası”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü*, İstanbul 1962-63, s. 26.

²¹¹ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu’da Paşa Vakıfları*, s. 83.

²¹² Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu’da Paşa Vakıfları*, s. 84.

²¹³ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu’da Paşa Vakıfları*, s. 81.

²¹⁴ BOA EV.d 28085, Ty.

²¹⁵ BOA İ.EV 10/20, H. 24.02.1313 (M. 16.08.1895)

²¹⁶ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu’da Paşa Vakıfları*, s. 82; Mevlüt - Ademi (ed.), “Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı”, s.1761.

²¹⁷ Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş- Sivas- Gazze-Sofya-Edirne 2. Kitap, C III, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları 2006, s. 624.

Yıldız, “Havsa’daki Şehit Mehmed Paşazade Kasım Paşa Vakfı”, s. 104.

köprü inşa ettirmiştir.²¹⁸ Bu köprülerin hepsinin büyük ölçekli olduğu dikkati çekmektedir.

Sokullu Mehmet Paşa'nın vakfiyesinde 117'den fazla değirmen kayıtlıdır. Bunlardan 26 tanesi Trablusşam'da, 10 tanesi Üsküp'te, üç tanesi Bosna'da, sekiz tanesi İştîp'te, beşer tanesi Antakya ve Çorlu'da, dört tanesi Niğde'de, ikişer tanesi Adana ve Tımşavar'da, üç tanesi Halep'te ve birer tanesi İstanbul ile Kilis'te olmak üzere geniş alanlara yayılmaktadır.²¹⁹ Arşivde yapılan tarama sonucunda, Lüleburgaz Saruhanlı Köyünde de Sokullu Mehmet Paşa'ya ait değirmenler olduğu görülmüştür.²²⁰ Dönemin anlayışı gereği değirmenlerin bir kısmı Sokullu Mehmet Paşa tarafından inşa ettirilmiş, bir kısmı ise satın alınarak vakfa dahil edilmiştir.²²¹

Sokullu, ekonomik yaşamı düzenleyen ticaret yapılarıyla da ilgilenmiştir. Bunlar aynı zamanda inşa ettirdiği hayır kurumlarına gelir sağlayan yapılar durumundadır. Tekirdağ'da iskele civarında bulunan han (Timürhânı)²²² ve Bergos'daki (Lüleburgaz) panayır mahalli²²³ büyük ölçekli vakıflardır. Üretim ve ticaret yapılan çok sayıdaki iş yerini de dükkan adı altında vakfa bağlamıştır. Bu dükkanların sayısı İstanbul'da, Edirne'de, Havsa'da, Lüleburgaz'da, Tekirdağ'da, Bursa'da ve Halep'te olmak üzere yaklaşık 1400'den fazladır. Belgrat'taki 107'den fazla dükkan çeşitli işlevlere hizmet vermektedir.²²⁴ Edirne'de Paşakapısı dışında bir pazarcı dükkânı²²⁵ vardır. Niğde Bor'da 80 dükkan bulunduğu, Niğde merkezindeki 100 dükkanın²²⁶ bir kısmının Bedesten civarındaki Helvacı Çarşısı'nda yer aldığı tespit edilmiştir.²²⁷

İstanbul Eyüp'teki kaymakçı dükkanı,²²⁸ Havsa kasabesindeki pastırma selhhanesi²²⁹ ve Bursa'daki şerbetçi dükkanı, gıda sektörüne hizmet veren dükkanlardır.

²¹⁸ Çeçen, Kazım, "Sinan'ın Yaptığı Köprüler", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, I, ss. 108, 432, 434; Drina Köprüsü için bkz. Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokullu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s.1761.

²¹⁹ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, ss. 82, 83, 84, 85, 90.

²²⁰ BOA. C.EV. 287/ 14601 H. 29.02.1208 (M. 06.10.1973)

²²¹ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, ss. 78-101.

²²² Yıldız, "Havsa'daki Şehit Mehmed Paşazade Kasım Paşa Vakfı", s. 109.

²²³ BOA. AE.SSLM.III. 310/ 18080, H. 21.03.1222 (M. 29.05.1807)

²²⁴ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, s. 83.

²²⁵ EŞS, nr. 5021/35, 12 Muharrem 1172 (15 Eylül 1578) nakleden Yıldız, "Havsa'daki Şehit Mehmed Paşazade Kasım Paşa Vakfı", s. 109.

²²⁶ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, ss. 84-87.

²²⁷ BOA C.EV., 593/ 29947, H. 29.03.1209 (M. 26.08.1794)

²²⁸ BOA, İ. EV 12/1821, H. 01.03.1035 (M. 01.12.1625)

²²⁹ BOA C.EV., 454/ 22998, H. 12.07.1207 (M. 23.02.1793)

Kırklareli'nin Lüleburgaz ilçesindeki şirruğhane, serhane, bezirhane, şemilhane (şem'hane), sabunhane ve üç debbağhane dükkanları, üretim yapılan iş yerleridir.²³⁰

XVI. yüzyılda tekstil sanayiinde hizmet veren vazgeçilmez işletmeler boyahanelerdir.²³¹ Sokullu Mehmet Paşa'nın Bor'daki boyahanesi²³² ve Payas'taki boyahanesi²³³ kent ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Tekirdağ'daki çıkırıkçı²³⁴ dükkânı da tekstil sanayine hizmet veren iş yerlerindendir.

Sokullu'nun inşa ettirdiği 14 fırından dörder tanesi İstanbul ve Halep'te, birer tanesi ise Bursa, Çorlu, Gelibolu ve Bosna'da yer almaktadır. Antakya ile Bursa'da birer de börekçi fırını vardır.²³⁵

Sosyal hayatın her alanıyla ilgilenen Sokullu'nun vakıf kayıtlarında tuvalet ve mezarlık olduğu da dikkati çeker²³⁶.

Sokullu Mehmet Paşa'nın vakfiyesinde kayıtlı yapılardan 34 tanesi Mimar Sinan'ın tezkirelerinde de kayıtlıdır.²³⁷ Mimar Sinan'ın inşa ettiği yapıların bir kısmının ise büyük ölçekli külliye şeklinde ele alındığı görülür.

Tezkerelere göre Sokullu Mehmet Paşa'nın Ayasofya, Halkalı, Kadırga ve İstanbul'un merkeziden uzakta birer sarayı²³⁸ Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. Tezkerelere kayıtlı olmamakla birlikte, Sokullu Mehmet Paşa vakfiyesinde Lüleburgaz'da padişahın kalması için inşa edildiği belirtilen sarayın²³⁹ da Mimar Sinan tarafından inşa edildiği düşünülebilir.

²³⁰ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, ss. 84-87; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s.1764.

²³¹ Ramazanoğlu, Gözde, *Ramazanoğlu Piri Paşa 16. Yüzyılda Adana'nın İmarı*, Küsena Yayınları, İstanbul 2018, s. 118; Özünlü, Emine Erdoğan, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinin Ekonomik Nitelikleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18/1, s. 260, ss. 257-270, 2010.

²³² BOA AE SMST.II, 105/1136, H. 09.03.1115 (M. 23.07.1703)

²³³ BOA a.DVNSMHM.d 117/1281 H. 10.01.1124 (M. 18.02.1712)

²³⁴ Yıldız, "Havsa'daki Şehit Mehmed Paşazade Kasım Paşa Vakfı", s. 109.

²³⁵ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, ss. 81,82,83; Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s.1769.

²³⁶ Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, s. 86.

²³⁷ Sönmez, Zeki, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1988, ss. 30-40, 66-77, 82-95; Kuran, *Mimar Sinan*, ss. 250-270.

²³⁸ Kuran, *Mimar Sinan*, s. 258-265.

²³⁹ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 511.

Kadırga'daki külliye (cami, medrese, tekke), Azapkapı'daki külliye (cami ve hamam), ve Eyüp'teki külliye (medrese, darükurra ile türbe) de Sokullu Mehmet Paşa Mimar Sinan'a inşa ettirmiştir.²⁴⁰

Önemli menzil noktalarında kurulan Kırklareli Lüleburgaz (cami, medrese, imaret, hamam ve kervansaray); Edirne Havsa (cami, imaret, kervansaray, hamam) ve Hatay Payas'taki (cami, imaret, hamam ve kervansaray) külliye Sinan'ın Sokullu için inşa ettiği büyük ölçekli menzil külliyelelerdir.²⁴¹ Bu külliyelelerde arasta merkezli plan uygulandığı dikkati çeker.

Tezkirelerde, Büyükçekmece'deki mescidin, Edirne'deki, Mekke'deki ve Medine'deki hamamların Mimar Sinan yapısı olduğu kayıtlıdır.²⁴²

Mimar Sinan, tezkirelerine kayıtlı dokuz köprüden üçünü Sokullu Mehmet Paşa için inşa etmiştir. Tekirdağ Marmaracık (Çorlu Köprüsü), Kırklareli Alpullu (Sinanlı köprüsü) ve Bosna Vişegrad'daki (Drina Köprüsü²⁴³)²⁴⁴ büyük ölçüleriyle dikkati çeken yapılarıdır.

²⁴⁰ Kuran, *Mimar Sinan*, s. 263.

²⁴¹ Kuran, *Mimar Sinan*, s. 263.

²⁴² Kuran, *Mimar Sinan*, s. 263.

²⁴³ Evliya Çelebi bu şehrin tamamının Sokollu Mehmet Paşa vakfı olduğundan bahseder. Bkz: Ekrem Hakkı Ayverdi, *Yugoslavya'da Türk Âbideleri ve Vakıfları*, s. 180.

²⁴⁴ Kuran, *Mimar Sinan*, s. 263.

BÖLÜM III

SOKULLU MEHMET PAŞA’NIN İNŞA ETTİRDİĞİ MENZİL KÜLLİYELERİ

3.1. LÜLEBURGAZ SOKULLU MEHMET PAŞA KÜLLİYESİ

İnşa Tarihi: H: 977/ M: 1569-70²⁴⁵.

Mimarı: Mimar Sinan²⁴⁶.

Kitabesi: Mevcut.

Konum: Trakya Bölgesi’nde, Kırklareli ilinin Lüleburgaz ilçesinde, Kocasinan mahallesi İstasyon caddesinde yer alır.

3.1.1. Konum Özellikleri

Ergene Havzası içinde, eski bir Trakya yerleşim merkezi olan Lüleburgaz zaman içinde Burgaz, Bürgaz, Bergos ve Birgos olarak anılmıştır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda ise Lüleburgaz adını almıştır²⁴⁷.

Tarihi İstanbul-Edirne²⁴⁸ yolu güzergahında önemli bir menzil olan Lüleburgaz,²⁴⁹ Rumeli sağ kol²⁵⁰ yolunun ve ticaretin önemli bir durağıdır.²⁵¹ Sultan

²⁴⁵ Kuran, Aptullah, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, ss. 144, 297; Necipoğlu, Gülru, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, ss.319, 467; Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri, s. 528; Müderrisoğlu, Mehmet Fatih, “Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi”, *DİA*, XXXVII 2009, s. 363, ss. 363-364, İstanbul 2009; Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, Yem Yayınları, İstanbul 2007, s. 276; Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılap Kitabevi, (gözden geçirilmiş 2. basım), İstanbul 2004, s. 364; Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 17.

²⁴⁶ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri, s. 543; Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 28.

²⁴⁷ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 509; Küçükkaya, Gülçin, “Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme”, *Vakıflar Dergisi*, 21, s. 185, ss. 183-254, 1990; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş- Sivas- Gazze-Sofya-Edirne 1. Kitap, C III*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları 2006, s. 391.

²⁴⁸ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 511.

²⁴⁹ Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s. 399; Ahunbay, Zeynep, “Mimar Sinan’ın Eğitim Yapıları Medreseler, Darülmüdrisler, Mektepler”, *Mimarbaşı Kocan Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, I, s. 259; Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür*, s. 471.

²⁵⁰ Sak, İzzet- Çetindaş, Cemal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, s. 182, ss. 179 - 221, Konya 2004.

²⁵¹ Kiel, Machiel, “Lüleburgaz”, *DİA*, XXVII, s.255, ss. 255-256, Ankara 2003.

yolu olarak da bilinmektedir.²⁵² Bunun yanı sıra XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa'ya yapılan seferler sırasında ordunun konaklama merkezi olmuştur.²⁵³ Vakfiyede Sokullu Mehmet Paşa'nın Lüleburgaz'ı imar edip, külliyesiyle şehri geliştirdiği kayıtlıdır.²⁵⁴ Menzilin konumu ve öneminin yer seçiminde etkili olduğu anlaşılr.

3.1.2. Külliye'nin Genel Tanımı

Kentin çekirdeğini oluşturan²⁵⁵ külliye'nin XVI. yüzyıl Osmanlı menzil külliyelerinin en önemlisi olduğu konusunda görüş birliği vardır.²⁵⁶ Menzil külliyesi arasında en büyük alana sahiptir. Külliye planlaması açısından Sokullu Mehmet Paşa'nın yaptırdığı Payas ve Havsa'daki diğer menzil külliyesi ile benzerlik gösterir.²⁵⁷

Düz bir arazi üzerine inşa edilen külliye, yaklaşık 42.000 m² lik alana yayılmaktadır. (Şekil 2), (Şekil 3) Cami, medrese, sıbyan mektebi (vakfiyede dâr-ı talim ve debistan olarak geçmektedir²⁵⁸), arasta, kervansaray, tabhane, imaret, çifte hamam ve çeşmeden meydana gelen kapsamlı bir yapılar topluluğudur.²⁵⁹ Hamam, şadırvan ve çeşmenin su ihtiyacını karşılamak için su yolu yapılmıştır.²⁶⁰ Lüleburgaz Çayı üzerinde inşa edilen köprü de külliye kapsamındadır. Vakfiyesinde görevlilerin ikameti için meşruta binaları²⁶¹ ve padişahın dinlenmesi için bir de saray yapıldığı kayıtlıdır.²⁶²

²⁵² Müderrisoğlu, M. Fatih "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.376.

²⁵³ Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 7; Aslanapa, Oktay, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, S.IV, Ankara 1988, s. 91.

²⁵⁴ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 511.

²⁵⁵ Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s. 399.

²⁵⁶ Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, s.462; Ahunbay, Zeynep, "Mimar Sinan'ın Şehirci Yönü", *Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde "Mimar Sinan Dönemi" Sempozyumu*, (İstanbul Aralık 5-8 1988), s. 134, ss. 131-139, Vakıflar Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1989; Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 33.

²⁵⁷ Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, s. 91; Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 279; Küçükkaya, "Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme", s. 185.

²⁵⁸ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, dar-ı talim: s.509, debistan: s. 511.

²⁵⁹ Müderrisoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi", s.382; Müderrisoğlu, "Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 364.

²⁶⁰ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 512; BOA., 2523/189157, Sokullu Mehmet Paşa'nın Lüleburgaz'daki su yollarının onarımı hakkında. H. 02.02.1323 (08.04.1905).

²⁶¹ Müderrisoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi", s.382; Müderrisoğlu, "Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 364; Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, s. 470.

²⁶² Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 511.

Külliyenin alanı içinde kalan XV. yüzyıla ait Zindan Baba Türbesi,²⁶³ tez kapsamı dışında bırakılmıştır.

Külliyenin günümüze ulaşan yapıları cami, medrese, sıbyan mektebi, arasta, dua kubbesi ile hamamdır. 1935 yılında imaret ve kervansaray kısmen, hamamın da bir kubbesi tamamen yıkılmıştır.²⁶⁴ Dükkanların büyük kısmı günümüze ulaşmamıştır.²⁶⁵ Suyolu ise tamamen yok olmuştur.

Yapıların birbirine dik açılı yerleştirilmesi sonucu oluşan plan şeması ile geometrik düzenli külliyeler grubuna dahil edilmektedir²⁶⁶. Külliye'nin omurgasını doğu-batı doğrultusunda uzanan, içinden tarihi İstanbul-Edirne yolu geçen, dua kubbeli arasta oluşturur. Birimler arastanın güneyine ve kuzeyine, iki blok oluşturacak şekilde konumlandırılmıştır. Güneyde cami, medrese ve sıbyan mektebi ile dini ve eğitim yapıları yer alırken; kuzeyde kervansaray, imaret ve tabhane ile oluşan ticari, konaklama ve sosyal işlevli yapılar yer almaktadır. Çifte hamam caminin doğusuna, köprü ise arastanın batısına yerleştirilmiştir.²⁶⁷ (Şekil 4)

Lüleburgaz Külliyesi hem menzil hem de şehir içi külliyesi özelliği göstermektedir. Külliye kapsamında eğitim yapılarının (medrese ve sıbyan mektebinin) yer alması, caminin özenli mimarisi ve medrese ile ortak avluyu paylaşması şehir içi külliyelerinde rastlanan uygulamalardır. Öte yandan konaklama (kervansaray, tabhane ve ahırlar) mekânlarının varlığı, külliye içindeki konumu, arasta ile kervansarayın boyutlarının dikkati çekecek büyüklükte olması menzil külliyesi olduğunu göstermektedir.²⁶⁸

²⁶³ Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, s. 96; Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 279, 285.

²⁶⁴ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleri*, s. 548; Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 40.

²⁶⁵ Müderrisoğlu, "Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 364.

²⁶⁶ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 285; Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleri*, s. 545; Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 36; Müderrisoğlu, "Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi", ss. 363-364. Külliye'nin dik açılı olmasından Necipoğlu da bahsetmektedir bkz. Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, s.470.

²⁶⁷ Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, ss. 399-400; Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleri*, ss. 545,546; Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, s. 467.

²⁶⁸ Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Şehirci Yönü", s. 135; Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleri*, s. 545-546.

3.1.3. Külliye Kapsamındaki Yapılar

3.1.3.1. Cami ve Avlu

Arastanın güneyinde yer alan avlu, cami ile medreseyi etrafında toplamaktadır. Doğu batı doğrultusunda genişleyen 49 m x 35 m ölçülerinde²⁶⁹ dikdörtgen planlıdır (Şekil 5). Hem medresenin avlusu hem de caminin şadırvan avlusu görevi görmektedir. Üç taraftan medrese hücrelerinin revaklarıyla, güney taraftaysa son cemaat yeri revakları ile çevrilidir. Revakların mermer sütunları baklava başlıklı olup sivri kemerlerle avluyu tanımlamaktadır. Son cemaat yeri revakları medrese hücrelerinin revaklarından yüksek tutulmuştur.

Avluya üç kapıdan girilmektedir. Kuzeydeki ana kapısı arastanın merkezini oluşturan dua kubbesinin altındandır. Girişte, çarşının kalabalığından ve gürültüsünden koparmak amacıyla düzenlenen geçiş mekânı yer alır. Kare planlı, kubbe örtülü, iki yan duvarında mihrabiyeleri bulunan bu mekândan avluya geçilmektedir. (Şekil 6)

Doğu ve batıdaki girişler koridor şeklinde düzenlenmiş olup üstlerindeki kubbeli odalarıyla Kadirga Sokullu Mehmet Paşa Camii'ne benzemektedir. Avluyu üç taraftan kuşatan revak kemerlerinden daha yüksek tutularak vurgulanan yan girişler, cami medrese bütünlüğünü birbirinden ayırmaktadır.²⁷⁰

Cami arastanın güneyinde yer almaktadır. Mimar Sinan'ın kare tabanlı taşıyıcı sistemi ile inşa ettiği yapılar arasında önemli bir tasarım aşaması olarak kabul edilen tek kubbeli cami,²⁷¹ doğu-batı doğrultusunda genişleyen dikdörtgen planlıdır. Tek şerefeli minaresi caminin kuzey-batı köşesinden yükselir. Kuzeyindeyse avlu boyunca uzanan “çift son cemaat yeri” bulunmaktadır.²⁷² (Şekil 7)

Caminin güney cephesindeki taşıyıcı ayaklar çıkıntılı yapılmıştır. Kuzey cephesinde son cemaat yeri bulunduğu için ayaklar içeriye çekilerek düz bir yüzey elde edilmiştir.²⁷³ Yalın kütleli yapıyı hareketlendiren iri boyutlu ağırlık kuleleri,²⁷⁴ kulelerin

²⁶⁹ Sönmezer, Şükrü - Ögel, Semra, “Lüleburgaz Sokollu Mehmet Paşa Camii'nde Oran-Strüktür İlişkisi”, *İTÜ Dergisi*, 3/1, s. 79, ss. 75-79, İstanbul 2004.

²⁷⁰ Sönmezer - Ögel, “Lüleburgaz Sokollu Mehmet Paşa Camii'nde Oran-Strüktür İlişkisi”, s. 76.

²⁷¹ Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s. 400.

²⁷² Müderrisoğlu, “Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi”, s. 364.

²⁷³ Tuluk, Ömer İskender, *Mekana Bağlı Strüktür Analizi: Osmanlı Dini Mimarisinde Örnekleme* Karadeniz Teknik üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trabzon 1999, s. 205.

²⁷⁴ Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s. 401.

arasındaki kademeli askı kemerleri ve ana kubbe ile oluşturulan piramidal bir çözümleme dikkati çekmektedir.

Minare çokgen gövdesi, şerefe altındaki mukarnas işlemleri, şebekeli şerefe korkuluğu ve kurşun kaplamalı külâhıyla klasik dönem minarelerinin özelliklerini yansıtır.²⁷⁵ İşgal yıllarında (1912-1922) pabuç kısmına kadar yıkılmış²⁷⁶ olan minare 1934 yılında aslına uygun olacak biçimde yenilenmiştir.²⁷⁷ Son olarak 1952-1968 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.²⁷⁸

Tamamen kesme taş malzemeyle²⁷⁹ inşa edilen yapının duvarları taşıyıcı görevi görmediğinden ince tutulmuş, bu durum çok sayıda pencere açılmasına olanak sağlamıştır. Benzer özellik gösteren pencerelerin sayıları cephelere göre değişmektedir. Doğu ve batı cepheleri simetrik düzenlenen yapının alt ve orta seviyesinde dikdörtgen biçiminde, üst seviyesindeyse yanlarda birer dairesel, ortada sivri kemerli iki penceresi bulunmaktadır. Güney cephesinde alt seviyede mihrap olduğundan yanlara birer dikdörtgen biçiminde, orta seviyedeysivri kemerli iki pencere vardır. Üst seviyede ortada sivri kemerli, yanlarda dairesel formlu birer pencere yer almaktadır. (Şekil 8)

Kuzey cephesinde alt ve orta seviyede iki, üst seviyede üç pencere yer almaktadır. Alttakiler dikdörtgen biçiminde, ortadakiler ise sivri kemerlerle kuşatılmış dikdörtgen biçimindedir. Üst seviyede ortada sivri kemerli, yanlarda ise dairesel formlu birer pencere yer alır.

Caminin ana kütesinden yanlara doğru iki kubbe kadar taşan çifte revaklı son cemaat yeri 23,11 m uzunluğundadır²⁸⁰ (Şekil 9). İç revak mukarnas başlıklı sekiz sütuna atılan sivri kemerlerle dokuz bölüme ayrılmıştır. Birimlerden taç kapı önündeki aynalı manastır tozu diğer sekiz birim pendentif geçişli kubbe ile örtülüdür. Bu bölüm seki ile dış revaktan yüksek tutulmuştur. Kalabalık cemaati barındıracak korunaklı bir

²⁷⁵ Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, s. 93; Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 59.

²⁷⁶ Göral, Dünder, *Lüleburgaz İlçesi Monografyası*, (Bitirme Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü, İstanbul 1963, s. 25

²⁷⁷ Kuran, *Mimar Sinan*, s. 297; Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, s.471.

²⁷⁸ Kuran, *Mimar Sinan*, s. 297.

²⁷⁹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, I/III, s. 394.

²⁸⁰ Sönmezer - Ögel, "Lüleburgaz Sokollu Mehmet Paşa Camii'nde Oran-Strüktür İlişkisi", s. 79.

alan sağlamak için yapılan kırma çatılı dış revak ise avludan bir basamakla (0.20) yükseltilmiştir.²⁸¹

İbadet mekanına giriş kapısının doğu ve batısında altlı üstlü dizilmiş dikdörtgen formlu ikişer pencere vardır. Bu pencerelerin yanlarında dikdörtgen formlu birer kapı bulunmaktadır. Kuzeybatıdakinden minareye, kuzeydoğudakinden ise ibadet mekanına girilmektedir. Kapı ve pencerelerin arasında birer mihrap nişi yer almaktadır. Cephenin iki yanı hazireye bakan sivri (kırık) kemerli ikişer pencereyle sonlanmaktadır. Ayrıca revakların yan tarafını sınırlayan duvarlarda ikişer pencere daha bulunur.

Dıştan silmelerle hareketlendirilen kapı çerçevesi bir nişle içeri çekilmiştir (*Şekil 10*). Nişin köşeleri kum saati biçiminde, silindirik gövdeli sütunçelerle sınırlanmaktadır. İç yan yüzeylerinde zeminden yaklaşık 0,30 m yükseklikte, dört sıra mukarnas kavsaralı çokgen mihrabiye nişleri bulunmaktadır.²⁸²

Giriş kemerinin üzerinde yedi sıra mukarnas kavsara vardır. Mukarnasın alt kısımları püskül motifleriyle son bulur. Ayrıca alttan üçüncü sıra mukarnas dizisi sarkıtlarla zenginleştirilmiştir. Girişin iki renkli mermerden oluşan basık kemeri üzerinde enine dikdörtgen bir kitabelik bölümü yer alır. Bu bölümde “selam size, ne hoşsunuz, ne mutlusunuz! (Buyurun) Ebedi kalmak üzere ona (cennete) girin” (Zümer Suresi 73. Ayet), sağında Ya Hannân, solundaysa Ya Mennân yazılıdır.

Dikdörtgen planlı ibadet mekânı 17,60 m x 15,82 m ölçülerinde bir iç alana sahiptir. Kubbe yüksekliği 18,26 m, kubbe çapı 12,35 m’dir. Dört taşıyıcıya oturtulmuş kubbe üç taraftan askı kemerleri ile genişletilerek dikdörtgen plana dönüştürülmüştür. Baldakenin alanı 12,55 m x 12,55 m ölçülerindedir.²⁸³ Askı kemerlerin arasına bağlayıcı görevi de gören mahfiller yerleştirilmiştir²⁸⁴ (*Şekil 11*).

İbadet mekanını üç taraftan dolanan mermer mahfili mukarnas başlıklı sütunlar, üzerinde iki renkli mermerle örülmüş kemerleri taşımaktadır. Güney duvarının ortasında mermer mirap, batısındaki geometrik şebekeli minber ile girişin sağındaki müezzin mahfili caminin ferah mekanını zenginleştirmektedir.

²⁸¹ Orbeyi, Nil, “Çift Revaklı Sinan Camilerinde Modüler Sistem”, *METU Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 33/2, s. 211, ss. 201-225, İstanbul 2016.

²⁸² Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 49.

²⁸³ Sönmezer - Ögel, “Lüleburgaz Sokollu Mehmet Paşa Camii’nde Oran-Strüktür İlişkisi”, s. 78.

²⁸⁴ Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s. 400.

Kuzeydoğu köşede bulunan kapı, ağırlık kulesine çıkılan merdivenin sahinliğine ve son cemaat yerine açılmaktadır.

Caminin kuzey ve güney duvarında yedişer, doğu ve batı duvarında on ikişer pencere olmak üzere, beden duvarlarındaki toplamda 38 pencereyle mekana aydınlık, ferah bir iç ortam sağlanmıştır.

Evliya Çelebi Lüleburgaz'daki Sokullu Mehmet Paşa Camisini Zal Mahmut Paşa ve İbrahim Paşa Camilerine benzetmekle birlikte, onlardan daha sanatlı bir yapı olduğuna dikkati çekmektedir. Ayrıca caminin süslemesi öylesine dikkat çekicidir ki Osmanlı topraklarında bu yapıya eş değer bir vezir camisi yoktur demiştir.²⁸⁵ Günümüzdeki süslemeler XVI. yüzyıla uygun biçimde yapılmıştır. Mekanın içini dolanan mermer silmeyle hareketlilik sağlanmıştır. Alt seviyedeki pencere alınlıklarına geometrik desenli kalemişi süslemeler yapılmıştır. Mahfillerin mukarnas başlığı, iki renkli mermer işçiliği ile mermer bordür sade mekanı zenginleştirmektedir. Kubbedeki açık mavi üzerine beyaz celî yazı, Hasan Çelebi'nin hattıdır.²⁸⁶

Bulgar işgali sırasında harap edilen caminin minaresi yıkılıp kiliseye dönüştürülmüştür.²⁸⁷ İstila yıllarına ait fotoğrafta²⁸⁸ (Şekil 12) minarenin pabuç kısmına kadar yıkıldığı, üzerine ahşap bir baldaken yapılarak çan takıldığı, caminin büyük kubbesi ve yan girişlerini örten kubbeler ile şadırvanın alemleri sökülerek haç yerleştirildiği görülmektedir.

3.1.3.1.1. Mihrap

Güney duvarında yer alan mihrap beyaz mermerden yapılmıştır. (Şekil 13) Dikdörtgen çerçevesi iki yanındaki silmelerle yarım daire şeklinde yapılarak sütunçe görünümü sağlanmıştır. Ters U biçiminde silmeler ile hareketlendirilen çerçevenin üst tarafı, eş kenar üçgen şeklinde taçlanır. Tepelik zemin oyma tekniğinde işlenen palmet dizisiyle zenginleştirilmiştir. Sütunçelerin üst tarafına gelen kısımlarına alemler

²⁸⁵ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, I/III, s. 392.

²⁸⁶ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, ss. 281-283.

²⁸⁷ Apa Kurtişoğlu, Gülay, "Balkan Savaşı'nda Edirne ve Çevresinde Bombalanan Mimari Eserler", *Balkan Savaşı'nda Edirne*, Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları, Edirne 2020, II, s. 280, ss.255-288; Göral, *Lüleburgaz İlçesi Monografyası*, s. 25

²⁸⁸ https://twitter.com/m_adiloglu/status/1062660628010205184 (erişim: 18 Haziran 2020)

yerleştirilmiştir. Alınlıkta mihraplarda genellikle görülen Kullemâ de Hale aleyhâ zekeriye'l mihrâb diye başlayan sure yazılıdır.

Beş kenarlı mihrap nişi, yedi sıra mukarnas kavsara ile örtülmüştür. Mihrap nişinin ağız kenarında yeşil renkli mermer sütunçelerin kaide ve başlıkları, kum saati biçimindedir. Köşelik bölümleri gülçe motifiyle zenginleştirilmiştir. Mukarnas kavsara topuzlarla bezenmiştir. En alttaki sırada püsküllerin arasına dairesel içine yazılar yerleştirilmiştir. Bu yazılar sağdan sola Allah'ın güzel isimleridir.

3.1.3.1.2. Minber

Klasik üslubun özelliklerini yansıtan minber kible duvarında, mihrabın batısında yer alır. (*Şekil 14*) Beyaz marmara mermerinden simetrik olarak tasarlanmıştır. Kapı çerçevesinin iki yanında kum saati formunda kaideli ve başlıklı ince sütunçeler ile mukarnas ve palmet dizileri vardır.

Baklava desenli bir kaide üzerinde yükselen minberin merdiven korkuluğu iri desenli şebeke ile oluşturulmuştur. Aynalık bölümü kuvvetli silmeler ile geometrik bölümlere ayrılmıştır. Yüzeyi bitkisel desenler ile dolgulu yan aynalık bölümünün ortasında iri desenli dairesel formlu şebeke ve hatayi ile rumi desenleri vardır. Altındaki bölüm iki kemer ve aynalık altı üçgeninde gülçe ile zenginleştirilmiştir (*Şekil 15*).

Köşk bölümünün altındaki geçit bölümü sivri kemerlidir. Geçit üstü veya köşk altı adı verilen bölüme iri boyutlu geometrik desenli şebekeler yerleştirilmiştir.

Köşk bölümü İnce sütunla taşınan sivri kemerlerle meydana gelir. Kaide kısmında bulunan baklava desenli bordür, minberin duvar ile birleştiği yerde yükselerek, köşk bölümünü de taçlandırır. Köşk külahı mermerden olup, kasnak bölümü şebeke ile donatılmıştır. Minberde merdiven, köşk korkulukları, köşk altı, yan aynalık ve külah kasnağında yer alan bütün şebekeler kafes oyma tekniğiyle ve farklı desende işlenmiştir.

3.1.3.1.3. Müezzin Mahfili

Harimde ayaklar üzerinde yükselen bağımsız bir yapı olarak yapılmıştır. 3,46 m x 4,58 m plan ölçülerinde, 2,21 m yükseklikte olup mahfillerden daha aşağıda

tutulmuştur.²⁸⁹ Kuzeydeki mahfile bitişik mermer merdivenle çıkılmaktadır. Tam ortasında bir sütunla desteklenmiştir. Bu sütunun muhdes olup olmadığı bilinmemektedir. (*Şekil 16*)

İç mekânını zenginleştiren müezzin mahfili Bursa kemerli, mermer şebekeli ve korkuluğun altında iki sıra mukarnas bordürle kuşatılmaktadır.

3.1.3.1.4. Şadırvan

İki bölümden oluşan mermer şadırvan, avlunun kuzey-güney ekseninde yer alır. (*Şekil 17*)

İçteki bölüm orijinal olup mukarnas başlıklı on iki sütun ile taşınır. Sütunların üzerinde renkli mermerle örülen kemerler yer alır. Onun üzerinde ise 12 cepheyi dolanan mukarnas frizi bulunmaktadır. Mermer musluk aynaları natüralist anlayışla işlenen çiçek motifleriyle zenginleştirilmiştir.

Dıştaki sekiz sütunun taşıdığı dalgalı ahşap (etekli ahşap) biçimindeki bölüm barok üslupludur. Avlu ana girişinin karşısına gelen yerde II. Mahmut'un tuğrası vardır.²⁹⁰ (*Şekil 18*) II. Mahmud'un Lüleburgaz'a geldiği camiyi yakından gördüğü ve onarımını yaptırdığı bilinmektedir.²⁹¹

3.1.3.2. Medrese

Arastanın güneyinde yer alan medrese, kitabesine göre H. 977/ M. 1569-70 yılında tamamlanmıştır.²⁹² Camiyle ortak avluyu paylaşan medreseler grubuna dahil edilmektedir. Ancak, avlunun iki yanındaki kubbeli giriş hacimleriyle camiden koparılacak medrese-avlu bütünlüğünden ayrılmıştır²⁹³ (*Şekil 19*).

Medresenin 22 öğrenci hücresi avluyu üç yönden çevreler. Dershanesi güneybatıda, öğrenci hücreleriyle son cemaat yeri arasındadır. Helalar, avlunun kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinden, hücrelerin arasından geçilerek ulaşılan dar dış avlulara yerleştirilmiştir²⁹⁴.

²⁸⁹ Sönmezer - Ögel, "Lüleburgaz Sokollu Mehmet Paşa Camii'nde Oran-Strüktür İlişkisi", s. 78.

²⁹⁰ Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, s.471.

²⁹¹ Özgüven, Yekta, *II. Mahmud Dönemi İstanbulu'nda Kentsel-Fiziksel Kavrayışın Değişimi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 64.

²⁹² Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları Medreseler, Darülmurralar, Mektepler", s. 259.

²⁹³ Sönmezer - Ögel, "Lüleburgaz Sokollu Mehmet Paşa Camii'nde Oran-Strüktür İlişkisi", s. 76.

²⁹⁴ Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları Medreseler, Darülmurralar, Mektepler", s. 259.

Öğrenci hücreleri yaklaşık 3,70 m x 3,70 m ölçülerinde²⁹⁵ kare planlı ve kubbe örtülüdür (*Şekil 20*). İçlerinde birer ocak, ikişer niş bulunmaktadır. Doğu ve batı kanatlarındaki öğrenci odaları bir kapı ve bir pencere ile avluya açılır. Her odada birer baca vardır. Dış yan avluya bakan tarafta ise alt ve üst seviyelerde ikişer pencere yer alır. Kuzey kanadı arastaya bitişik olduğundan dışarıya pencere açılmadığı için odalar avluya açılan ikişer pencere ile aydınlatılır. Alttaki pencereler dikdörtgen formu, üst seviyedekiler sivri kemerlidir. Kapı ve pencereleri taş söveli olup üzerlerindeki hafifletme kemerleri silmelerle vurgulanmıştır.

Dershane yana itilmiş konumu, önündeki revakta bir vurgu öğesinin eksikliği nedeniyle avludan algılanamamaktadır.²⁹⁶ Planda batıya doğru genişletilerek kütlenin dışarıdan dikkati çekmesi sağlanmıştır. Dersane 6,20 m x 6,20 m ölçülerinde kare planlı, sekiz kenarlı kasnağa oturan tek kubbeyle örtülüdür. Beden duvarları kesme taşla inşa edilmiş,²⁹⁷ yalın kütlesi iki sıra pencereyle hareketlendirilmiştir. Alt seviyede lokmal demir parmaklıklı dikdörtgen, üstte fil gözü petekli sivri kemerli pencereler yer almaktadır. Güney cephesinde, üst seviyede diğer cephelerden farklı olarak ortada dairesel, yanlarda sivri kemerli pencereler vardır. Dikdörtgen pencerelerin üzerinde yer alan hafifletme kemerlerinde kemer aynalığı silmelerle vurgulanmıştır.

3.1.3.3.Kervansaray

Arastanın kuzeyinde yer alan kervansarayın girişi dua kubbesinin altındadır. Mimar Sinan'ın yolculara yönelik birkaç işlevi bir blokta bir araya getirdiği düzenin bilinen ilk örneğidir.²⁹⁸ Günümüze giriş kapısı, kapının yanındaki odaları ve arastaya bitişik duvarı kalmıştır.

Sokullu'nun vakfiyesinde 32 ocaklı iki han²⁹⁹ olarak kaydedilen kervansarayı, Evliya Çelebi kale gibi sağlam, karşı karşıya 150 ocaklı büyük bir han olarak tanımlar. Sadece develiğinin ve ahırının 3.000'den fazla at aldığını ifade eder.³⁰⁰

Günümüze ulaşmayan yapının tanımı, Ali Saim Ülgen'in hazırladığı restitüsyon planı³⁰¹ (*Şekil 21*) ve II. Abdülhamid Albümündeki fotoğraftan³⁰² (*Şekil 22*)

²⁹⁵ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri*, s. 565.

²⁹⁶ Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları Medreseler, Darülmurallar, Mektepler", s. 259.

²⁹⁷ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri*, s. 565.

²⁹⁸ Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, ss. 386,387.

²⁹⁹ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 511.

³⁰⁰ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, I/III, s. 393.

³⁰¹ Ali Saim Ülgen'in restitüsyon planından hesaplanarak alınmıştır. Bkz. <https://archives.saltresearch.org>

yapılabilmektedir. Ülgen'in kervansaray yıkılmadan önce ölçü alıp almadığının bilinmediği³⁰³ ve çiziminin hipotetik (varsayımsal) olduğu hakkında görüşler bulunmakla birlikte, genel olarak doğru kabul edilmektedir.³⁰⁴

Cantay külliye ile birlikte inşa edilen kervansaraylar grubuna dahil etmektedir.³⁰⁵ Doğu batı doğrultusunda uzanan yapı yaklaşık 49 m x 143 m ölçülerinde³⁰⁶ dikdörtgen planlıdır. Kervansarayın merkezini avlu oluşturmaktadır. Birimler bu merkezi avlunun iki yanında simetrik olarak düzenlenmiş olup güneyde dikdörtgen planlı kapalı mekanlar, kuzeydeyse müstakil avluları bulunan birimler yer almaktadır.

Toplanma ve dağılma alanı olarak düzenlenen merkezi avlu, yaklaşık 35 m x 40 m ölçülerinde³⁰⁷ kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Luigi Mayer'in 1801 tarihli gravüründe (*Şekil 23*) sütunlarla taşınan, ahşap saçaklı galerilerle kuşatılmış olarak betimlenen avlu Ülgen'in çiziminde duvarlarla sınırlanmıştır.³⁰⁸ Genel olarak doğru kabul edilen Ülgen'in planına göre avlunun doğusundaki ve batısındaki duvarlarda yan kanatlardaki birimlere ulaşımı sağlayan kapılar bulunmaktadır. Kuzeyinde ve güneyinde ise odalar sıralanmaktadır. Güneydeki kubbeli giriş mekânının iki yanı simetrik olarak düzenlenmiştir. Plandan görünen altı oda, hizmetlilerin kalması için ve depo olarak kullanılmaktadır.³⁰⁹ Kuzeyde ikinci bir kapı ile iki yanında farklı büyüklükte işlevi bilinmeyen odalar yer alır. Hem planda³¹⁰ hem II. Abdülhamid Albümündeki fotoğrafta³¹¹ görünen kapının sonradan açılmış olduğu düşünülebilir. Bütün odaların avluya açılan kapı ve penceresi bulunmaktadır. Genellikle diğer kervansaraylarda olduğu gibi bu kervansarayın da ortasında havuzu vardır.

³⁰² II. Abdülhamit Koleksiyonuna ait fotoğraflar IRCICA- Farabi Dijital Library <https://library.ircica.org> ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi dijital koleksiyonundan <http://nek.istanbul.edu.tr> elde edilmiştir.

³⁰³ Ahunbay, Zeynep, "Genç Cumhuriyetin Koruma Alanındaki Öncülerinden Y. Mimar Ali Saim Ülgen (1913 - 1963)", *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, S. 16, s. 11, ss. 3- 20, 2016.

³⁰⁴ Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, s.; Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s.555; Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 79.

³⁰⁵ Cantay, Gönül, "Türkiye'de Osmanlı Devri Kervansaray Yapılarının Tipolojisi", *Türk Tarih Kongresi*, IX. s. 1387, ss. 1385-1390, Ankara 1989.

³⁰⁶ Ali Saim Ülgen'in restitüsyon planından hesaplanarak alınmıştır. Bkz. <https://archives.saltresearch.org>

³⁰⁷ Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 80.

³⁰⁸ Ahunbay, "Genç Cumhuriyetin Koruma Alanındaki Öncülerinden Y. Mimar Ali Saim Ülgen (1913 – 1963)", s. 11.

³⁰⁹ Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s. 400.

³¹⁰ Ali Saim Ülgen'in restitüsyon planı; <https://archives.saltresearch.org>

³¹¹ II. Abdülhamit Koleksiyonuna ait fotoğraflar IRCICA- Farabi Dijital Library <https://library.ircica.org> ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi dijital koleksiyonundan <http://nek.istanbul.edu.tr> elde edilmiştir.

Kervansarayın güneyinde yaklaşık 19 m x 36 m ölçülerinde dikdörtgen planlı mekanlar yer alır. Bu mekanların ahır olarak kullanıldığı düşünülmektedir.³¹² Mayer'in³¹³ gravürüne göre dört eğimli, Ülgen'in planına göre³¹⁴ çift eğimli çatıyla örtülüdür. Günümüze sadece batıdaki birimin arastaya bitişik duvarındaki sekiz adet ocağın izleri ulaşmıştır³¹⁵ (*Şekil 24*). Duvar boyunca sıralanan ocakların iki yanında birer niş olacak şekilde düzenlendiği görülebilmektedir. Restitüsyon planına göre avluya açılan birer kapı ve penceresi vardır. Mekanın ısı ihtiyacı, dış duvarda yer alan onar adet mazgal pencereyle karşılanmaktadır.

Kervansarayın kuzeyinde yaklaşık 21 m x 35 m plan ölçülerinde, müstakil avlulu birimler yer almaktadır. Her avlu dört taraftan revaklarla çevrilidir. Revakların gerisinde L biçiminde odalar sıralanır. Farklı büyüklükteki odaların kapıları ve pencereleri avluya açılmaktadır. Planda dışarıya açılan pencereler de görünmektedir. Kubbe ile örtülü mekanların arasında geçişlerin olduğu, dolayısıyla bölümler arasında ilişki olduğu görülür.³¹⁶ Farklı büyüklükteki birimlerin farklı işlevle kullanıldıkları düşünülebilir.³¹⁷ Söz konusu birimlerden batıdaki tabhane doğudakinin ise imaret olduğu anlaşılmaktadır.

Kervansaray 1799 senesinde yangın geçirmiş ve onarılmıştır. Tahribata uğrayan yapının 1805 senesinde tekrar inşa edilmesi gündeme gelmiş fakat gerçekleştirilememiştir³¹⁸. (1877-78) Ruslarla yapılan savaş sırasında kurşunları sökülmüştür. 1878 senesine gelindiğinde küçük ölçekli bir tadilatla askeri kışlaya dönüştürülmüştür.³¹⁹ II. Abdülhamid Albümündeki fotoğraftan (*Şekil 25*) kervansarayın temelleri üzerine kat ilave edildiği görülmektedir. Kuzeydeki ikinci kapının kışla olarak

³¹² Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s. 400; Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 556.

³¹³ Mayer, Luigi, *Views in the Ottoman Dominions, in Europe in Asia and some of the Mediterranean Islands*, Londra 1810. The New York Public Library <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47d9-60d9-a3d9-e040-e00a18064a99> Mayer, Luigi, *Interesting Views in Turkey: Selected From the Original Drawings, Taken for Ainslie*, Londra, 1819.

³¹⁴ <https://archives.saltresearch.org>

³¹⁵ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 285.

³¹⁶ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 556.

³¹⁷ Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s. 400.

³¹⁸ BOA. HAT. 1492/15, Bergos Kasabasında Yanan Hanın ve İmaretin Tekrar İnşası Hakkında. H. 25.05.1220 (21.08.1805). H. 25.05.1220 (21.08.1805).

³¹⁹ Ergin, Osman Nuri, *Türkiye'de Hanlar, Kervansaraylar, Oteller ve Çeşitli Barınma Yerleri*, T.C. Marmara Belediyesi Yayını, İstanbul 2013, s. 111.

kullanıldığı dönemde açıldığı düşünülebilir. Yapı 1935 yılında dinamit ile yıkılmış,³²⁰ ortadan kalkan bölümlerin yerine otopark ve yol yapılmıştır.³²¹

3.1.3.4. Tabhane

Sokullu vakfiyesinde *yedi bab (oda) enderuni ve altı bab biruni ali tabhaneyi müstemil olduğundan*³²² bahsedilmektedir. Kervansarayın kuzeyinde yer alan yaklaşık 21 m x 35 m plan ölçülerinde, müstakil avlulu birimlerden batıdaki tabhane olduğu anlaşılmaktadır.

3.1.3.5. İmaret

Günümüze ulaşmayan imaret, vakfiyede kayıtlıdır³²³. Aslanapa günümüze ulaşmayan imaretin yerine Ziraat Bankası'nın³²⁴ yapıldığından bahsetmektedir³²⁵. Tapu kaydına bakıldığında, bankanın yerinin kuzeydoğuda olduğu tespit edilmiştir. Külliye'nin planı ile harita fotoğrafı birleştirildiğinde, bankanın kervansarayın kuzeydoğu köşesine yakın olduğu tespit edilmiştir. II. Abdülhamid Albümündeki fotoğrafında, yapının batısında görülen kubbeli bölümlerin bankanın bulunduğu bölgeye denk gelmesi, bu bölümün imaret olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Ülgen'in hazırladığı restitüsyon planındaki kubbeli bölümde görülen büyük boyutlu nişlerin ocak olduğu ve bu bölümün mutfak olarak kullanıldığı söylenebilir. Bu bölümün mutfak olarak kullanıldığı kabul edildiğinde ve bu doğrultuda Payas Sokullu Mehmet Paşa kervansarayının imaretiyle karşılaştırıldığında, kuzeydeki hacimlerin de imarete bağlı birimler olduğu söylenebilir. Hatta kuzeydoğudaki birimin, revaklı avlusu da dahil olmak üzere tamamen imaret olarak düzenlendiği öne sürülebilir.

Zaman içinde yıkılan imaretin 1805 senesinde yeniden inşa edilmesi gündeme gelmiş, fakat gerçekleştirilememiştir.³²⁶

³²⁰ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 285.

³²¹ Müderrisoğlu, "Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 364; Kuran, Aptullah, "Mimar Sinan'ın Külliyesi", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, I, s.169.

³²² Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 509.

³²³ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 511.

³²⁴ Ada 311, Parsel 35.

³²⁵ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 285.

³²⁶ BOA. HAT. 1492/15, Bergos Kasabasında Yanan Hanın ve İmaretin Tekrar İnşası Hakkında. H. 25.05.1220 (21.08.1805).

3.1.3.6. Hamam

Evliya Çelebi'nin aydınlık ve hoş³²⁷ bir yapı olarak bahsettiği hamam külliyesinin doğusunda yer almaktadır. Dikdörtgen planlı çifte hamamın kadınlar ve erkekler bölümleri uzun kenarlarından birleştirilmiştir. (Şekil 26) Her iki kısmın mekanları simetrik tasarlanmıştır. Çifte hamamlarda, genellikle erkekler kısmı, kadınlar kısmından daha büyük ölçüde ve gösterişli inşa edilirken, Sokullu Hamamı'nda her iki birim eşit büyüklükte inşa edilmiştir. Soyunmalık (camekân), ılıklik (aralık), sıcaklık bölümleriyle, sıcak ve soğuk su depoları, külhan (ısıtma sistemi)³²⁸ ile oluşmaktadır. Isıtma sistemi birimlerin güneyine bitişiktir.

Menzil külliyelerindeki hamamların genellikle çifte hamam olarak inşa edildikleri bilinmektedir. Zira bu şekilde hamamlar hem kadın yolcuların hem de bu bölgede konaklayan diğer kadınların hizmetine sunulmaktadır. Nitekim Sokullu hamamı da bu gaye ile inşa edilmiş bir yapıdır. 1573'te burada konaklayan Philippe de Fregne Caneye, burada hem kadınlar hem de erkekler için inşa edilmiş çifte hamamdan bahsetmektedir.³²⁹

Hamamın batısı erkekler, doğusu kadınlar kısmı olarak kullanılmaktadır. Erkekler bölümünün dükkanlar arasında bulunan girişi ana yola bakarken kadınlar bölümünün yalın girişi mahremiyet nedeni ile ara sokağa açılmaktadır³³⁰. Kuzeyi ve batısı dükkanlar ile çevirilmiş olup³³¹ cami ve dükkanların yer aldığı kalabalık çarşı bölgesine açılan erkekler kısmı çarşı hamamı niteliği taşır.³³² (Şekil 27)

Dükkanların arasında yer alan üç revaklı kapıdan erkekler bölümünün soyunmalık alanına geçilir.³³³ Kadınlar bölümünün soyunmalık alanına ise basık kemerli kapıdan girilmektedir.³³⁴

³²⁷ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, I/III, s. 393.

³²⁸ Önge, Yılmaz, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, I, s. 407.

³²⁹ Kazancıoğlu, Habibe, *Osmanlı Dönemi Kervansaraylarının Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Fonksiyonları* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, ss. 122, 157.

³³⁰ Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar" s. 404; Yılmaz Önge, "Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", s. 256.

³³¹ Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, s.471.

³³² Esat, Birsen, "Anadolu'da Türk Hamam Mimarisi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 395.

³³³ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 285.

10 m x 10 m ölçülerindeki kare planlı soyunmalık (camegân) mekanı tek kubbeye örtülüdür. Kuzey duvarında üç, doğu ve güney duvarında iki dikdörtgen formlu nişleri vardır.³³⁵ Aydınlık feneri ve pencereleriyle aydınlık ortam sağlanmıştır.

Dikdörtgen planlı ılıklik bölümü iki kubbeye örtülüdür. Dış duvar tarafında dikdörtgen planlı temizlik mekanı ve tuvalet yer alır.

Sıcaklık mekanı tek kubbeye örtülüdür. Dört tarafında eyvanlar, ortasında göbek taşı vardır. Dış duvar tarafında ise halvet bölümü yer alır. Sıcaklık bölümünü Eyice Yıldızvari Tip³³⁶, Önge radyal sıcaklık şemâsının grubuna dahil etmektedir.³³⁷

Su deposu ortak kullanılmakta, sıcaklık bölümünün güneyinde uzanmaktadır.

Hamamın bir kubbesi yıkılmış, yıkım devam ederken Yüksek Mimar Sedat Çetintaş'ın hazırladığı rapor³³⁸ üzerine Atatürk'ün emriyle 1935 yılında durdurulmuştur.³³⁹ Su deposu günümüze ulaşmamıştır. Belediye tarafından onarılan hamamın kadınlar bölümü meclis binası, erkekler bölümü sergi salonu olarak kullanılmaktadır. Yıkılmış olan kubbeleri ise aslına uygun olarak restore edilmiştir.³⁴⁰

3.1.3.7.Sıbyan Mektebi

Sokullu Mehmet Paşa'nın Vakfiyesinde “âli debistan” ve “dâr-ı tâlim”³⁴¹ adlarıyla kaydedilen mektep, caminin güneyinde, mihrap ekseninde yer almaktadır. Camiye yaklaşık 25 m mesafede, hazire duvarına bitişik olarak inşa edilen yapının, çarşının kalabalığından ve gürültüsünden koparılma amacıyla buraya inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Mektep, kesme taş malzemeli yüksekçe bir subasman üzerine yerleştirilmiştir. Dışarıdan yaklaşık 10 m x 10 m ölçülerinde, kare planlı, tek kubbelidir. Girişi güney cephesinde olup tek kubbeli revakla hareketlendirilmiştir. Müderrisoğlu, yapının ilk

³³⁴ Müderrisoğlu, 16. *Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri*, s.570; Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 85.

³³⁵ Müderrisoğlu, 16. *Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri*, s. 570; Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 85.

³³⁶ Eyice, “Hamam”, s. 417.

³³⁷ Önge, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar” s. 411.

³³⁸ BCA 30.10.0.0, 213/466/4, 12.08.1935.

³³⁹ Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, s. 91

³⁴⁰ Lüleburgaz Belediyesi 2018 Faaliyet Raporu, s. 14.

³⁴¹ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, ss. 509,511.

inşasında bodrum katının külliyesinin su dağıtım merkezi olduğunu kaydetmektedir.³⁴² 1960’larda, girişe göre solda mermer çeşme bulunmaktadır³⁴³ (*Şekil 28*).

Taş-tuğla almasığı tekniğiyle örülen duvarlarda, kuzey, doğu ve batı cephelerinde iki sıralı pencere düzeni görülmektedir. Alt seviyedekiler dikdörtgen formlu, taş söveli ve lokmalı demir parmaklıklı olup üsttekiler sivri kemerlidir. Diğer cephelerin aksine güney cephesinde üst sırada pencere bulunmaz.

Güney cephesindeki giriş revağı, iki mermer sütunla taşınan tek kubbeyle örtülüdür. XIX. yüzyıl sonlarına tarihlenen fotoğrafta görülen izlere göre³⁴⁴, (*Şekil 29*) günümüze ulaşmayan genişçe ahşap bir saçak olduğu anlaşılmaktadır. İki yanındaki merdivenle ulaşılan revak bölümü tamamen kesme taş malzemeyle yapılarak vurgulanmıştır. Ortadaki basık kemerli kapının dikdörtgen çerçevesi hafifçe dışa taşmakta, iki yanında dikdörtgen formlu birer pencere yer almaktadır. Revak kubbesinin etekleri ile pendentiflerin yüzeyleri kalemişi nakışla bezenmiştir.

İç mekan, geçiş elemanı pendentif olan ve dıştan sekizgen kasağa oturan, 7,80 m çapında³⁴⁵ tek kubbeyle örtülüdür. Doğu, batı ve kuzey duvarlarında birer dolap nişi bulunmaktadır. Kubbe ile pendentiflerin yüzeylerinde ve üst pencerelerin arasında yer alan kalemişi bezemeler yalın mekânı zenginleştirmektedir. Bezeme, renk ve desen özellikleriyle XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başına tarihlenmektedir.

Aslanapa’nın darülkurra olarak tanımladığı yapı³⁴⁶, 1960’larda kütüphane olarak değerlendirilmiştir³⁴⁷. Günümüzde Kızılay deposu olarak kullanılmakta, Kızılay tarafından yapılacak restorasyonun ardından Türk Kızılay Derneği Lüleburgaz Şube Merkezi binası olarak açılması planlanmaktadır.³⁴⁸

³⁴² Müderrisoğlu, “Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi”, s. 364.

³⁴³ Meriç, Neriman, *Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi*, İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü (Lisans Tezi), İstanbul 1963-64, ss. 38,39.

³⁴⁴ II. Abdülhamit Koleksiyonuna ait fotoğraflar IRCICA- Farabi Dijital Library (<https://library.ircica.org>) ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi dijital koleksiyonundan (<http://nek.istanbul.edu.tr>) elde edilmiştir.

³⁴⁵ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 568.

³⁴⁶ Aslana, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 283.

³⁴⁷ Meriç, *Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi*, s. 38.

³⁴⁸ <https://t24.com.tr/haber/kizilay-in-deposu-olarak-kullaniliyordu-450-yillik-sibyan-mektebi-icin-restorasyon-onayi-cikti,836298> (erişim: 01 Eylül 2020)

3.1.3.8. Suyolu

Günümüze hiçbir kalıntısı ulaşmayan suyolu Sokullu vakfiyesine göre külliye'deki hamam, cami, çeşme ve şadırvanın su ihtiyacı için inşa edilmiştir.³⁴⁹ 1899 tarihinde tamiri için keşif hazırlanmıştır.³⁵⁰ 1905 yılına ait tamir belgesi bulunmaktadır.³⁵¹ Cumhuriyet Dönemine kadar Lüleburgaz'ın su ihtiyacı bu suyolundan sağlanmıştır.³⁵²

3.1.3.9. Arasta

Toplam 60³⁵³ dükkandan³⁵⁴ oluşan arasta külliyesinin omurgasını oluşturmaktadır. Külliyesinin ortasında bulunmakta, güneyindeki dini ve eğitim yapıları ile kuzeyindeki ticari, konaklama ve sosyal işlevli yapıları iki kanada bölmektedir. Hamam kapısının dolaylı olarak, diğer birimlerin kapısının ise doğrudan buraya açılmasıyla iç sirkülasyon sağlanmıştır (*Şekil 30*).

Tarihi İstanbul- Edirne yolunun geçtiği arasta, üstü açık arastalar grubuna girmektedir. Kapalı örneklerle göre daha geniş alana yayılmaktadır.³⁵⁵ Doğu - batı doğrultusunda uzanmakta, karşılıklı dükkanlarla merkezinde yer alan dua kubbesinden oluşmaktadır.

Karşılıklı yerleştirilmiş dükkanlar simetrik kurgu ile düzenlenmiştir. Orijinalinde beşik tonoz örtülü dükkanlar yaklaşık 4,55 m x 5,30 m ölçülerindedir. Birer kapı ile arastaya açılmaktadır. Dükkanların içlerinde farklı sayı ve biçimde nişler yapılmıştır.³⁵⁶

3.1.3.10. Dua Kubbesi

Arastanın merkezinde, camiyle kervansaray bloğunu ayıran ve aynı zamanda birleştiren dua kubbesi birer kapı ile güneydeki cami ve medresenin ortak avlusuyla kuzeydeki kervansaray avlusuna geçit vermektedir (*Şekil 31*).

³⁴⁹ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 512.

³⁵⁰ BOA BEO. 1289/96656, H. 22.11.1316 (03.04.1899).

³⁵¹ BOA. İ.ML 62/65, H. 28.12.1322 (05.03.1905).

³⁵² Göral, *Lüleburgaz İlçesi Monografyası*, s. 26.

³⁵³ Aslanapa dükkân sayısını 59 olarak kaydetmiştir. Bkz. Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, s. 96.

³⁵⁴ Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, s. 193.

³⁵⁵ Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, s. 191.

³⁵⁶ Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 76.

Kuzey eksenindeki kapının iki yanında birer niş yer alır. Dikdörtgen planlı kapı çerçevesi duvardan biraz öne alınarak vurgulanmıştır. Basık kemerli giriş açıklığının üzerinde yer alan iki kitabeden alttaki inşa, üstteki onarım kitabesidir. En üst ise palmet dizisi ile son bulmaktadır.

3.1.3.11. Köprü

Dua kubbesinden yaklaşık 400 m uzaklıkta olan köprü, İstanbul- Edirne yolunda, Lüleburgaz Çayı üzerindedir.³⁵⁷ (Şekil 32)

Tamamı kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir. Uzunluğu 92,60 m, eni 6,05 m, yol genişliği ise 5,30 m ölçülerindedir.³⁵⁸ İlk inşasında dokuz gözlü olan köprünün³⁵⁹ günümüzde dört gözü mevcuttur. Yan taraflarında boşaltma açıklıkları³⁶⁰ ortasında dışarıya doğru çıkıntılı balkon şeklinde bir dinlenme yeri vardır. Bu bölümün altına denk gelen orta ayağın üzerindeki tahliye gözü ile diğer Mimar Sinan köprülerinden ayrılmaktadır.³⁶¹

Lüleburgaz tarafındaki ilk ayak orijinal şeklini korumuş, diğerleri yapılan onarımlar ile değişmiştir. Günümüzde işlevini sürdürmektedir.³⁶² Çeçen'in ifadesine göre balkonun üzerindeki kitabe bölümü bulunmaktadır. II. Abdülhamid Albümün'deki³⁶³ fotoğrafta bu kitabe bölümü görülmektedir. (Şekil 33) Kitabe bölümü yıkıldığından köprünün inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte külliye ile eş zamanlı olarak yapıldığı kabul edilmektedir.³⁶⁴

3.1.3.12. Meşruta Binaları

Vakfiyesinde medresenin müderrisine, mütevellîye ve hatibe ikameti için meşruta binalarının bulunduğu kayıtlıdır.³⁶⁵ Necipoğlu günümüzde yeri tespit

³⁵⁷ Çeçen, Kâzım, "Sinan'ın Yaptığı Köprüler", *Mimarbaşı Kocan Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, I, s. 432.

³⁵⁸ Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Köprüler", s. 432.

³⁵⁹ Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, s. 96.

³⁶⁰ Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Köprüler", s. 432; Baştemur, Canan, *Mimar Sinan Rotasının Doğal ve Kültürel Peyzaj İzleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2013, s. 104.

³⁶¹ Baştemur, *Mimar Sinan Rotasının Doğal ve Kültürel Peyzaj İzleri*, s. 104.

³⁶² Baştemur, *Mimar Sinan Rotasının Doğal ve Kültürel Peyzaj İzleri*, s. 104.

³⁶³ II. Abdülhamit Koleksiyonu <http://nek.istanbul.edu.tr>

³⁶⁴ Çeçen, "Sinan'ın Yaptığı Köprüler", s. 432; Baştemur, *Mimar Sinan Rotasının Doğal ve Kültürel Peyzaj İzleri*, s. 104.

³⁶⁵ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 511; Müderrisoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi", s.382; Müderrisoğlu,

edilemeyen binaların cami ve medresenin batı tarafında uzanan sokağın karşısında olduğu bilgisini verir.³⁶⁶ Tanıma göre, günümüzdeki İstanbul Caddesi üzerinde yer aldığı ortaya çıkmaktadır.

3.1.3.13. Saray

Günümüze ulaşmayan saray, Sokullu Mehmet Paşa'nın vakfiyesine göre Padişahın Edirne'ye geldiği zamanlarda konaklaması için yapılmıştır.³⁶⁷ Evliya Çelebi seyahatnamesinde saray için vezirler, vekiller ve ileri gelenler için avlulu, divanhaneli, 150 odalı, hamamlı, kiler ve mutfaklı büyük bir saray var ki diller ile anlatılmaz bir vezir sarayıdır, övgüsünde dil kısa kalır³⁶⁸ ifadelerini kullanmıştır. Ergin'in değerlendirmesine göre, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği mutfak birimi, bu husûsi kervansarayda ayrıca mutfak bulundurulduğu kervansaraya inenlerin arzu ederlerse yemeklerini kendileri pişirmeleri için olabilir.³⁶⁹

3.1.4. Kitabeler

3.1.4.1. İnşa Kitabeleri

Külliyenin inşa kitabeleri dua kubbesinin altındaki biri avluya diğeri kervansaraya giden kapıların üstünde yer alır.

3.1.4.1.1. Kervansarayın Girişindeki Kitabe:

Kervansaraya giriş kapısının kemeri üzerindeki kitabe (*Şekil 34*) külliye'nin kesin tarihi ve banisini vermektedir. İki satır, üç kartuş halinde sülüs yazı ile yazılmıştır. Taş zemin üzerine kabartma tekniğiyle oluşturulan kitabenin üst kısmında palmet ve rumi dizisi yer alır. Kitabenin yazısı dönemin ünlü hat ustası Hasan Çelebi'ye, metni ise Sokullu'nun yakın dostu Hidâî'ye aittir.³⁷⁰

Kitabenin transkripsiyonu:

Ol nâmla Muhammed ve hulkile Mustafâ

A'nî vezîr-i a'zam-ı Sultân Selîm Han

“Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi”, s. 364; Mevlüt - Ademi (ed.), “Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı”, s.1764, 1788.

³⁶⁶ Necioğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, s.470.

³⁶⁷ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 511.

³⁶⁸ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, 1/III, s. 394.

³⁶⁹ Ergin, *Türkiye'de Hanlar, Kervansaraylar, Oteller ve Çeşitli Barınma Yerleri*, s. 89.

³⁷⁰ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 281; Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, ss. 468, 469.

Bu karvansarayı bina itdi dileriz

Sene 977

Dârü's-selam-ı ana nasib ide müste'an

Tarihini hüdayi-i dai didi anun:

“Bu karvansaraya gelen oldu hep revan”.³⁷¹

Kitabenin tercümesi:

Hizmetçilerimizin ismi ile anılan ve onun yaradılışından olan Sultan Selim Han'ın en büyük veziri,

Bu kervansarayı inşa etti. Tanrıdan temennimiz cenneti ona nasib etsin, mekânı cennet olsun.

Sokullu'nun en yakın dostu şair Hidâi, bu kervansaraya gelenler, yine gelirler, yine giderler deyip tarihini söyledi.³⁷²

3.1.4.1.2. Cami Girişindeki Kitabe:

Cami ile medresenin ortak avlusuna açılan kapıdaki kitabede (*Şekil 35*) tarih bulunmamaktadır. İki satır, dört levha halinde, sülüs yazı ile yazılmıştır. Üslup ve özellik olarak kervansaray kitabesine benzediğinden, aynı dönemde Hasan Çelebi tarafından yazıldığı kabul edilmektedir.

Kitabe:

اصف عادل وزير نيك نام
اول محهر حصلت و عزت قرين
لطف ايدوب برغازى اباد ايلدى
جا مع وخيراتلا اول اهل دين

يدسن مستدام.....

صدر دولت اوزره رب الامين

هاتف قدی ددی تارجینی

³⁷¹ Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, s. 469.

³⁷² Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 15

مسجد لا قصى و بيت اصالين

Kitabenin transkripsiyonu:

Assaf-ı adili vezir-i nik nâm
Ol Muhammed-haslet ve izzet-kârin
Lutf idüp Burgazı abad eyledi
Cami [ü] hayratla ol ehl-i din

.....idesin müstedâm
Saddr-ı Devlet üzre Rabbü'l-‘âlemin
Hâtif-i kudsî didi târihini
“Mescid’ül-aksâ ve beytü’s-sâlihîn”
[977 (1569-1570)]³⁷³.

Kitabenin tercümesi:

Devletin en büyük mevkini işgal eden, Peygamber Efendimiz Hazretlerinin mizaç ve yaradılışında olan büyük vezir,

Lütfedip bir gazi abadeyletti din ehli, dinden olan Paşa, devlet işlerine olduğu kadar din işlerine de önem vermiştir ve kendine adına kasabada cami ve külliye yaptırdı,

Bütün kainatın mevcut ve yaratıcı sahibi olan Cenab-ı Hak, devletin en üst makamına oturan o büyük adamı her türlü afetten muhafaza etsin,

Gaipten gelen bir ses müezzinlik ve paklık ilham eden mukaddes bir kuvvet ulvî bir seslenici bu caminin tarihini söyledi. Mescid-i Aksa’nın bir eşidir³⁷⁴.

Her iki kitabede Hz. Muhammed ile Sokullu Mehmet Paşa arasında benzerlik olduğu vurgulanmaktadır³⁷⁵.

³⁷³ Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür*, s. 469.

³⁷⁴ Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 17.

³⁷⁵ Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür*, s. 469.

3.1.4.2. Onarım Kitabesi

Dua kubbesinin altında yer alan ve cami ile medresenin ortak avlusuna açılan kapının üzerinde, orijinal inşa kitabesinin üstünde 1255 H. / 1839 M. tarihli ³⁷⁶onarım kitabesi yer almaktadır. Üç satırdan oluşan kitabenin yazı çeşidi Tâlik'tir.

Kitabenin transkripsiyonu:

Şâhen-şehî âli-neseb Mahmûd Hân-ı zıll-ı Rabb
Ahdine ma'mûr oldu hep kâşâne-i bâğ-ı cihân
Buldu suyun kâr-ı ümem mesrûr diller dem be dem
Nâ bûd olub ecnâd-ı gam âlem emân ender emân

Verdi cihâna zib u fer hâkân-ı mahmûdu's-siyer
Eltâfını ihsân eder fark-ı enâma ân be ân

Sultân-ı mezbû'l-kerem hâkân-ı fârû-i şiyem
Dârâ vü İskender hadem-i kîm dergeh-i dâru'l-emân

Olmuş iken hedme karib bu câmi-i pür fer ü zib
İtdi bu tarza dil-firib yek-himmet-, şâh-ı cihân

Oldu bedî âne edâ bu ma'bed-i revnak fezâ
Reşk-âver-i huld olsa câ her revzenî kasr-ı cinân

Ol husrev-i âli nijâd ol dâver-i pâk-i'tikâd
Olsun cihânda ber murâd bâ yâverî-i Musteân

Zât-ı hümayûnun Hüdâ mahfûz kılsun dâimâ
Kâr-ı ümemdur bu duâ halk-ı cihâna her zaman

Yazıldı tarihi galibâ âb-ı gevher arşa tâ
Cennet gibi kıldı bu vâlâ ma'bedi Mahmûd Hân

³⁷⁶ Kuran, *Mimar Sinan*, s. 297.

Kitabenin Tercümesi:

Yüce soylu ulu hükümdarlık sahibi, Allah'ın gölgesi olan Mahmud Hân
Devrinde dünya bahçesinin köşkleri baştan başa yenilendi

Halkın işi yoluna koyuldu, gönüller hep sevinç doldu
Üzüntü orduları dağıldı, bütün dünya huzur buldu

O Mahmud yaradılışlı hâkan, cihana renk katmada
İnsanların başına her zaman iyi işler açmada

O kerem dağıtan sultandır, fâruk huylu hâkandır
Dârâ ve İskender güven yurdunun kapı önü bu şekilde cazibe merkezi yaptı

Eşsiz olan bu caminin güzelliğini arttırdı
Her penceresi ebedi bir yer olsa, cennetlerin köşkünü kıskandırdı

Temiz niyetli yüce yaradılışlı o hâkân
Yardım istenen Allah ile Dünyada her istediğine kavuşsun

Allah padişahı her zaman korusun
Bu duâ her zaman dünya halkı ümmetlerinin işidir

Galiba tarihi altın suyuyla tavana işlendi
Mahmud Hân bu yüce camiye cennete benzetti³⁷⁷

³⁷⁷ Onarım kitabesi, cami ile medresenin ortak avlusuna girilen kapının yanında yer alan tanıtım yazısından alınmıştır.

3.2. HAVSA SOKULLU KASIM BEY KÜLLİYESİ

İnşa Tarihi: H. 984 / M. 1576 - 77³⁷⁸

Mimarı: Mimar Sinan

Kitabesi: Mevcut

Konum: Trakya Bölgesinde, Edirne'nin Havsa ilçesinde, Mimar Sinan Caddesi'nde yer alır.

3.2.1. Konum Özellikleri

Havsa, Osmanlı belgelerinde Havsa, Havza ve Hafsa gibi farklı yazılışlarla kaydedilmiştir.³⁷⁹ İstanbul'u Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya bağlayan Rumeli Orta Kol Yolu³⁸⁰ üzerinde, İstanbul-Edirne güzergahında yer almaktadır. XVI. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar önemli bir yerleşim yeri olmayan Havsa, Osmanlı döneminde coğrafi konumu nedeniyle ön plana çıkarılmış, gelişme süreci Sokullu Mehmet Paşa'nın inşa ettirdiği külliye ile başlamıştır.³⁸¹

3.2.2. Külliye'nin Genel Tanımı

Kurd Kasım Bey'in Havsa'daki cami ve külliyesini, veziriazam Sokullu Mehmet Paşa, sancakbeyi iken 1564'te vefat eden oğlu anısına yaptırmıştır.³⁸² Külliye'nin masrafları Kasım Paşa'nın mallarıyla³⁸³ ve Sokullu'nun katkılarıyla karşılanmıştır.³⁸⁴ Mimar Sinan'ın Adsız Risale'sinde hamam, Tezkiretü'l-Bünyan ve Tuhfetü'l-Mimarın'da cami, imaret ile hamam; Tezkiretü'l-Ebniye'de ise cami, imaret,

³⁷⁸ Reyhanlı, Tülay, - Altun, Ara, "Edirne / Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1976, s.75; Reyhanlı, Tülay, "Havsa'daki Sokollu veya Kasım Paşa Külliyesi Hakkında Tamamlayıcı Notlar" *Türkiyat Mecmuası*, XIX (1977), s. 246; Kuran, Aptullah, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 295; Kuban, Doğan, "Osmanlı Mimarisi", Yem Yayınları, İstanbul 2007, s. 402; Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar – Belgeler*, ss. 31,36, 67, 72, 74, 7684, 90, 93, 100; Müderrisoğlu, "Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi", *DİA*, XXXVII, s. 359, ss. 359-360, İstanbul 2009; Yıldız, "Havsa'daki Şehit Mehmet Paşazade Kasım Paşa Vakfı", s. 98.

³⁷⁹ Yıldız, "Havsa'daki Şehit Mehmet Paşazade Kasım Paşa Vakfı", s. 98.

³⁸⁰ İzzet Sak – Cemal Çetindaş, *XVII. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 182.

³⁸¹ Müderrisoğlu, "Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 359.

³⁸² Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 595.

³⁸³ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s.512; BOA., C.MF., 21/ 1039, H-04-09-1259 (M. 28.09.1843); BOA., C.MF., 106/ 5286, H. 22.07.1209 (M. 12.02.1795); Reyhanlı - Altun, "Edirne/Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", s. 68.

³⁸⁴ Müderrisoğlu, "Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 359; Yıldız, "Havsa'daki Şehit Mehmet Paşazade Kasım Paşa Vakfı", s. 110.

kervansaray ve hamam, hem Sokullu Mehmet Paşa'nın hem de Kasım Paşa'nın adıyla kaydedilmiştir.³⁸⁵

Vakfiyesine, seyahatnamelere ve belgelere göre külliye cami, medrese, mektep, arasta, iki kervansaray, imaret, çifte hamam, tekke, çeşme ve bir köprüden meydana gelmektedir.³⁸⁶ Şehre su dağıtılması için su dağıtım şebekesi yapılmıştır.³⁸⁷ Hamam, şadırvan, çeşme ve diğer yapıların su ihtiyacını karşılamak amacıyla su yolu da yapılmıştır. Külliye sonradan ilave edilen bir de çeşme vardır.³⁸⁸ Külliye'nin ilk inşasında görevliler için meşruta binaları inşa edilmiş olmalıdır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde tekke olduğu da kayıtlıdır.³⁸⁹ 1930 tarihli fotoğrafta caminin doğusunda yer alan kesme taştan inşa edilmiş bir yapı olduğu görülmekte³⁹⁰ olup işlevi tespit edilememiştir. (Şekil 36) Günümüze büyük yapı kayıplarıyla gelen külliye'nin sadece camisi, hamamı ve arastanın dua kubbesi ulaşmıştır. Eski tarihli bir fotoğrafta, dua kubbesinin yan duvarında, arastaya bitişik ocak ve iki yanında niş izleri görülmektedir.

Havsa'daki külliye yapı ilişkilerini çözmek bugünkü verilerle olanaksız gözükmemekte,³⁹¹ günümüze ulaşmayan yapıların tanımları Reyhanlı'nın çiziminden,³⁹² (Şekil 37) Küçük-kaya'nın hipotetik restitüsyon planından³⁹³ (Şekil 38) ve dönemin görgü tanıklarının kayıtlarından yapılmaktadır.

Evliya'nın zengin bir hayrat olarak bahsettiği³⁹⁴ külliye Müderrisoğlu'na göre, güneydeki köprüden, kuzeydeki çifte hamama kadar uzanan geniş bir alana yayılmaktadır.³⁹⁵

³⁸⁵ Reyhanlı - Altun, "Edirne / Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", s. 69.

³⁸⁶ Reyhanlı - Altun, "Edirne / Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", ss. 69,70; Yıldız, "Havsa'daki Şehit Mehmet Paşazade Kasım Paşa Vakfı", s. 102.

³⁸⁷ Vakfiye için bkz. Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 512.

³⁸⁸ Yıldız, Havsa'daki Şehit Mehmet Paşazade Kasım Paşa Vakfı, s. 103.

³⁸⁹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş- Sivas- Gazze-Sofya-Edirne 2. Kitap, C III*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları 2006, s. 625.

³⁹⁰ <https://www.trakyanet.com/trakya/edirne/havsa/1598-tarihi-eserler.html> (erişim: 16 Ağustos 2020)

³⁹¹ Ahunbay, Zeynep, "Mimar Sinan'ın Şehirci Yönü", s. 138.

³⁹² Reyhanlı - Altun, "Edirne / Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", s. 84.

³⁹³ Küçük-kaya, "Mimar Sinan Dönemi İstanbul Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme", s. 249.

³⁹⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624.

³⁹⁵ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleeri*, s. 666.

Külliyenin omurgasını İstanbul - Edirne yolunun geçtiği dua kubbeli arasta oluşturur. Arastanın doğusunda cami, batısında kervansaray, kuzeyindeyse çifte hamam yer almaktadır.³⁹⁶ Köprü de külliye'nin güneyinde konumlanmaktadır.³⁹⁷ Küçük-kaya'nın çizimine göre medrese ile cami ortak avluyu paylaşmakta, imaret ise kervansaray bloğu içinde yer almaktadır.³⁹⁸ Mimar Sinan'ın II. Selim için Konya Karapınar'da, Sokullu için Lüleburgaz ve Payas'ta inşa ettiği menzıl külliyesiyle benzer şemadadır.

3.2.3. Külliye Kapsamındaki Yapılar

3.2.3.1.Cami ve Avlu

Evliya Çelebi'nin büyük kubbeli, uzun minareli, geniş avlulu ve selâtin camileri gibi gayet sanatlıdır³⁹⁹ diye tanımladığı yapı, arastanın doğusunda yer almaktadır. İnşasına kervansaraydan sonra başlanmış, 1575'te devam eden inşaat⁴⁰⁰ Evliya Çelebi'nin kaydettiğine göre 1577 tarihinde tamamlanmıştır.⁴⁰¹

Yapıya dua kubbesinin altındaki kapıdan ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Yalın kütesine rağmen, anıtsal bir görünüme sahip olan⁴⁰² cami, kare planlı tek kubbeli, tek minarelidir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği geniş avlu⁴⁰³ günümüze ulaşmamıştır (*Şekil 39*).

Minarenin yüksek kaidesi camin batı duvarından çıkıntı yapmaktadır. Silindire yakın çokgen gövdesi, şebekeli şerefe korkuluğu ve kurşun kaplamalı külâhı ile klasik dönem minarelerinin özelliklerini yansıtır. Şerefeye ulaşım son cemaat yerinin girişe göre sağındaki kapıdandır. Pabucun hemen üzerindeki bilezikten sonra, gövdenin yenilendiği anlaşılmaktadır.

Yapının cepheleri üç sıra pencere ile hareketlendirilmiştir. Alt seviyedekiler dikkörtgen formlu, üsttekilerin hepsi kemerlidir. Pencere sayıları cephelere göre değişmektedir. Güney cephesinde alt ve orta seviyede ikişer, üstte tek pencere

³⁹⁶ Yıldız, "Havsa'daki Şehit Mehmet Paşazade Kasım Paşa Vakfı", ss. 103,104.

³⁹⁷ Reyhanlı - Altun, "Edirne / Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", s. 70; Yıldız, "Havsa'daki Şehit Mehmet Paşazade Kasım Paşa Vakfı", s. 104.

³⁹⁸ Küçük-kaya, "Mimar Sinan Dönemi İstanbul Belgrad Arası Menzıl Yapıları Hakkında Bir Deneme", s. 249.

³⁹⁹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624.

⁴⁰⁰ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598.

⁴⁰¹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624.

⁴⁰² Reyhanlı - Altun, "Edirne / Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", s. 71; Müderrisoğlu, "Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 359.

⁴⁰³ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624.

bulunmaktadır. Simetrik olarak düzenlenen doğu ve batı cephelerinde alt seviyede iki, ortada üç, üst seviyede tek pencere yerleştirilmiştir. Dikdörtgen formlu pencereler mermer söveli, lokmalı demir parmaklıklıdır. Mermer çerçeveleri silmelerle hareketlendirilmiş, hafifletme kemerlerinin tanımladığı aynalık bölümü daha açık renkli ve iri boyutlu taşlarla örülerek vurgulanmıştır. Üst sıradaki pencereler alçı revzenli (dışlık pencere) olup, pencerelerin tam kemerli olması XVI. yüzyıl Osmanlı mimarlığında alışlagelen uygulamanın dışındadır (*Şekil 40*).

Yıkılmış olan son cemaat yeri revağı, 2013 yılında⁴⁰⁴ duvardaki izlere göre üç kubbeli olarak tamamlanmıştır. Son cemaat yeri cephesi, ortada giriş kapısı ile onun iki yanında simetrik olarak düzenlenen pencere-mihrabiye-kapı sistemiyle oluşur.⁴⁰⁵ Alt seviyede sırasıyla dikdörtgen bir pencere, yanında mukarnas kavsaralı mihrap nişi ve mermer söveli, basık kemerli kapı yer alır. Üst sıradaki kemerli pencere, alttaki dikdörtgen pencerenin üzerine yerleştirilmiştir.

Kesme taş malzemeli harim kapısı, son cemaat yerinin simetri ekseninde yer almaktadır. Duvar yüzeyinden hafifçe dışa taşkın dikdörtgen kapı çerçevesi silmelerle hareketlendirilmiştir. Giriş mukarnas kavsaralı bir nişle geriye çekilmiş, kavsara ağzı dik açılı beş basamakla cepheye yansıtılmıştır. Üst basamağın iki yanında birer gülçe yer almaktadır. Nişin iç yan yüzlerinde mihrabiyeler yer almakta, kavsaradaki mukarnas sarkıtlarla zenginleştirilmiştir.

Giriş kapısının basık kemeri dalgalı - zıvanalı geçmelerle örülmüştür. Kilit taşında gülçe motifi bulunmaktadır. Kapı kemerinin üzerindeki enine dikdörtgen kitabe levhasının etrafı silmeyle çerçevelenmiştir. Kapı çerçevesi, köşelikler ve kitabe levhası beyaz mermerdendir (*Şekil 41*).

Yaklaşık 12,5 m x 12,5 m ölçülerinde⁴⁰⁶ kare planlı harim, 12,50 m çapında⁴⁰⁷ kubbeye örtülüdür. Kubbenin ağırlığı sekiz kemerle beden duvarlarına aktarılmakta, geçiş elemanı olarak tromplar kullanılmaktadır. Mekanın kuzey duvarında mahfil, güney duvarında giriş aksında mihrap, mihrabın batısında minber yer almaktadır.

⁴⁰⁴ Ertuğrul, Özakan, *Havsa/Nikopolis/Hasköy*, Vakıf Restorasyon Yıllığı, Edirne 2014, s. 86.s. 86.

⁴⁰⁵ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s.674; Erzen, *Jale, Mimar Sinan Dönemi Cami Cepheleri*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara 2008, s. 92.

⁴⁰⁶ Reyhanlı - Altun, "Edirne / Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", s. 70; Yıldız, "Havsa'daki Şehit Mehmet Paşazade Kasım Paşa Vakfı", s. 83.

⁴⁰⁷ Mülâyim, Selçuk, "Kubbe", *DİA*, XXVI, s. 301, ss. 300-303, Ankara 2002.

Üç sırada 21 adet pencereyle aydınlanan ibadet mekânı Evliya Çelebi'nin bahsettiği⁴⁰⁸ kadar aydınlık değildir. Bu durumun kubbe kasnağının⁴⁰⁹ ve kasnakta bulunması gereken pencerelerin olmamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Günümüzdeki haliyle iç mekanın beden duvarları kubbenin oturduğu kemerlere kadar tamamen kesme taş malzemedendir. Sadece kubbe ve trompların içinde sıva kullanılmıştır. Doğu ve batı duvarlarında, alt seviyedeki pencerelerin arasına sağır nişler yerleştirmiştir. Dolap olarak kullanılan bu nişlerin pencerelerle aynı büyüklükte ve mermer çerçeveyle yapılması, harimdeki görsel bütünlüğü sağlanmaktadır.

Mekandaki bezeme unsuru yok denecek düzeydedir. Evliya Çelebi'nin süslü olmasını Rüstem Paşa Camiine benzettiği⁴¹⁰ yapının özgün halinde bezemeli olduğu, sonrasında bu bezemelerin yok olduğu düşünülmektedir.⁴¹¹ Günümüzdeki haliyle tromplara geçişte duvar köşesinde iri boyutlu mukarnas işleme kullanılmıştır. Alt seviyedeki pencerelerin hafifletme kemerleri vurgulanmış olup kemer aynalığı hafifçe dışarı çıkarılarak hareketlendirilmiştir. Üst sıra pencerelerdeki vitraylar ile kalemişi bezemeler yenilenmiştir.

Cami 1752 yılındaki 9 şiddetindeki depremde önemli ölçüde hasar görmüş olmalıdır. Zaman içerisinde birçok kez onarılmış, özellikle depremlerden zarar gördüğü dönemlerde yapılan tamiratın ölçeği de büyük olmuştur. 1912 tarihli belgede tamir girişiminde bulunulduğu görülmektedir.⁴¹² Balkan Savaşı sırasında cami tekrar tahribata uğramış, minaresi ve son cemaat yeri yıkılmıştır.⁴¹³ XX. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen fotoğraflarda kubbenin batı tarafının kısmen çöktüğü görülmektedir⁴¹⁴ (Şekil 42). Cami 1938 tarihinde Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından restore edilmiştir.⁴¹⁵ 2013 yılındaysa son cemaat yeri, duvardaki izlere göre tamamlanmıştır.⁴¹⁶

⁴⁰⁸ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624

⁴⁰⁹ Necipoğlu, caminin onarılırken taş kasnağını yitirdiğinden bahsetmektedir. Bkz. Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 599.

⁴¹⁰ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624.

⁴¹¹ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 599.

⁴¹² Yıldız, "Havsa'daki Şehit Mehmet Paşazade Kasım Paşa Vakfı", ss. 103,104.

⁴¹³ Kuran, *Mimar Sinan*, s. 295; Apa, "Balkan Savaşı'nda Edirne ve Çevresinde Bombalanan Mimari Eserler", s. 278

⁴¹⁴ Çıplak, Leyla Etyemez, *Understanding the Construction Technique Mimar Sinan's Buildings: The Case Of Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Mosque* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2017, s. 155.

⁴¹⁵ BcA 30.18.1.2/84.65.8, 14.07.1938; İ. Aydın Yüksel, "Ekrem Hakkı Ayverdi Biyografisi", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1995, s. 15; Nurhan Aydın-Elif Ergün, "Atatürk'ün Din Politikası ve Günümüze Yansımaları", *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 6 s. 62, ss. 49-80, 2020.; Kuran, *Mimar Sinan*, s. 295.

⁴¹⁶ Ertuğrul, Özkan, *Havsa/Nikopolis/Hasköy*, Vakıf Restorasyon Yıllığı, Edirne 2014, s. 86.

3.2.3.1.1. Mihrap

Güney duvarında yer alan mihrap beyaz mermer malzemelidir. Dikdörtgen mihrap çerçevesi, iki yanında sütunçeleri ve üstündeki üçgen alınlığıyla bezemesiz mekana hareket sağlamaktadır (*Şekil 43*).

Mihrap nişinin iki yanını, kaide ve başlıkları kum saati formlu sarmal köşe sütunçeleri sınırlar. Üstünde topuzlarla zenginleştirilen mukarnas kavsara yer almaktadır. Kavsaranın alt yüzeyinde dairesel içine yazılar yerleştirilmiştir. Köşelik bölümünde kabartma şeklinde rozetler, üstüneyse yazı levhası bulunmaktadır.

Dendanlarla zenginleştirilen alınlığın birleştiği noktada büyük boyutlu palmet motifi vardır.

3.2.3.1.2. Minber

Güney duvarında, mihrabın batısında yer almaktadır. Beyaz mermerden simetrik olarak düzenlenen mihrap yüksekçe bir kaide üzerinde yükselmektedir (*Şekil 44*).

Minber korkuluğu büyük altıgenlerle oluşturulmuştur. Aynalık bölümü silmeler ile düzenlenmiş olup, altındaki bölüm üç kemerli ve aynalık altı üçgeni silmelerle vurgulanmıştır.

Köşk altındaki geçit sivri kemerlidir. Geçit üstü adı verilen bölüm silme ile çerçevelenmiştir. Köşk korkuluğundaysa altıgen geometrik desenli şebeke yer almaktadır.

Köşk bölümü ince sütunla taşınan sivri kemerlerle meydana gelmekte olup külahlı taçlanmaktadır.

3.2.3.2. Medrese

Vakfiyede adı geçmeyen medresenin varlığı Evliya Çelebi'den öğrenilmektedir.⁴¹⁷ Tamamen yok olan yapı arastanın kuzeyinde yer almaktadır.⁴¹⁸ Küçükkaya'nın restitüsyon planına göre (*Şekil 45*), cami ile aynı avluyu paylaşmakta olup öğrenci hücreleri avluyu U şeklinde çevrelemektedir.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 625

⁴¹⁸ Müderrisoğlu, "Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 359.

⁴¹⁹ Müderrisoğlu, "Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 360; Küçükkaya, "Mimar Sinan Dönemi İstanbul Belgrad Arası Menzil Yapıları", s. 249.

3.2.3.3.Kervansaray

Arastanın batısında yer aldığı, dua kubbesinin altındaki kapıdan girildiği anlaşılmaktadır. Soranzo'nun kaydına göre kervansarayın inşasının camiden önce tamamlandığı ve 1575'te hizmet verdiği görülmektedir.⁴²⁰

Vakfiyede karşılıklı iki büyük han⁴²¹ olarak kaydedilen, Hibri Efendi'nin (1632) “*bi nazir çifte handır*”⁴²² diye tanımladığı yapı günümüze ulaşmamıştır. Mimari özellikleri dönemin görgü tanıklarının ifadelerine, Reyhanlı'nın rölöve çizimine⁴²³ (Şekil 46) ve Arben N. Arapi'nin restitüsyon planına⁴²⁴ göre tanımlanabilmektedir.

Contarini'ye göre (1580) şehir kapısına benzeyen, kurşun kaplı yüksek bir tonozla kervansaraya ulaşılmaktadır.⁴²⁵ Soranzo kervansarayın toplam uzunluğunun 135 adım, genişliğininse 25 adım olduğunu kaydetmiştir.⁴²⁶ Contarini yapının 24 insanın ve atların konaklaması için büyük bir ahırının⁴²⁷ olduğunu söylemesine karşın Evliya Çelebi 120 ocaklı, “sahra gibi” geniş avlulu, büyük bir han olup, ahırının 5.000 at, katır ve deve aldığını⁴²⁸ kaydetmiştir. Ayrıca Contarini'nin 88 olarak verdiği oda sayısı,⁴²⁹ Evliya Çelebi'nin⁴³⁰ verdiği büyüklükle uyuşmamaktadır.

Soranzo'nun tanımına göre kervansaray iki bölümden oluşmaktadır.⁴³¹ Bölümlerin arasında onları birleştiren bir üst yapı vardır. Ayrıca, kervansarayın diğer geniş avlusu etrafında revaklı ve tonozlu odaların büyük bir duvarla ayrıldığından bahsetmektedir.⁴³² Kesme taş malzemeyle inşa edilen yapının⁴³³ üst örtüsü kurşun kaplamalıdır.⁴³⁴

⁴²⁰ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 595.

⁴²¹ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 512.

⁴²² Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 663.

⁴²³ Reyhanlı - Altun, “Edirne / Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi”, s. 85.

⁴²⁴ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 596.

⁴²⁵ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598.

⁴²⁶ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598.

⁴²⁷ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598.

⁴²⁸ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624.

⁴²⁹ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598.

⁴³⁰ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624.

⁴³¹ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598.

⁴³² Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598.

⁴³³ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624.

⁴³⁴ Havsa'daki Hanın Kurşunlarının Tamiri Hakkında, BOA, C.EV. 236/11800, H. 29.06.1225 (M. 01.08.1810); Havsa'daki Hanın Kurşunlarının Sökülmesi Hakkında, BOA. C.BLD. 72/3584, H. 29.05.1227 (M. 10.06.1812); Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598.

Kervansaray 1752 tarihli depremde büyük hasar görmüştür⁴³⁵. Günümüze ulaşmayan yapının yerine, Mimar Sinan'ın eserlerini görünürlük kazandırmak amacıyla 1943'te başlayan park yapımı çalışmaları⁴³⁶ 1944'te Mimar Sinan'ın ölüm yıldönümünde tamamlamıştır.⁴³⁷

3.2.3.4.Tabhane

Lüleburgaz ve Payas'taki gibi kervansaray kapsamında yer aldığı anlaşılmaktadır. Contarini kadınların kullanımı için ayrı bir bölüm olduğundan, Soranzo da önde gelen kişilerin kullanımı için yapılmış, içinde çeşme olan konforlu bir yerden bahsetmektedir.⁴³⁸ Evliya Çelebi'nin bahsettiği “müteadid” odalarda akarsu bulunmakta, musluklarından kış boyunca sıcak su akmaktadır.⁴³⁹ Bahsedilen odaların tabhane olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.3.5. İmaret

Günümüze ulaşmayan imaretin dua kubbesinin batısında, kervansaray bloğu içinde inşa edildiği düşünülmektedir.⁴⁴⁰ 1575'te kervansarayla birlikte hizmet veren yapının inşası camiden önce, kervansarayla birlikte tamamlanmıştır.⁴⁴¹

Kasım Paşa vakfiyesinin günümüze gelen kısmından öğrenildiğine göre imaret mutfak, kiler, hela, fırın ve mahzen⁴⁴² bölümleriyle meydana gelmektedir.

Vakfiyede misafirlere, kimsesizlere ve yoksullara yemek ikram edildiği kayıtlıdır.⁴⁴³ Evliya Çelebi'nin kayıtlarına göre her ocak başına birer bakır sini ile birer sahan pilav yahni, bir tas çorba, beş ekmek verilmekte olup ayırım gözetilmeksizin imarete gelen herkese eşit miktarda dağıtıldı.⁴⁴⁴ Soranzo (1575) ile Contarini (1580) de benzer bilgileri vermiştir.⁴⁴⁵

⁴³⁵ Aptullah Kuran, s. 146; Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598; Murat Yıldız, s. 104.

⁴³⁶ Tanin Gazetesi, 15 Eylül 1943, s. 4; Akşam Gazetesi, 1943, s. 4.

⁴³⁷ Vakit gazetesi, 9 Nisan, 1944.

⁴³⁸ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598.

⁴³⁹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624.

⁴⁴⁰ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri*, s. 672; Murat Yıldız, s. 103.

⁴⁴¹ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598.

⁴⁴² Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s.597, 598.

⁴⁴³ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 512.

⁴⁴⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624.

⁴⁴⁵ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598; Yıldız, “Havsa'daki Şehit Mehmed Paşazade Kasım Paşa Vakfı”, s. 103.

İmaret 1752 yılındaki büyük depremde yıkılmıştır.⁴⁴⁶

3.2.3.6.Hamam

Evliya Çelebi'nin ibret verici bir hamam⁴⁴⁷ olarak tanımladığı yapı günümüzde büyük ölçüde harap durumdadır. Plan özellikleri dönemin görgü tanıklarının ifadelerinden, Reyhanlı'nın rölöve çiziminden⁴⁴⁸ (*Şekil 47*) ve Arapi'nin restitüsyon planından⁴⁴⁹ (*Şekil 48*) anlaşılmaktadır.

Arastanın kuzeybatı köşesinde çifte hamam olarak inşa edilen yapı, simetrik olarak uzun kenarları boyunca birleştirilmiştir. Külhana kadar arka arkaya sıralanan soyunmalık (câmegan), ılıkılık ve sıcaklık bölümlerinden oluşmaktadır. İzleri bulunmamakla birlikte sıcak ve soğuk su depoları ile külhan da olması gerekmektedir.

Evliya Çelebi'nin altı basamak taş merdivenle çıkıldığından bahsettiği⁴⁵⁰ erkekler bölümünün girişi dükkanların arasında, sokak seviyesinden yukarıda yer almaktadır. Arasta sokağındaki revaklı girişi, hamamın dükkanların arasındaki konumunu belirleyen önemli bir detaydır.⁴⁵¹ Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Hamamı'nda olduğu gibi erkekler bölümünün kapısının arastaya açılması, çarşı hamamı niteliği taşıdığını düşündürmektedir.

Soyunmalık bölümü kare planlı olup, tromplarla geçilen kubbeye örtülüdür. Sokak tarafındaki duvarda şebekeli iki pencere, mekânın diğer duvarlarında nişler yer alır.⁴⁵² Bir kapıyla dikdörtgen planlı ılıkılık bölümüne geçilir. İki yana tonozlarla genişletilmiş mekanın ortası kubbe örtülüdür. Bu bölümden iki ayrı kapıyla geçilen kare planlı, tek kubbe örtülü birimlerin halvet olduğu düşünülmektedir. Halvet birimlerinin arkasında kare planlı, tek kubbeli sıcaklık bölümü yer almaktadır. Tüm birimlerin sonunda olması gereken, ortak kullanılan ısıtma sistemi de günümüze ulaşmamıştır.

⁴⁴⁶ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 672; Yıldız, "Havsa'daki Şehit Mehmed Paşazade Kasım Paşa Vakfı" s. 103.

⁴⁴⁷ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s.624.

⁴⁴⁸ Reyhanlı - Altun, "Edirne / Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", s.84.

⁴⁴⁹ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 596.

⁴⁵⁰ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624.

⁴⁵¹ Yılmaz Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, I, s. 408.

⁴⁵² Reyhanlı - Altun, "Edirne / Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", ss. 72-73.

Soyunmalık bölümünün kesme taş malzemesine karşılık diğer ayakta kalan kısımlarda moloz taş; kemer, geçiş ve kubbelerdeyse tuğla malzeme kullanılmıştır.⁴⁵³

1752 depreminde hamam da hasar görmüş olmalıdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yeniden harap olan yapı belirli aralıklarla tamir edilmiştir. 1874'te kısmen tamir edilerek işlevini sürdürmüştür. 1886 yılında tekrar ve kısmen tamir edilip işletilmeye devam edilmiştir. 1904'te tamir girişiminde bulunulmuş ama bu girişim sonuç vermemiştir.⁴⁵⁴ 1940'lı yıllarda restorasyon girişimi sonuçsuz kalmıştır.⁴⁵⁵ 2018 yılında kazı çalışması yapılmıştır.⁴⁵⁶

3.2.3.7.Mektep

Soranzo'nun ifadesinden 1575'te inşasına başlandığı anlaşılan⁴⁵⁷ yapı günümüze ulaşmamıştır. Arşiv belgesinde kayıtlı olan, 1843 tarihli muallim atamasına göre,⁴⁵⁸ bu tarihte hizmet verdiği anlaşılmaktadır.

3.2.3.8.Suyolu

Günümüze ulaşmayan suyunun varlığı Sokullu Mehmet Paşa vakfiyesinden öğrenilmekte olup, şehre su getirildiği kayıtlıdır.⁴⁵⁹ Arşiv belgesindeki kayıttan, getirilen suyun içilebilir nitelikte olduğu öğrenilmektedir.⁴⁶⁰ Külliye'deki hamam, çeşme ve şadırvanın su ihtiyacı karşılanmış, ayrıca XIX. yüzyılın sonlarına kadar kasabadaki bütün çeşmelere de su bu yolla dağıtılmıştır. Nitekim yüzyılın sonlarına doğru harap olması, kasabada uzun süre su sıkıntısı çekilmesine neden olmuştur.⁴⁶¹ Evliya Çelebi'den öğrenildiğine göre kış aylarında külliye'nin çeşmelerinden sıcak su akmaktadır.⁴⁶²

⁴⁵³ Reyhanlı - Altun, "Edirne / Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", s. 73.

⁴⁵⁴ Yıldız, "Havsa'daki Şehit Mehmed Paşazade Kasım Paşa Vakfı", s. 105.

⁴⁵⁵ Akşam gazetesi, 01.01.1940

⁴⁵⁶ <http://www.havsa.gov.tr/sokollu-hamami-kazi-calismasinda-sona-dogru> (erişim: 15 Mart 2021)

⁴⁵⁷ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598.

⁴⁵⁸ BOA, C.MF 21/1039, Muallim atanması hakkında, H. 04.09.1259 (28.09.1843); "Havsa'daki Şehit Mehmed Paşazade Kasım Paşa Vakfı", s. 103.

⁴⁵⁹ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 512.

⁴⁶⁰ BOA. DVNSMHM., H. 01.08.985 (M. 14.10.1577).

⁴⁶¹ Yıldız, Havsa'daki Şehit Mehmet Paşazade Kasım Paşa Vakfı, s. 104

⁴⁶² Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624.

3.2.3.9.Arasta

Evliya Çelebi'nin 300 adet kârgir kemerli dükkânı⁴⁶³ olduğunu kaydettiği arasta dükkan dizileriyle birlikte 1752'deki büyük depremde yıkılmıştır.⁴⁶⁴ Arastadan günümüze dua kubbesi ulaşmıştır.

Günümüze ulaşmayan arastanın tanımı Küçükçaya'nın hipotetik restitüsyon planından⁴⁶⁵ (*Şekil 49*) yapılmaktadır. Tarihi İstanbul- Edirne yolunun geçtiği arasta, Lüleburgaz'daki külliye'nin arastasında olduğu gibi, sokağının üzeri açık arastalar grubuna dahil edilmektedir.⁴⁶⁶ Kuzey- güney doğrultusunda uzanmaktadır. Günümüze ulaşmayan dükkanların karşılıklı olarak sıralandığı, merkezdeyse dua kubbesinin yer aldığı açıktır.

3.2.3.10. Dua Kubbesi

Dua kubbesi günümüze sağlam bir şekilde ulaşmıştır. Arastanın merkezinde olduğu anlaşılmakta olup baldaken şeklinde inşa edilmiştir. Kubbe ağırlığını dört kemere vermekte, kubbeye geçiş pendentiflerle sağlanmaktadır. Doğu ve batı tarafındaki kemerler genişletilerek eyvan şekline dönüştürülmüştür (*Şekil 50*).

Doğu ve batıdaki girişler simetrik olarak düzenlenmiştir. Kuzey ve güneydeyse Rumeli yolu (eski İstanbul- Edirne anayolu) geçmektedir.

Cami ve kervansaray kapısının kemeri iki renkli taşla örülmüştür. İki yanında mihrabiyeler yer almakta, üzerindeyse kitabe levhası bulunmaktadır. Doğu tarafındaki girişin mihrabiyeleri üzerine içleri boş kartuşlar yerleştirilmiştir. Kartuşların iki yanında gülçe yer almaktadır.

Günümüzdeki haliyle arasta yok olmuş, çevresindeki bağlı yapılar yıkılmış olduğundan, dua kubbesi tek başına yükselmektedir. Bulgar İstilasası sırasında yıkılan baldakenin kubbesi yeniden inşa edilmiştir.

⁴⁶³ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624.

⁴⁶⁴ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598.

⁴⁶⁵ Küçükçaya, "Mimar Sinan Dönemi İstanbul Belgrad Arası Menzil Yapıları", s. 249.

⁴⁶⁶ Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, s. 19

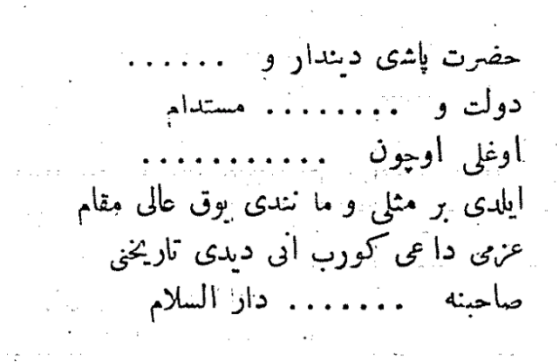
3.2.3.11. Tekke

Vakfiyede adı geçmeyen yapının varlığı Evliya Çelebi'den⁴⁶⁷ öğrenilmektedir. Reyhanlı'nın, cami avlusunun kuzeydoğusunda bulunan mescidin tekkenin yerine inşa edilmiş olabileceğini⁴⁶⁸ belirttiği yapının 1870'ten önce yıkıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁶⁹

3.2.4. Kitabe

Caminin ibadet mekanına giriş kapısının üzerinde, enine dikdörtgen kitabe levhası yer alır (*Şekil 51*). Sülüs hatla iki satır halinde yazılmış olan kitabe büyük ölçüde silinmiş durumdadır.⁴⁷⁰ Baş kısmı ve ebced hesabıyla düşülen son mısra okunamamakla birlikte, caminin veziriazam tarafından oğlu için cennette bir mesken sağlama umuduyla inşa ettirildiğini açıklar.⁴⁷¹

Orijinal Yazım:

Kitabenin transkripsiyonu:

Hazret-i Paşa-yi dindâr u.....

Devlet-ümüstedam

Oğlı üçün.....

Eyledi bir misli ü mânendi yok âli makâm

Azmi-yi dâ'î görüb anı dedi tarihini:

⁴⁶⁷ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2/III, s. 625

⁴⁶⁸ Reyhanlı - Altun, "Edirne / Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", s. 73-74.

⁴⁶⁹ Haluk Kayıcı, Sâlnâmelere Göre İdari, *Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*, Edirne Valliliği Kültür Yayınları, Edirne 2013, s. 96.

⁴⁷⁰ Karademir, Murat, *Mimar Sinan Dönemi Yapılarında Taçkapılar* (Basılmamış DoktoraLisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 12015, ss. 207, 208.

⁴⁷¹ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598.

Sâhibinedârü's- selâm⁴⁷²

İkinci inşa kitabesi, dua kubbesinden cami avlusuna geçilen kapı üzerinde yer almaktadır. Yapı Evliya Çelebi'nin kayıtlarına göre H. 984/ M. 1576-77 tarihlidir.⁴⁷³ Dikdörtgen mermer levha üzerine sülüs hatla yazılmış kitabe büyük ölçüde aşınmış durumda olup, sadece bazı kısımları okunmaktadır.⁴⁷⁴ Okunabilen kısımlarının Evliya Çelebi'nin kayıtlarıyla benzerlik gösterdiğinden, verdiği tarih doğru kabul edilmektedir.⁴⁷⁵

Üçüncü kitabe külliyein yakınlarındaki Sokullu İlkokulu'nun mahseninde, Reyhanlı tarafından bulunan ve çeşmeye ait olduğu düşünülen inşa kitabesidir. Kitabede Kasım Paşa adının geçmesinden dolayı külliyein çeşmesine ait olduğu kabul edilmekte olup tarihi bulunmamaktadır.⁴⁷⁶

Orijinal Yazım:

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله ديسونلر هر دم بو نيمت عظيمى نوش ايدنلر دخی ماشالله
صاحب الحيرات ايلدى قيون بابا ايله قاسم پاشاي اول الله
دخی دفتر دار اسبق عبد السلام افندي سبب قيلدى اولو پادشاه
دخی.. دكلو سبيلرى نهايتسز رحمتيله يارلقيه اول الله

Kitabenin transkripsiyonu:

El-hamdülillâh desünler her dem bu nîmet-i azîmi nûş edenler dahi mâşâ'Allah
Sâhib'ül-hayrât eyledi Koyun Baba ile Kasım Paşa'yı ol ilâh
Dahi defterdâr-ı esbak Abdüsselâm Efendi'yi sebep kıldı ulu pâdişâh

⁴⁷² Reyhanlı - Altun, "Edirne / Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", s. 75.

⁴⁷³ Evliya Çelebi Seyahatnamesi Seyahatnamesi, 2/III, s. 624.

⁴⁷⁴ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 598; Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri*, s. 660.

⁴⁷⁵ Reyhanlı - Altun, "Edirne / Havsa'da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi", ss. 75-76; Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri*, s. 660.

⁴⁷⁶ Tülay Reyhanlı, "Havsa'daki Sokollu veya Kasım Paşa Külliyesi Hakkında Tamamlayıcı Notlar", ss. 244-246; Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri*, s. 660.

Dahi.....denlü sebepleri nihâyetsiz rahmetiyle yargılaya ol ilâh⁴⁷⁷

Külliyenin dördüncü kitabesi çifte hamama bitişik köşe çeşmesinde yer almaktadır. 1780 tarihli⁴⁷⁸ kitabe Sokullu Mehmet Paşa tarafından yaptırılmadığından tez konusu dışında bırakılmıştır.

⁴⁷⁷ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, ss. 660, 661.

⁴⁷⁸ Reyhanlı, “Havsa’daki Sokollu veya Kasım Paşa Külliyesi Hakkında Tamamlayıcı Notlar”, s. 16, 17.

3.3.PAYAS SOKULLU MEHMET PAŞA KÜLLİYESİ

İnşa Tarihi: H. 982/ M. 1574⁴⁷⁹

Mimarı: Mimar Sinan.⁴⁸⁰

Kitabesi: Mevcut.

Konum: Hatay ili Payas ilçesinde, Karacami Mahallesi, İnönü Caddesinde, denize yaklaşık 700 m. mesafede, düz bir arazide ve kalenin yanında yer alır.

3.3.1. Konum Özellikleri

Payas Osmanlı öncesinde Baiae, Baii, Bajasso, Beyyas adlarıyla anılmıştır⁴⁸¹ ve kaynaklarda çoğunlukla Baiae adını taşıyan bir liman yerleşmesi olarak kaydedilmiştir.⁴⁸²

Osmanlı döneminde Mekke'ye giden “hac yolu” ve “Şam-ı şerif” yolu adlarıyla da bilinen⁴⁸³ Anadolu sağ kol yolundaki en önemli menzil noktalarındandır. Aynı zamanda, Kudüs'e ulaşan Hristiyan hac yolu⁴⁸⁴ da Payas'tan geçmektedir. Osmanlı döneminde önemli bir yerleşim konumuna ulaşan Payas, Sokullu Mehmet Paşa'nın inşa ettirdiği iskele (liman) ile külliye etrafında şekillenmiş ve gelişmiştir.⁴⁸⁵ Bölgenin imarı büyük ölçüde Sokullu'nun gayretleriyle 1567 yılında başlayıp 1580'lere gelindiğinde tamamlanmıştır. Derbend bölgesine inşa edilen külliyelerin, çevresinin yerleşim bölgesi haline gelmesinin örneği⁴⁸⁶ olarak kabul edilmektedir.

3.3.2. Külliye Genel Tanımı

Yer seçiminde menzilin konumu ve önemi etkili olmuştur. Payas Külliyesi'nin inşa edilmesindeki birden fazla etkenin göz önünde bulundurulduğu dikkati çeker.

⁴⁷⁹ Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, Yem Yayınları, İstanbul 2007, s. 402.

⁴⁸⁰ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 543; Özyurt, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi*, s. 28. Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 476

⁴⁸¹ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 577.

⁴⁸² Yenipınar, Uysal - Yılmaz, Lale, “Tarihi İpek Yolunda Payas Külliyesi ve Doğu Akdeniz Tur Programları”, *2. Uluslararası Turizmin Geleceği Kongresi: İnovasyon, Girişimcilik ve Sürdürülebilirlik Kongresi*, Mersin 2018, s. 720.

⁴⁸³ Müderrisoğlu, “Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi”, *DİA*, XXXVII, s. 365, ss. 363-364, İstanbul 2009; Sak, İzzet, - Çetindaş, Cemal, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği*, s. 182.

⁴⁸⁴ Yenipınar -Yılmaz, “Tarihi İpek Yolunda Payas Külliyesi ve Doğu Akdeniz Tur Programları”, s. 720.

⁴⁸⁵ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 476

⁴⁸⁶ Kazancıoğlu, Habibe, *Osmanlı Dönemi Kervansaraylarının Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Fonksiyonları* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul 2014, s. 205.

Askeri ve ticari işlevleri birleştiren bir limanla birlikte, hacılarla tüccarlar için güvenli bir kervan menzili oluşturmak,⁴⁸⁷ aynı zamanda gerek bölgesel bir merkez oluşturmak, gerekse deniz ve karayolunun güvenliğini sağlamak amaçlanmıştır.⁴⁸⁸

Payas'ın sosyal ve ekonomik gelişiminde önemli katkı sağlayan Sokullu külliyesi, ticari fonksiyonu göz önünde bulundurularak inşa edilmiştir. Aynı zamanda bir kale yanında, sahil külliyelerinin bir örneği olan külliye, bir taraftan savaş zamanında kıyıların korunmasında önemli bir üs, diğer taraftan ticari bir merkez ve kervanların konaklayabilecekleri yer olarak önemli bir görev üstlenmektedir.⁴⁸⁹

Genellikle II. Selim külliyesi olarak bilinen Payas külliyesi vakfiyede, Mimar Sinan'ın tezkirelerinde ve belgelerde Sokullu Mehmet Paşa adına kayıtlıdır.⁴⁹⁰ Anadolu'nun en büyük külliyesi olarak kabul edilen yapılar topluluğu⁴⁹¹ yaklaşık 15 dönümlük bir alana yayılmaktadır.⁴⁹² Vakfiyesine, kaynaklara ve belgelere göre cami, zaviye (hânikah), sıbyan mektebi,⁴⁹³ arasta, kervansaray, tabhane, imaret, hamam, iki çeşme ve servis mekânlarından meydana gelen kapsamlı bir yapılar topluluğudur. Payas Çayı üzerindeki köprü de külliye kapsamındadır⁴⁹⁴. Külliyedeki birimlerin (hamam, çeşme, imaret, tabhane) su ihtiyacını karşılamak için su iletim sistemi kurulmuştur. Külliyedeki görevliler için meşruta binalarının da olduğu düşünülmelidir.

Külliye'nin omurgasını kuzey-güney ekseninde uzanan, içinden hac yolu (Anadolu Sağ Kol yolu) geçen arasta oluşturmaktadır. Yapılar arastanın doğusuna ve batısına organik bağ içinde yerleştirilmiştir. Doğusunda kervansaray, imaret ve tabhane birimlerinin oluşturduğu konaklama ve sosyal işlevli yapılar; batısında cami, zaviye

⁴⁸⁷ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 476.

⁴⁸⁸ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri*, ss. 578-596.

⁴⁸⁹ Kazancıoğlu, *Osmanlı Dönemi Kervansaraylarının Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Fonksiyonları* ss. 122, 140.

⁴⁹⁰ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 510; BOA AE.SMHD.I 86/5835, H. 27.02.1149 (M. 07.07.1736); Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, s. 87; Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, s. 194.

⁴⁹¹ Eraslan, Alev, "Mimar Sinan Era Kulliyes in the Ottoman Urban Landscape", *Belleten*, 84/299, s. 91, ss. 74-104, 2020.

⁴⁹² Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri*, s. 596.

⁴⁹³ Yediyıldız, Bahaeddin, "Sinan'ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açından Tahlili", *Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde "Mimar Sinan ve Dönemi" Sempozyumu*, (İstanbul Aralık 5-8 1988), s. 122, ss. 103-128, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1989,

⁴⁹⁴ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 510; Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri*, s. 596.

(hankah) ve hamam yer almaktadır (*Şekil 52*). Köprü ise arastanın güney çıkışına yaklaşık 50 m mesafede bulunmaktadır⁴⁹⁵ (*Şekil 53*) (*Şekil 54*).

3.3.3. Külliye Kapsamındaki Yapılar

3.3.3.1.Cami ve Avlu

Arastanın güneybatı köşesinde yer alan caminin avlusuna biri arastadan, diğeri kale tarafından olmak üzere iki kapıdan girilmektedir. Kuzey güney doğrultusunda genişleyen avlu, yaklaşık 20 m x 30 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Sokullu Mehmet Paşa'nın Lüleburgaz'daki camisinin avlusunda olduğu gibi, üç yandan zaviye hücreleriyle, güneyinde son cemaat yerinin revaklarıyla sınırlanmaktadır. Lüleburgaz'daki medrese odalarının yerini Payas'ta zaviye hücreleri almıştır. Revakları yıkılmış, duvardaki kemer izleri ve sekileri de günümüze ulaşmıştır.

Sokullu Mehmet Paşa'nın vakfiyesinde mescid olarak kaydedilen,⁴⁹⁶ Evliya Çelebi'nin selâtin camisi olarak bahsettiği yapının⁴⁹⁷ plan şeması T biçimindedir (*Şekil 54*). Kuzey-batı köşesinden tek şerefeli minaresi yükselir. Kuzeyindeyse son cemaat yeri bulunmaktadır. (*Şekil 55*)

Minarenin kaidesi batı duvarının kuzey tarafından çıkıntı yapmaktadır. Tek şerefeli silindirik gövdesi ve kurşun kaplamalı sivri külahıyla klasik dönem Osmanlı minarelerinin genel özelliklerini yansıtmaktadır. 1986 yılında şerefe ve külah yıkılmış durumda olup⁴⁹⁸ 1993 yılındaki onarım sırasında tamamlanmıştır.⁴⁹⁹ Son restorasyonu 2006 yılındadır.⁵⁰⁰

Yalın kütleli yapıda doğu ve batı cepheleri simetrik olarak düzenlenmiştir. Güney cephesindeyse mihrap eyvanı dışarıya yansıtılmıştır. Bu bölümde, mihrabın üstüne gelen kısımda ortada büyük kemerli bir pencere, mihrabın iki yanındaysa alt seviyede dikdörtgen formlu birer pencere yer alır. Eyvanın yan yüzlerindeki pencereler, alt sıradaki bütün pencereler gibi dikdörtgen formundadır ve hafifletme kemerleri ince nişlerle belirginleştirilmiştir.

⁴⁹⁵ Müderrisoğlu, "Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 365; Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 477.

⁴⁹⁶ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, s. 510.

⁴⁹⁷ Evliya Çelebi Seyhatnamesi, I/III, s. 61.

⁴⁹⁸ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 502.

⁴⁹⁹ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 627.

⁵⁰⁰ Çıplak, *Understanding the Construction Technique Mimar Sinan's Buildings: The Case Of Lüleburgas Sokullu Mehmed Paşa Mosque*, s. 193.

Yan cephelerde pencereler mekana göre yerleştirilmiş, cephe kaygısından çok, mekanın aydınlatılması ön planda tutulmuştur. Alt sırada üçer, üst sırada ise biri ortada ve kemerli olmak üzere iki pencere açılmıştır. Kuzey tarafındaki üst pencerenin de dikdörtgen şeklinde olması mahfilden kaynaklanmaktadır.

Kuzeydeki sekiz birimli son cemaat revağı, 1982 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından izlere göre tamamlanmıştır (*Şekil 56*). Medrese hücrelerinin önündeki revakların tamamlanmayıp, sadece son cemaat yerinin tamamlanmasından dolayı asimetrik bir görünüme sahiptir.

Kuzey cephesi, ortada giriş kapısı ile iki yanında pencere-mihrabiye-kapı dizisiyle düzenlenen simetrik bir sistemle planlanmıştır. Girişin iki yanında yer alan pencerelerin üstünde birer mazgal pencere bulunur. Batı tarafında yer alan kapıdan minareye ulaşılmaktadır.

Son cemaat revağındaki giriş kubbesinin tanımladığı kemerin tamamı, kapı çerçevesine kadar ele alınmış, köşeleri sütunçelerle süslenmiştir. (*Şekil 57*) Kapı kemeri renkli taşlarla almaşık tekniğinde örülmüş, üstüne sekiz sıra iri mukarnas dolgulu kavsara yerleştirilmiştir. Giriş kapısının basık kemeri üç renkli taşlarla oluşan zıvanalı geçmelerle örülüdür. Kapı kemerinin üzerinde dikdörtgen kitabe levhası boş bırakılmıştır.

Ortadaki giriş kapısı, son cemaat revağındaki giriş kubbesinin tanımladığı kemere kadar taç kapı anlayışıyla ele alınmış, tamamen renkli taşlarla işlenmiştir (*Şekil 58*). Kapının bulunduğu kısım geri çekilerek üstüne sekiz sıra iri mukarnas dolgulu kavsara yerleştirilmiş, köşeleri sütunçelerle süslenmiştir. Giriş kapısının basık kemeri ise üç renkli taşlarla oluşan dalgalı- zıvanalı geçmelerle örülmüştür. Kapı kemerinin üzerinde dikdörtgen kitabe levhası boş bırakılmıştır.

Harim bölümü, haçvari planlı olarak tanımlanmakla birlikte, erken Osmanlı dönemi camilerinde görülen zaviyeli (ters T planlı) camilerinin özelliklerini de yansıtmaktadır. Kubbeye örtülü orta alan dört yana çapraz tonoz örtülü mekanlarla genişletilmiş, mihrabın ve yandaki kanatların zemini yükselttilerek eyvan hissi vermesi sağlanmıştır. Girişin iki yanındaki yarı kapalı küçük mekanların da aynı anlayışla ele alındığı görülmektedir. Girişin üzerindeki mahfilin doğu ve batısında kare planlı, kubbe örtülü mekanlar bulunmaktadır.

7,5 m x 7,5 m ölçülerindeki orta alanı 8 m çapındaki kubbe örtmektedir.⁵⁰¹ Kubbe çapının kemer açıklığından daha fazla olması dikkati çeker. Kubbenin geçiş elemanı pendentiflerdir. Kubbe kasnağında kuvvetli silme yer almaktadır. Kasnaktaki sekiz adet pencere, beden duvarlarındaki pencerelere ek olarak, ibadet mekanının ışık ihtiyacını karşılar. Üst seviyedeki pencereler alçı revzenli, güney duvarında yer alan dairesel pencereler vitraylı işlemelidir.

Evliya Çelebi'nin Hadım Rüstem Paşa gibi süslü olduğunu ifade ettiği⁵⁰² yapıda bezeme unsuru yok denecek düzeydedir.

3.3.3.1.1. Mihrap

Güney duvarındaki eyvanda yer alan mihrap, renkli mermer işlemleriyle klasik dönem İstanbul mihraplarının özelliklerinin dışında kalmaktadır (*Şekil 59*). Minberden dolayı çerçevesinin batı bölümü kesilmiş olup asimetrik bir görünüme sahiptir.

Mihrap çerçevesi üç renkli mermerle alması olarak örülmüştür. Çerçevenin tepelik bölümü mukarnas dizisiyle taçlanmıştır. Beş kenarlı mihrap nişi yedi sıralı mukarnas kavsara ile örtülüdür. Alınlık bölümü ise iki renkli taşla işlenmiştir. Kullanılan renkli mermerler, yerel geleneklere uyulduğunu göstermektedir.

3.3.3.1.2. Minber

Yakın dönem özellikleri gösteren minber ahşaptandır. Yapıya sonradan eklendiği anlaşılmaktadır.

3.3.3.2. Tekke- Hanikah (Medrese)

Arastanın doğusunda yer alan ve cami ile ortak avluyu paylaşan tekke Sokullu Mehmet Paşa Vakfiyesinde hanikah olarak kaydedilmiştir.⁵⁰³ Evliya Çelebi'nin ifadesi, XVII. yüzyılın ortalarında medreseye dönüştürüldüğünü göstermektedir⁵⁰⁴

Cami avlusunu üç yönden çevreleyen hücreler doğu ve batıda sekiz, kuzeyde ise beş tanedir. Kuzey girişinin iki yanındaki birer hücre tuvalet olarak kullanılmaktadır. Hücreler yaklaşık 3 m x 3 m plan ölçülerinde⁵⁰⁵ kare planlı ve kubbe örtülüdür. (*Şekil*

⁵⁰¹ Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 482.

⁵⁰² Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1/III, s. 61.

⁵⁰³ Mevlüt - Ademi (ed.), "Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı", s.1757.

⁵⁰⁴ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 628.

⁵⁰⁵ Asım Kömürcüoğlu'nun rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 202)

60) İçlerinde bir ocak ve bir niş bulunmaktadır. Birer kapı ve pencere ile avluya açılır. Kuzey kanadında yer alan hücrelerin dışarıya açılan mazgal pencereleri bulunmaktadır.

Hücrelerin önünde görülen sekiler, sütun ve kaide parçaları ile duvardaki kemer izlerinden, revak dizisinin avluyu çevrelediği ve üstünün de kubbe örtülü olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁶

3.3.3.3. Konaklama Birimleri

Arşiv kayıtlarına göre 1573 tarihinde inşasına başlanan konaklama bölümü 1574'te tamamlanmıştır.⁵⁰⁷ Tabhane ve ahır birimleri ile oluşan konaklama bölümünün dönem kaynaklarında bir bütün olarak algılandığı, Sokullu Mehmet Paşa'nın vakfiyesinde "bir âli han"⁵⁰⁸, Tuhfetü'l-Mi'marin'de "kervansaray"⁵⁰⁹ olarak kaydedildiği görülür. Evliya Çelebi yapıyı kale gibi büyük bir han olarak tanımlar. Gayet konforlu, birkaç harem odalı, ahır ve develikli, geniş avlulu, aşevli, bir eşi olmayan han olduğu ifadesiyle doğu bloğunu bir bütün olarak tanımladığı dikkati çeker.⁵¹⁰ Aslanapa'nın "kervansaray, külliye'nin doğu tarafını tamamen kaplayan büyük bir yapıdır" tanımı da aynı anlayışın yansıması olarak görülebilir.⁵¹¹ Kuban, Müderrisoğlu ile Necipoğlu'nun incelemelerinde de bir bütün olarak ele alındığı, tek yapı olarak değerlendirildiği görülmektedir.⁵¹² Bu nedenle tez kapsamında Payas'taki tüm konaklama birimleri tek başlık altında ele alınmıştır.

Arastanın doğusunda yer alan kervansaray, tabhane ve imaret birimleri bir arada, dıştan yaklaşık 102 m x 78 m boyutlarında⁵¹³ tek bir blok halinde çözümlenmiştir (*Şekil 61*). Dikdörtgen planlı kompleksin merkezini oluşturan avlunun batısında tabhane birimleri ile diğer üç yönden ahır-develik bölümü kuşatmaktadır. Tabhanenin kuzeyinde tuvaletler, güneyindeyse imaret bulunmaktadır.

Konaklama birimlerinin tek girişi batıda, arastanın dua kubbесinin altında yer alır. (*Şekil 62*) Renkli taşlarla süslenen ve dükkanlardan daha yüksek tutularak dikkati

⁵⁰⁶ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri, s.630.

⁵⁰⁷ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri, s. 618; Necipoğlu, Sinan Çağı, s. 479.

⁵⁰⁸ Gökbilgin, XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar, s. 510.

⁵⁰⁹ Sönmez, Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar - Belgeler, s. 94.

⁵¹⁰ Evliya Çelebi seyahatnamesi, I/III, s. 61.

⁵¹¹ Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, s. 303.

⁵¹² Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, s. 303; Kuban, Osmanlı Mimarisi, s. 402; Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri, s. 617; Necipoğlu, Sinan Çağı, 477.

⁵¹³ Asım Kömürcüoğlu'nun rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 202)

çekmesi sağlanan kapıdan merkezi avluya ulaşım doğu - batı doğrultusunda uzanan koridorla sağlanır. Yaklaşık 19,5 m uzunluktaki⁵¹⁴ genişçe koridor, arka arkaya sıralanmış üç aynalı manastır tonozu ile örtülüdür. (Şekil 63) Koridorun ışık ihtiyacı tonozların ortasına açılan aydınlatma açıklıkları ile sağlanmıştır. Koridorun iki tarafında farklı boyutlarda üçer mekan sıralanır. Bu odalardan avlu tarafındakilerin girişi tabhane birimlerindendir.

Görevlilerin kullanımı için ayrıldığı düşünülen⁵¹⁵ giriş tarafındaki karşılıklı ilk iki oda simetrik olarak düzenlenmiş olup birer kapı ve ikişer pencere ile koridora açılmaktadır. Tonoz örtülü odaların içlerinde ocak ve niş bulunmaktadır. Güneydeki odaya bitişik içten bağlantılı küçük bir mekan daha yer alır. Onun yanında L biçiminde planlı, tek girişli, nişli oda vardır. Koridorun kuzey tarafındaki ikinci odanın tek girişi bulunmakta, iki odanın arasında çatıya (dama) ulaşım sağlayan merdiven yer almaktadır.

Konaklama birimlerini etrafında toplayan avlu yaklaşık 48 m x 40 m ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlıdır. 2.000 m²'ye yaklaşan büyüklüğü ile dikkati çekmektedir.⁵¹⁶ Üç yandan U şeklinde revaklarla kuşatılan avlu kuzey ve güneyde sekiz, doğuda 13 ayakla taşınan toplamda 32 adet çapraz tonozla örtülüdür. Revakların gerisindeki develik bölümü her kanatta ikişer kapıyla avluya açılmaktadır. Revakların arasında yerden yaklaşık 90 cm. yükseklikte sekiler yer alır. Girişlerin olduğu yerlerde sekilerin kesilmesiyle ve kapıların bulunduğu bölümde revakların kemerleri daha geniş yapılarak yolcuların yönlendirilmesi sağlanmıştır. Avlunun ortasında havuzun kalıntıları bulunmaktadır.

Tabhane birimlerinin kuzeyinde iki mekan yer almaktadır. Kömürcüoğlu'nun rölöve planında, (Şekil 64) mekanlardan kompleksin merkezi avlusuna açılan bölüm yaklaşık 13,5 m uzunlukta dikdörtgen planlı olup umumi hela olarak işaretlenmiştir. Tabhane revakları arasından ulaşılan yaklaşık 5 x 7,5 m uzunluğunda, dikdörtgen planlı diğer mekan ise yıkanma mahalli olarak gösterilmiştir.⁵¹⁷ Mekanın ışık ve havalandırma

⁵¹⁴ Asım Kömürcüoğlu'nun rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021)

⁵¹⁵ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 303; Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 620; Temiz, "Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 15.

⁵¹⁶ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 620.

⁵¹⁷ Asım Kömürcüoğlu'nun rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021)

ihtiyacı tonozlara açılan ışıklıklarla sağlanmıştır. Kapalı olan iki mekan arasındaki kapı planlarda⁵¹⁸ görülmemektedir.

3.3.3.3.1. Ahır/Develik

Avluyu kuzey, doğu ve güney yönlerinden kuşatan büyük kapalı mekan farklı kaynaklarda “yatma mekanları”⁵¹⁹, “kışlık barınma yerleri”⁵²⁰, “ahır veya develik”⁵²¹ ya da “kervan ahırları”⁵²² olarak tanımlanmaktadır.

U şeklinde bir plana sahip olması ile XVI. yüzyılda inşa edilmiş menzil kervansarayları arasında ayrıcalıklı bir kuruluşa sahiptir.⁵²³ Doğu kenarı yaklaşık 76 m, kısa olan kuzey ve güney kenarları yaklaşık 54 m uzunluktadır.⁵²⁴

Doğuda toplam on, kısa kanatlarda altışar çapraz tonoz örtülüdür. İç mekan taşıyıcılarla bölünmediğinden tek bir hacim olarak algılanır. (Şekil 65) Mekanın kuzeybatı köşesinde duvar kalınlığı içinde çözümlenmiş tuvalet yer almaktadır. Tuvaletin mekanın içine alınmış olması farklı ve dikkat çekicidir.

Beden duvarlarını yaklaşık 6,20 m aralıklarla,⁵²⁵ uzun kenarında on kısa kenarında altı tane karşılıklı payanda desteklemektedir. Avlu tarafındaki duvarlarda seki yapılmayıp dış duvarda yer alan payandaların arasına yaklaşık 45 cm yükseklikte sekiler yapılarak özelleştirilmiştir. Sekilerin bulunduğu tarafta, payandaların arasında atlamalı olarak birinde sadece iki niş ve tek mazgal pencere yer alırken, diğerinde ortadaki ocağın iki tarafında kemerli nişler ile nişlerin üzerine gelecek şekilde ikişer mazgal pencere yapılmıştır. Oldukça geniş alanda 12 ocak bulunmaktadır. Mekanın büyüklüğüne oranla ocak sayısının az olma sebebinin bölgedeki iklim koşulları ile alakası olması gerekir. Mekanın ışık ve havalandırma ihtiyacı tonozların merkezindeki aydınlatma açıklıkları ve mazgal pencerelerle karşılanmıştır.

⁵¹⁸ Asım Kömürcüoğlu'nun rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021); Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 476.

⁵¹⁹ Temiz, Mine “Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi”, *21. Vakıf Haftası* I, 2014, s. 15; Kablan, Tuğba Tutar, “Payas Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi”, *Güney Mimarlık*, S. 21, 2016, s. 28.

⁵²⁰ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 303.

⁵²¹ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 620.

⁵²² Asım Kömürcüoğlu'nun rölöve planı <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021); Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s. 402.

⁵²³ Temiz, “Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi”, s. 15.

⁵²⁴ Asım Kömürcüoğlu tarafından hazırlanan 1948 tarihli rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021)

⁵²⁵ Asım Kömürcüoğlu tarafından hazırlanan 1948 tarihli rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarında yapılan tarama sonucu, kervansarayın sadece 1849 tarihindeki onarımına ilişkin belge tespit edilmiştir.⁵²⁶ 1864 tarihinde bu bölgede gerçekleşen eşkıya saldırısı nedeniyle hac yolu değişmiş, deniz yolu tercih edilerek yolcular İstanbul üzerinden Şam'a gönderilmiştir.⁵²⁷ Buna rağmen Adana Valisi A. Cevdet Paşa'nın notlarında yapının, 1865'te onarımının sürdüğü kayıtlıdır. Deniz yolunun daha kısa sürmesi yolun değişmesini kalıcı hale getirmiş,⁵²⁸ işlevini yitiren ve bakımsız kalan yapı harap olmuştur. Asım Kömürçüoğlu'nun 1948 tarihli rölöve planında (*Şekil 66*) kuzeydeki revağın üç ayağı ve ortadaki gözlerin yıkılmış durumda olduğu görülmektedir.⁵²⁹ Harap olan kervansaray 1986 yılında onarılmıştır.⁵³⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1993'te restore edilen yapının⁵³¹ son onarımı 2014'tedir.⁵³²

3.3.3.3.2. Tabhane

Özel misafirlerin ve ailelerin konakladığı tabhaneler, konaklama birimlerinin batı kanadını oluşturmaktadır. Ana giriş koridorunun iki yanında simetrik kurguyla düzenlenmiş müstakil avlulu ikişer birimden oluşur (*Şekil 67*).

Güneyindeki birimlere merkezi avludan birer kapı ile girilir. Merkezi avlunun revakları arasından girilen kareye yakın dikdörtgen planlı avlunun batısında revaklar, revakların gerisindeyse iki oda vardır. Çapraz tonoz örtülü odaların içlerinde ocak ve nişleri bulunmakta, birer kapı ve pencereyle müstakil avluya açılmaktadır. Kuzeyindeki odayla bağlantılı tuvalet bölümünün yıkanma mahalli (gusülhane) olarak kullanıldığı düşünülmektedir.⁵³³

Güneyde, giriş duvarına bitişik bölüm yine avlu, revak ve ocaklı nişli iki odadan oluşur. Burada ayrıca koridorun uzunluğundan yararlanılarak bir oda daha eklenmiştir.

⁵²⁶ BOA A. MKT, 233/78, H. 21.12.1265 (M. 7.11.1849)

⁵²⁷ Buzpınar, Ş. Tufan "Surre", *DİA*, XXXVII, s. 569, ss. 567-569, İstanbul 2009.

⁵²⁸ Buzpınar, "Surre", s. 569.

⁵²⁹ Asım Kömürçüoğlu tarafından hazırlanan 1948 tarihli rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021); VGM arşivindeki eski tarihli bir fotoğrafta plandaki revakların yıkık olduğu görülmektedir bkz: Bekir Eskici, Ali Akın Akyol, Yusuf Kağan Kadioğlu, "Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Yapı Malzemeleri, Burada Görülen Bozulmalar ve Çözüm Önerileri" 23. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2008, s. 86.

⁵³⁰ Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, s. 502.

⁵³¹ Müderrisoğlu, 16. *Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 599.

⁵³² <https://payassenlendirme.wordpress.com/sokullu-mehmet-pasa-kulliyesi/> (erişim: 30 Mayıs 2021)

⁵³³ Kablan, "Payas Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 28.

Ana giriş koridorunun kuzeyinde kalan birimler aynı anlayışla ele alınmıştır. Müstakil avlular arasında geçiş bulunmaktadır. Sadece koridora bitişik birimin merkezi avluya açılan bir kapısı vardır.

Ayrıca kuzeydeki birimin revakları altından ulaşılan hacmin işlevi tespit edilmemiştir. Ancak Kömürcüoğlu'nun hazırladığı rölöve planında⁵³⁴, tuvalet olarak gösterilmiştir.

3.3.3.4. İmaret

Arastanın doğusunda yer alan imaret konaklama birimleri ile organik bir bütünlük içinde inşa edilmiştir (*Şekil 68*). Mekanların avlunun iki yanında yerleştirildiği imaretler grubuna dahil edilen yapı, günümüze ulaşan menzil külliyesi arasında yer alan avlulu tek imarettir.⁵³⁵ İki avlulu plan şemasıyla da dikkati çekmektedir (*Şekil 69*).

Konaklama birimlerinin güneybatı köşesinden koridorlu bir geçitle imaretin avlusuna ulaşılır. Avlunun doğusunda ve batısında karşılıklı revaklar, revakların gerisindeyse farklı büyüklükte ikişer mekan yer almaktadır. Doğudaki mekanların arasından koridorlu bir geçitle ikinci avluya ulaşılır.

Batıdaki çapraz tonoz örtülü iki mekan birer kapı ve birer pencereyle avluya açılır. Tabhane duvarına bitişik olan mutfak bölümü yaklaşık 8 m x 11,6 m plan ölçülerindedir. Kuzey ve batı duvarlarında yaklaşık 1,68 m derinliğinde ikişer ocak bulunmaktadır. Yanındaki yaklaşık 8 m x 8,30 m plan ölçülerindeki diğer mekanın yemek salonu olarak kullanıldığı düşünülmektedir.⁵³⁶

Doğu kanadında yer alan mekanlar ikinci avluya açılan dar bir koridorla iki bölüme ayrılmıştır. Kuzeyindeki fırın mekanı çapraz tonoz örtülü olup bir kapı ve iki pencere ile avluya açılmakta, içinde ocak ve niş bulunmaktadır. Yanındaki mekanın yönetim amaçlı kullanıldığı düşünülmekte, bir kapıyla koridora açılmaktadır. Güneydeyse depo ya da kiler olarak düşünülen dikdörtgen mekan bir kapı ve iki yanındaki birer pencereyle avluya açılmaktadır.

⁵³⁴ Asım Kömürcüoğlu tarafından hazırlanan 1948 tarihli rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021).

⁵³⁵ Gürbıyık, Cengiz, "Osmanlı İmaretlerinin Tipolojisi Üzerine Bir Deneme", s. 35.

⁵³⁶ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi, s. 623.

İmaretin doğusunda yer alan ince dar bir koridorla ulaşılan ikinci avlunun servis alanı olarak kullanıldığı düşünülmektedir.⁵³⁷ Sokağa açılan bir kapısı bulunmaktadır.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde yapılan tarama sonucunda imaretin, XVIII. yüzyıla kadar işlevini sürdürdüğü tespit edilmiştir.⁵³⁸

3.3.3.5. Hamam

Hamam, külliye'nin batı kanadında, arastaya bitişik konumda yer alır. Aslanapa'nın görüşüne göre⁵³⁹ hamamın 1948 yılında yıkılmış durumda olan kuzey bölümü⁵⁴⁰ kadınlar kısmıdır.

Aslanapa çifte hamam olarak inşa edildiğini belirtmesine karşın⁵⁴¹ Müderrisoğlu'nun ve Kablan'ın "çift sıcaklıklı" olarak tanımladığı,⁵⁴² Önge'nin "aralıklı-ılıklıklı"⁵⁴³ olarak adlandırdığı plan şemasında, tek hamam olarak inşa edilmiştir. Kuzey - güney doğrultusunda dikdörtgen bir alana yayılan yapı günümüze ulaşan haliyle soyunmalık (camegan), aralık, ılık ve sıcaklık bölümlerinden oluşmaktadır. Çift sıcaklıklı hamamın harap durumda olan ikinci sıcaklığı ve yıkılmış olan sıcak ve soğuk su depoları ile külhan bölümleri, 2014 tarihinde yapılan restorasyonda, izlere göre tamamlanmıştır⁵⁴⁴ (Şekil 70).

Hamamın girişi arastanın kuzey kanadındaki dükkanların arasında yer alır (Şekil 71). Renkli taşlarla süslenerek farklılaştırılan kapıdan dar bir geçitle soyunmalık bölümüne ulaşılır. Soyunmalık bölümü ortada büyük bir ana mekan, girişin iki yanında birer eyvandan oluşur.

Yaklaşık 10 m. x 10 m. plan ölçülerinde kare planlı ana mekanı pandantiflerle geçilen tek bir kubbe örter. Kenarlarda soyunma sekileri, ortasındaysa dairesel planlı

⁵³⁷ Tanman, "Sinan'ın Mimarisi İmaretler", s. 34.

⁵³⁸ BOA DVNSMHM.d, 81/59, H. 09.04.1025 (M. 26.04.1616); BOA C. BLD, 65/3130, H. 18.07.1116 (M. 16.11.1704)

⁵³⁹ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 303.

⁵⁴⁰ Asım Kömürcüoğlu tarafından hazırlanan 1948 tarihli rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021)

⁵⁴¹ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 303.

⁵⁴² Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 624; Kablan, Tutar, "Payas Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi", s. 28.

⁵⁴³ Önge, Yılmaz, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, I, s. 409; Ramazanoğlu, *Ramazanoğlu Piri Paşa 16. Yüzyılda Adana'nın İmarı*, s. 85.

⁵⁴⁴ <https://payassenlendirme.wordpress.com/sokullu-mehmet-pasa-kulliyesi/> (erişim: 30 Mayıs 2021)

havuzu bulunmaktadır. Doğuda, girişin iki yanı yaklaşık 3,70 m derinliğinde⁵⁴⁵ çapraz tonoz örtülü eyvanlarla genişletilmiştir.

Soyunmalık bölümünün ışık ihtiyacı, ortadaki ana mekanın batı ve güney duvarında dışarıya açılan üçer adet pencere ile doğudaki eyvanların iki tanesi arastaya bir tanesi dışarıya açılan üç penceresiyle sağlanır.

Müderrişoğlu'nun ve Şancı'nın ılıklik olarak tanımladığı⁵⁴⁶ aralık bölümüne soyunmalık kısmının kuzey duvarındaki batıya kaydırılmış kapı ile geçilir. Beşik tonoz örtülü bölüm L planlı bir koridor şeklinde olup girişe göre sağda kare planlı, kubbe örtülü traşlık adı verilen temizlik hücresi, soldaysa aynalı tonoz örtülü tuvalet yer almaktadır.

Şancı'nın ikinci ılıklik olarak ifade ettiği⁵⁴⁷ birinci yıkanma bölümü, sıcaklığı dört eyvanlı ve köşelerde halvetleri olan plan tipine⁵⁴⁸ dahil edilmektedir. Kare planlı orta alanı tek kubbe örter. Mekanın dört tarafında yer alan eyvanların derinliği yaklaşık 2 m, uzunluğu yaklaşık 3,5 m'dir. Dört köşede bulunan ve ana mekana açılan halvet hücreleri kare planlı olup tek kubbe ile örtülüdür. Önge⁵⁴⁹ ve Şancı'nın⁵⁵⁰ ifadesine göre yıkanma alanı, daha düşük sıcaklığa sahip olup yerleştirilen kurnalarla ikinci dereceden bir yıkanma alanı oluşturulmuştur.⁵⁵¹ Bu bölüm, sıcak iklime alışkın olmayan yolcuların direkt çok sıcak alana geçmemeleri için düzenlenmiştir.⁵⁵²

Eyice'nin erkekler bölümü olarak tanımladığı ikinci sıcaklık yeri, Sıcaklığı yıldızvari tip olarak tanımlanan plan şemasına sahiptir.⁵⁵³ Ortada kubbe örtülü yıkanma alanı, dört yönde duvar kalınlığı içinde çözülmüş beşik tonoz örtülü sekiz eyvan yer almaktadır. Doğu ve batıda yer alan eyvanlar daha derin tutulmuştur. Bu eyvanların iki yanında yaklaşık 2,5 m derinlikte, 4 m uzunlukta dikdörtgen planlı, kubbe örtülü hücreler vardır.

⁵⁴⁵ Asım Kömürcüoğlu tarafından hazırlanan 1948 tarihli rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021)

⁵⁴⁶ Müderrişoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleeri*, s. 624; Şancı, *Hatay İlinde Türk Mimarisi*, s. 459.

⁵⁴⁷ Şancı, *Hatay İlinde Türk Mimarisi*, s.459.

⁵⁴⁸ Eyice, "Hamam", s. 417.

⁵⁴⁹ Yılmaz Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, I, s. 409.

⁵⁵⁰ Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", s. 409; Şancı, *Hatay İlinde Türk Mimarisi*, s. 460.

⁵⁵¹ Şancı, *Hatay İlinde Türk Mimarisi*, s.459.

⁵⁵² Ramazanoğlu, *Ramazanoğlu Piri Paşa 16. Yüzyılda Adana'nın İmarı*, s. 85.

⁵⁵³ Eyice, "Hamam", s. 417.

Hamamın kuzeyinde doğu - batı doğrultusunda uzanan külhan dikdörtgen planlı olup beşik tonoz örtülüdür.

Aralıklı-ılıkıklı plan şeması, Antakya’da sıcak iklimin etkisi ile yaygın olarak kullanılmaktadır.⁵⁵⁴

3.3.3.6. Sıbyan Mektebi

Külliyenin batı kanadında, hamama bitişik konumda planlanmıştır. Çevre mahallere hizmet etmesi düşüncesiyle külliye tasarımının dışında inşa edilmiştir. Cami ve zaviye ile de aynı kanatta yerleştirilerek işlevsel açıdan bağlantı sağlanmıştır.⁵⁵⁵

Külliye yapıları arasında oldukça sade bir görünüme sahip olan mektep, doğu - batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Birbirine bitişik iki mekan ve önünde yer alan revaklı giriş bölümünden oluşur (*Şekil 72*). Birer kapı ve birer pencere ile revaklara açılan odalar eş büyüklüktedir. Birer ocak nişi bulunmaktadır.

1948 yılına ait bir rölöve planında tamamen yıkılmış durumda olan sıbyan mektebi⁵⁵⁶ 1990’larda yapılan onarımın⁵⁵⁷ sonrasında günümüz halini almıştır.

3.3.3.7. Su yolu

Sokullu Mehmed Paşa’nın vakfiyesindeki kayda göre, su yolu yapılmıştır. Külliye’nin doğu tarafındaki dağlardan getirilen su, külliye kapsamında yer alan yapılara dağıtılmıştır. Ancak, mahallinde çok bilindiği için tarife gerek görülmediği belirtilmektedir.⁵⁵⁸

3.3.3.8. Arasta ve Dua Kubbesi

Sokullu Mehmet Paşa’nın vakfiyesinde “48 dükkanlı çarşı” olarak tanımlanan,⁵⁵⁹ Mağmumi’nin İstanbul’daki mısır çarşısı gibi büyük ve sağlam olarak ifade ettiği

⁵⁵⁴ Önge, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”, s. 409; Şancı, *Hatay İlinde Türk Mimarisi*, s. 460.

⁵⁵⁵ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 630.

⁵⁵⁶ Asım Kömürcüoğlu tarafından hazırlanan 1948 tarihli rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021)

⁵⁵⁷ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, ss. 630-31.

⁵⁵⁸ Mevlüt - Ademi (ed), “Sokollu Şehid Mehmed Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı”, s. 1760

⁵⁵⁹ Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 615.

arasta,⁵⁶⁰ külliye'nin omurgası durumundadır. Külliye'nin ortasında bulunmakta, doğusunda konaklama birimleri ve imaret ile batısında cami, hamam ve sıbyan mektebini fonksiyonel bakımdan iki kanada ayırmaktadır. İşleyiş olarak ele alındığında ise konaklama birimleri, cami ve hamam arasında bağlantı sağlayan koridor görevi görmektedir ve iç sirkülasyonu sağlamaktadır (*Şekil 73*).

Anadolu sağ kol yolunun geçtiği arasta, üstü kapalı arastalar grubuna dahil edilmektedir.⁵⁶¹ Arasta uzunluğu yaklaşık 116 m, genişliği yaklaşık 15,5 m ölçülerinde,⁵⁶² kuzey - güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlıdır.

Ortak koridor yaklaşık 7,80 m genişliktedir.⁵⁶³ Boydan boya çapraz örtülü koridorda karşılıklı dükkanlar, merkezindeyse dua kubbesi yer almaktadır. Üç taraftan girişi bulunmaktadır.

Koridorun iki yanındaki dükkanlar simetrik kurgu ile düzenlenmiş olmakla birlikte cami ile zaviye'nin ortak avlsuna ve hamama açılan kapıları nedeniyle büyüklükleri ve sayıları farklıdır. Dükkanlardan doğudakiler yaklaşık 3 m x 3,20 m ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlı, batıdakiler yaklaşık 3,20 m x 3,20 m ölçülerinde kare planlıdır.⁵⁶⁴ Kuzeydeki girişin iki yanında özel konumlu odalar bulunmaktadır. Aslanapa bu odaların yöneticiler için inşa edildiğini söylemektedir.⁵⁶⁵ Koridoru örten tonozların ortasına açılan açıklıklar ile dükkanların üstünün bittiği kısımda tonoz yüksekliğinden yararlanılarak açılan pencerelerle hava akımı ve ışık ihtiyacı sağlanmıştır.

Koridorun kuzeyinde ve güneyinde iki büyük kapısı bulunur. Bu kapılar sade bir düzenle ele alınmıştır. İki yanlarında bir çeşme bulunur. Koridorun ortasında, kaleye bakan tarafta (batıda), büyük kemerli bir kapı daha bulunmaktadır. Bu büyük kapının karşısında konaklama birimlerinin giriş kapısı yer almaktadır. Külliye'nin tek kitabesi de

⁵⁶⁰ Mağmumi, Şerafeddin, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye*, Mas Matbaacılık (2. Basım), İstanbul 2002, s. 188.

⁵⁶¹ Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, s. 197.

⁵⁶² Kömürcüoğlu tarafından hazırlanan 1948 tarihli rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021)

⁵⁶³ Asım Kömürcüoğlu tarafından hazırlanan 1948 tarihli rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021)

⁵⁶⁴ Asım Kömürcüoğlu tarafından hazırlanan 1948 tarihli rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021)

⁵⁶⁵ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 303.

bu kapı üzerine yerleştirilmiştir. Ayrıca, batıdaki dükkanların arasında cami-zaviye ve hamamın kapıları yer alır.

Arastanın merkezinde yer alan dua kubbesi, külliye birimleri arasında dağılma ve toplanma işlevi görmektedir. Baldekenin dört kemer açıklığı kuzey ve güneyden arastaya, doğuda konaklama birimlerine, batıda ise kale tarafına açılmaktadır (*Şekil 74*).

Şerafeddin Mağmumi'nin anlatımına göre 1895 yılında kullanılmamakta olan arasta harap durumdadır. 24 dükkanın sağlam olduğunu ifade etmekte, bir kapısına yıldırım düştüğünü, diğer kapısının ise yıkılmaya yüz tuttuğunu aktarmaktadır.⁵⁶⁶ Asım Kömürçüoğlu'nun rölöve planıyla⁵⁶⁷ (*Şekil 75*) ve Payas Belediyesi arşivinde bulunan eski tarihli fotoğrafla⁵⁶⁸ (*Şekil 76*) karşılaştırıldığında, Mağmuni'nin bahsettiği yıkılan kısmın⁵⁶⁹, arastanın cami duvarına bitişik dört dükkanı ile kuzey girişi tarafındaki 25 m'lik kısmı olduğu anlaşılmaktadır. Arastanın yıkılan kısımları günümüzde tamamlanmış durumdadır.

3.3.3.9. Köprü

Köprü arastanın güney kapısının yaklaşık 50 m ilerisinde, Payas Çayı üzerinde inşa edilmiştir (*Şekil 77*).

Günümüze ulaşan haliyle üç gözlü olan, Evliya Çelebi'nin dört gözlü olarak tanımladığı⁵⁷⁰, Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarında altı gözlü olan köprünün⁵⁷¹ bilgisine arşiv kayıtlarından ve mühimme defterlerinden ulaşılmaktadır.⁵⁷²

XVI. yüzyıl köprü mimarisinin örneğini teşkil eden yapının, Fransız işgali sırasında stratejik öneminden dolayı güney tarafının tahrip edildiği bilinmektedir.⁵⁷³

⁵⁶⁶ Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye*, s. 188.

⁵⁶⁷ <https://payassenlendirme.wordpress.com/sokullu-mehmet-pasa-kulliyesi/> (erişim: 30 Mayıs 2021)

⁵⁶⁸ <https://payassenlendirme.wordpress.com/dokuman/#jp-carousel-225> (erişim: 30 Mayıs 2021)

⁵⁶⁹ Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye*, s. 188.

⁵⁷⁰ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1/III, s. 61

⁵⁷¹ Şancı, *Hatay İlinde Türk Mimarisi*, s. 464.

⁵⁷² Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi, s. 633.

⁵⁷³ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi, s. 633.

3.3.3.10. İskele

Arşiv kayıtlarından⁵⁷⁴ ve seyyahların ifadelerinden⁵⁷⁵ Sokullu Mehmet Paşa'nın külliye ile birlikte bir de iskele yaptırdığı anlaşılmaktadır. Arşiv kayıtlarında yapılan tarama sonucunda bu iskelenin gemi inşasına olanak sağlayacak kadar donanımlı olduğu görülmüştür.⁵⁷⁶

Mısır ve Kıbrıs'ın Suriye ve Anadolu ile bağlantısını sağlayan iskele, XVI. yüzyılda Doğu Akdeniz'deki en önemli iskelelerden biri olmuştur. Bu özelliğini XIX. yüzyılın sonuna kadar devam ettirmiştir.⁵⁷⁷

XVII. yüzyılın başlarında tamir girişiminde bulunulmuştur.⁵⁷⁸ 1765 tarihli bir hükümde ise gelirlerin düşmesi gerekçe gösterilerek başka bir iskelenin yapılması engellenmiştir.⁵⁷⁹

İskele günümüze ulaşmamıştır. Müderrisoğlu'nun ifadesine göre 1950 yılına kadar belirgin bir şekilde kıyıda ve deniz altında blok taşlardan izlere rastlanmaktaydı. 1993'te ise sadece bir iki blok taş görülmektedir.⁵⁸⁰

3.3.3.11. Çeşmeler

Arastanın kuzey ve güney kapılarının yan tarafında iki çeşme bulunmaktadır. Sivri kemerli, yalın görünümlü çeşmelerden kuzey taraftakinde musluk bulunmamaktadır. Güneydeki ise işlevini sürdürmektedir. (*Şekil 78*) (*Şekil 79*)

3.3.4. Kitabe

Külliyedeki yapılara ait sadece bir inşa kitabesi bulunmaktadır. Dua kubbesinin altında, konaklama birimlerine geçişi sağlayan kapının üstünde yer almaktadır (*Şekil 80*). Dikdörtgen biçimli mermer levha üzerine beş satırdan oluşan onarım kitabesinin yazı çeşidi Taliktir.

⁵⁷⁴ BOA., C.EV., 447/ 22612 H. 29-08-1178 (M. 21.02.1765)

⁵⁷⁵ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1/III, s. 61.

⁵⁷⁶ BOA A.DVNSMHHM.d 7/1964 H. 27.02.976 (M. 21. 08. 1568)

⁵⁷⁷ Müderrisoğlu, 16. *Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, s. 610.

⁵⁷⁸ BOA A.DVNSMHHM.d 81/270 H. 30.11.1024 (M. 21.12.1615)

⁵⁷⁹ BOA AE.SMST.III 105/8012 H. 29.12.1178 (M. 19.06.1765)

⁵⁸⁰ Müderrisoğlu, 16. *Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi*, 610.

Kitabenin Transkripsiyonu:

Âsaf-ı Sultân Selîm İbn Selymân-ı zamân ol semt i fahri âlem sâhib-i hulk-i hasen

Anlayub bu dehr-i fâninin fenâsın râyeti bi-bekadır gördi bu dâr-ı bevvâr pûr-mihen

Yapdı bu hânı rızâyı hakk içün vakf eyledi menzil-i ukbayı âbâd eyledi irkenceden

Hak kabul ide aceb bî-misl olubdur hak bu kim kıla inşana nasîb itmez bu hayrı zü'l-minen

Vâkıf-ı sâhib-i eser târîh idüb didi hân vakf-ı ebna-i sebil ittim bunu lillâhi ben⁵⁸¹

Kitabenin Tercümesi

Âlemin kendisiyle övündüğü ve güzel âhlak sahibi zamanın Süleyman'ın oğlu Sultan Selim'in veziri

Bu fani dünyanın geçici olduğunu anladı ve bayrağının daimi olmadığını ve bu dünyanın nimetlerle bir cehennem olduğunu görerek

Allah rızası için bu hanı yapıp vakfetti ve böylece daha dünyada iken ahiretini âbâd eyledi

Allah bu emsalsiz hayrı kabul ede, doğrusu bu ki böyle hayrı herkese nasib etmez

Bu eserin sahibi tarih düşürüp dedi: Ben Allah rızası için bu hanı yolculara vakfettim 982 H./1574 M. (ebced hesabı ile)⁵⁸²

⁵⁸¹ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri, ss. 580-584.

⁵⁸² Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri, ss. 580-584.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Osmanlı Devleti'ne 60 yıl hizmet eden Sokullu Mehmet Paşa, üç padişaha veziriazamlık yapmış önemli bir isimdir. Bulunduğu her makamda zekası ve kabiliyeti sebebiyle daima dikkati çekmiş, askeri ve siyasi anlamda üstün başarılarla imza atmıştır. Tarihte başarılı bir devlet adamı, dirayetli bir komutan ve iyi bir yönetici olarak geçmiş, yaşadığı devre adını vererek Sokullu devri olarak anılmasını sağlamıştır.

Sokullu Mehmet Paşa'nın bani kimliğinin bütün yönleriyle ele alınmadığı, sanat ve bilim hamiliği kimliğinin ise askeri ve siyasi başarılarının gölgesinde kaldığı görülmektedir. Tez çalışması kapsamında bu boşluklar dikkate alınarak Sokullu Mehmet Paşa'nın çok katmanlı kimliği farklı yönleriyle ele alınmıştır.

Tez çalışması sırasında, Sokullu'nun gerek bilim adamlarını gerekse sanatı ve sanatçıları destekleyerek, kültür hayatını büyük ölçüde etkilediği ve yön verdiği fark edilmiştir. Yaşadığı dönemde bilginleri seven vezir-i azam olarak tanımlanan Sokullu Mehmet Paşa, Osmanlı bilim ve sanat dünyasının öne çıkan simalarından Bâkî, Nakkaş Osman, Selânikî, Gelibolu'lu Mustafa Âli, Seyyid Lokman, Fevrî Ahmet Efendi, Edâyî Çelebi, Feridun Ahmet Bey, Kemalî Mehmet Çelebi, Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi, Aşık Çelebi ve Sîpahizade Mehmet İbn-i Ali gibi isimleri himayesine aldığı tespit edilmiştir. Çok sayıda eserin üretimine öncülük yapan Sokullu'nun sanata belki de en önemli katkısı Avrupa'dan padişah portrelerini getirtip dizi padişah portreciliğinin başlatılmasındaki büyük etkisidir. Çok sayıda kitap siparişi veren Sokullu Mehmet Paşa, İstanbul'da ve taşrada kütüphaneler kurarak bilimin yaygınlaştırılmasını sağlamıştır. İstanbul'daki medreselerine birer kütüphane yaptırdığı, Lüleburgaz'daki medresesine kitaplar getirttiği vakfiyesinde kayıtlıdır. İstanbul Eyüp'te kütüphane kurduğu, Niğde - Bor'daki camisinin yanında da bir kütüphane yaptırdığı bilinmektedir. Araştırma sırasında veziriazamın sanatın edebiyat alanı ile ilgili olduğu, kendisine ait iki mısralık şiirin günümüze kadar ulaştığı görülmüştür.

Vakfiyesindeki kayıtlara göre Sokullu Mehmet Paşa'nın, İstanbul başta olmak üzere Trakya Bölgesinde Edirne, Lüleburgaz ve Havsa; Anadolu'da Ulukışla, Niğde - Bor ve İskenderun - Payas'ta; Anadolu dışında ise Balkanlarda Selanik, Belgrad, Vişegrad, Beçkerek, Erdel, Saraybosna'da; Arap coğrafyasında Halep, Mekke, Medine ile Süveyş'te ve Trablusşam'da inşa ettirdiği yapıların sayısı 2.000'i aşmaktadır.

Bunların içinde camiden kiliseye, medreseden kervansaraya, köprüden darüşşifaya, hisara ve iskeleye kadar farklı işlevde ve türlerde olan yaklaşık 140'tan fazla yapının anıtsal ölçekte olduğu tespit edilmiştir. Diğerleri ise su yolları, değirmenler, cami ve medrese görevlilerinin ikameti için meşruta binaları; hücreler, odalar, dükkanlar, panayır yeri, kaldırımlar (yollar), mahsenlerdir. Bu yapıların içinde cami ve mescitlerin yanında bir de kilise bulunması dikkat çekicidir.

Sokullu Mehmet Paşa'nın banisi olduğu 2.000 yapının 12 tanesini külliye oluşturmaktadır. Lüleburgaz, Havsa, İstanbul- Kadırga, İstanbul- Azapkapı, İstanbul- Eyüp, Niğde- Bor, Payas, Vişegrad, Selanik- Kayapınar, Bosna- Hersek, Beçkerek ve Halep- Cellum'dadır. Kapsamlı yapılar topluluğu olarak inşa edildiği görülen külliyelerden menzilde inşa edilen Lüleburgaz, Havsa ve Payas külliyesi, Mimar Sinan tarafından inşa edilmiş nitelikli yapılarıdır.

Tez kapsamında ele alınan Lüleburgaz, Havsa ve Payas külliyelerinde, Mimar Sinan'ın aynı planlama ilkeleriyle hareket ettiği, fakat benzer şemayı farklı şekillerde ele aldığı tespit edilmiştir.

Tespit edilen ortak özellikler aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

Küllielerin üçü de arasta odaklı külliye grubundadır. Üçü de ana yollar üzerinde kurulmuş olup, ana yol arastanın içinden geçmektedir. Ana yolun kesintisiz devam etmesini sağlamak amacıyla, arastanın devamında, biraz daha ileride birer köprü bulunmaktadır.

Külliye yapıları organik bütünlük içinde inşa edilmiştir. Yapılar arastanın iki yanında işlevlerine göre gruplanarak bir tarafta konaklama birimleri, diğer yanda dini işlevli yapılar yerleştirilmiştir. Barınma ve yeme- içme işlevleri birlikte çözülmüştür. İmareter kervansaray programı içinde yer almaktadır.

Arastanın merkezine dua kubbesi yapılmıştır. Dua kubbesinin altındaki kapılardan camiye ve kervansaraya (ve bağlı birimlerine) giriş sağlanır. Dua kubbesinin tanımladığı alan, toplanma ve dağılma alanı olarak ele alınmıştır.

Üç külliye de menzilde inşa edilmiş olmasına rağmen şehir içi külliyelerinin özelliklerini de yansıtmaktadır. Hepsinde eğitim yapılarına yer verilmiştir.

Yerleşim merkezlerinin dışında inşa edilen Lüleburgaz, Havsa ve Payas külliyelerinin, bulundukları bölgenin gelişmesini ve şehirleşmesini sağladığı

görülmüştür. Külliye bileşenleri içinde konaklama birimlerinin çok büyük boyutlu olması bu külliyelerin aynı zamanda askeri üs niteliği taşıdığını akla getirir.

Lüleburgaz'daki külliye, alanı bakımından en büyük menzil külliyesi olma niteliğine sahiptir. Payas'taki külliye ise Anadolu'daki en büyük külliye olma özelliği taşır. Payas, aynı zamanda Akdeniz kıyısında inşa edilen Osmanlı'nın tek külliyesidir. Kale ile yan yana inşa edilmiş olmasıyla da ünik bir örnektir.

Camiler gerek plan, gerekse üçüncü boyuttaki kütle ve mekan özellikleriyle özgün nitelikler taşımaktadır. Lüleburgaz'daki cami enine dikdörtgen planlıdır. Taşıyıcı şeması dört dayanaklı baldaken şeklindedir. Havsa'daki cami kareye yakın planlıdır. Payas'taki caminin plan şeması haçvari olarak tanımlanabilirse de, erken Osmanlı döneminde Bursa camilerinde yaygın olarak görülen zaviyeli (ters T planlı) camilerin özelliklerini yansıtmamasıyla dikkati çeker.

Lüleburgaz'daki cami, medreseyle ortak avluyu paylaşmaktadır. Benzer uygulama Payas'taki camide de söz konusudur, ancak bir yer değiştirmeye, medrese hücrelerinin yerini zaviye hücreleri almıştır. Ulaşılabilen plan çizimleri, Havsa'daki medresenin de caminin şadırvan avlusunun çevresinde biçimlendiğini ortaya koymaktadır.

Menzil külliyelerinde öncelikli ihtiyaç barınma ve beslenme olduğundan bu ihtiyaçlara hizmet eden binalar ön planda tutulmuş, külliye bileşenleri arasında en büyük alan konaklama birimlerine ayrılmıştır. Barınma ve yeme- içme işlevleri bir arada çözümlenerek tabhane, imaret ve develik/ahır bölümleri birbiriyle bağlantılı yapılmıştır. Hepsinin büyük avluları vardır. Payas'taki kervansarayda avlu çok geniştir. Ahır/ develik bölümünde de ocak sayısının mekanın büyüklüğüne oranla az sayıda olduğu fark edilmiştir. Avlunun büyük olması, ısıtmanın öncelikli olmaması, avluyu kuşatan revakların aralarında geniş sekiler yer almasının sıcak iklimin mimari tasarıma yansıyan özellikleridir.

Tez kapsamında ele alınan üç külliye özel yolcuların konaklaması için inşa edilen tabhane odaları bulunmaktadır. Bunlardan Payas'taki günümüze ulaşmıştır. Diğer iki külliyenin tabhane birimlerinin bilgisine Lüleburgaz için Sokullu vakfiyesinden, Havsa içinse dönemin görgü tanıklarının kayıtlarından ulaşılmaktadır. Ulaşılabilen belge ve bilgilerin değerlendirilmesi sonucunda, ayrıcalıklı yolcuların ve kadınların konaklaması için ayrılan ve müstakil avluları bulunan birimler halinde çözümlendiği

anlaşılmıştır. Özelleştirilmiş olmakla birlikte, kervansarayın ana konaklama birimiyle bağlantılı olduğu tespit edilmiştir.

Beslenme ihtiyacını karşılayan imaretler, büyük miktarda yemeğin pişirildiği ve dağıtıldığı yerlerdir. Külliyelerdeki birimlerde görevli olanlar, eğitim kurumlarındaki öğrenciler, burada konaklayan yolcular ve diğer ihtiyaç sahipleri için hizmet veren vakıf kuruluşlarıdır. Vakfiyelerinde üç külliye de imaret biriminin bulunduğu kayıtlıdır. Payas'taki imaret günümüze ulaşmış, diğer ikisi yıkılarak yok olmuştur. Üç imaret de kervansarayla organik bağ içindedir. Payas'taki imaret iki avlulu plan şeması ile dikkati çekmekte, günümüze ulaşan avlulu tek imaret olma özelliği taşımaktadır. Lüleburgaz'da günümüze ulaşmayan imaretin yeri tespit edilmiş, II. Abdülhamid Albümü'ndeki kışla olarak kullanıldığı zamana ait fotoğrafı, Aslanapa'nın yerinde banka olduğu ifadesi ve harita fotoğrafının birleştirilmesiyle kervansarayın kuzey batı köşesinde bulunduğu ortaya konmuştur.

Temizlik ihtiyacının karşılanması için inşa edilen hamamlar menzil külliyelerinde önemli bir yer tutar. Üç hamam da soyunmalık (camekân), ılıkılık (aralık), sıcaklık bölümleriyle, sıcak ve soğuk su depoları ve külhan (ısıtma sistemi) ile oluşmaktadır. Lüleburgaz ve Havsa'daki çifte hamam olarak inşa edilmiştir. Lüleburgaz'daki hamam, kadınlar ve erkekler bölümlerinin eşit büyüklükte inşa edilmesiyle dikkati çeker. Payas'taki hamam ise tek hamamdır. Sıcak iklimden dolayı "çift sıcaklıklı" plan şeması ile inşa edilmiştir.

Üç külliye'nin hem şehir içi hem de menzil külliyesi özelliği gösterdiği görülmüştür. Hepsinde mektep inşa edilmiştir. Lüleburgaz'daki mektep tek hacimli, Payas'taki ise çift hacimlidir. Lüleburgaz ve Havsa'da birer medrese bulunmaktadır. Lüleburgaz'daki külliye'nin medresesi, cami ile ortak avluyu paylaşan medreseler grubuna girmektedir. Ayrıca dershanenin yana itilmiş konumuyla dikkat çekicidir. Restitüsyon planlarına göre, Havsa'daki günümüze ulaşmayan medrese Lüleburgaz'daki medreseyle benzer özellik göstermektedir. Payasta'ki zaviye hücreleri ise sonradan medreseye dönüştürülmüştür.

Külliye'nin altyapı sorunlarıyla birlikte ele alındığı, su yolları inşa edildiği, şadırvan ve çeşmeler yapıldığı görülmektedir. Kış aylarında Havsa'daki külliye'nin çeşmelerinden sıcak su akması önemli bir ayrıntıdır.

Külliyyelerin inşa edildiği bölgenin sonradan yerleşim merkezine dönüşmesi rastlantı değildir. Sokullu Mehmet Paşa, gerek Lüleburgaz'ın, gerek Havsa'nın, gerekse Payas'ın şehir haline gelmesini amaçlamış, külliyyeleri bu amaç doğrultusunda kurmuştur. Lüleburgaz ve Havsa'daki hamamların çifte hamam olarak yapılması, kapsamlarındaki medreseler, dükkanlar ve pazar yerleri ile su iletim sistemlerinin sadece külliyyeye değil, şehre su taşıyacak şekilde düzenlenmesi bu kapsamda değerlendirilmelidir. Payastaki iskele ve sıbyan mektebi de aynı anlayışın yansılaları olarak görülmektedir.

Külliyyelerde ana yapı malzemesi taştır. Beden duvarları ince yonu kesmetaş malzemeyle inşa edilmiştir. Giriş kapılarının kemerlerinde renkli mermerle dalgalı-zıvanalı geçmeler yapılmıştır. Payas'taki külliyyede renkli mermer malzeme daha fazla kullanılmış, giriş kapıları ile hamamın arastaya bakan bölümündeki duvar örgüsünde renkli taşlar alması olarak dizilerek süs yapılmıştır.

Külliyyelerdeki binalar, dengeli mimari oranlarıyla dikkati çeker. Dönemin görgü tanıkları, camilerdeki süslemenin İstanbul'daki camilerle yarışacak nitelikte olduğunu ifade etmektedir. Harimde bulunması gereken bezeme zaman içinde büyük ölçüde yok olmuştur. Lüleburgaz'daki camide özgün bezeme izlerine rastlanmaktadır. Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Camisinin beyaz mermerden yapılan mihrabı ve minberi ile Payas'taki caminin mihrabındaki renkli mermerlerle yapılan bezeme göz alıcıdır.

Tez kapsamında ele alınan üç külliye, bütün farklılıklarına rağmen ortak özellikleriyle de dikkati çekmektedir. Planlamada sadece pragmatik fayda gözetilmekle yetinilmemiş, konfor koşulları sağlanmış, aynı zamanda estetik değerlere de önem verilmiştir. Yapılar hem Mimar Sinan'ın mesleki başarısını, hem Sokullu Mehmet Paşa'nın banî kimliğini yansıtmaktadır.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, Erhan, “Sokullu Mehmed Paşa” *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, ss. 354-357, XXXVII İstanbul 2009.
- Ahunbay, Zenep, “Mimar Sinan’ın Eğitim Yapıları: Medreseler Darülkurrarlar Mektepler”, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988.
-, “Genç Cumhuriyetin Koruma Alanındaki Öncülerinden Y. Mimar Ali Saim Ülgen (1913 - 1963)”, *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, 16, ss. 3-20, 2016.
-, “Meşruta”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, ss. 387-388.
-, “Mimar Sinan’ın Şehirci Yönü”, *Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde “Mimar Sinan ve Dönemi” Sempozyumu*, (İstanbul Aralık 5-8 1988), ss. 131-139, İstanbul Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1989.
- Akozan, Feridun, “Türk Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, VIII, Ankara 1969, ss. 303-308.
- Altınay, Ahmet Refik, *Sokollu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.
- Anonim, *Lüleburgaz Belediyesi 2018 Faaliyet Raporu*, <https://luleburgaz.bel.tr/upload/2018-faaliyet.pdf>
- Apa Kurtişoğlu, Gülay, “Balkan Savaşı’nda Edirne ve Çevresinde Bombalanan Mimari Eserler”, *Balkan Savaşı’nda Edirne*, Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları, Edirne 2020.
- Arık, M. Oluş, “Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri”, *Anadolu (Anatolia)*, S. 11, ss. 57-100, 1967.
- Arseven, Celal Esat, *Türk Sanatı*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984.
- Aarslantürk, H. Ahmet - Börekçi, Gökhan, *Sultan Süleyman’ın Son Seferi: Nüzhet-i Esrârü’l Ahyâr Der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar*, İstanbul 2012.
- Asım Kömürcüoğlu tarafından hazırlanan 1948 tarihli rölöve planı, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (erişim: 28 Mayıs 2021)

- Aslanapa, Oktay, “Mimar Sinan’ın Medreseleri”, *VI. Vakıflar Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde “Mimar Sinan ve Dönemi” Sempozyumu*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1989, ss. 201-212
-, *Mimar Sinan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
-, *Mimar Sinan’ın Hayatı ve Eserleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.
-, *Osmanlı Devri Mimarisi* (gözden geçirilmiş 2. basım), İnkılap Kitabevi, İstanbul 2004.
-, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2015.
- Aydın, Nurhan, Elif Ergün, “Atatürk’ün Din Politikası ve Günümüze Yansımaları”, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 6, ss. 49-80, 2020.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri (Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk)*, C IV, İstanbul 1982.
-, “Yugoslavya’da Türk Âbideleri ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, 3, ss. 151-225, 1956.
-, *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri (Yugoslavya)*, III, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1981.
- Ayyüz, Salim, “İstanbul Muvakkithaneleri”, *Yedikıta*, 63, ss. 64-69, 2013.
- Baştemur, Canan, *Mimar Sinan Rotasının Doğal ve Kültürel Peyzaj İzleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2013.
- Budak, Ayşe, “İmarat Kavramı Üzerinden Erken Osmanlı Ters T Planlı Zaviyeleri İle Aşhanelerin İlişkisi: Osmanlı Aşhanelerinin Kökenine Dair Düşünceler”, *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/33, ss. 21-36, 2016.
- Buzpınar, Ş. Tufan, “Surre”, *DİA*, XXXVII, ss. 557- 569, İstanbul 2009.
- Canaye, Philippe du Fresne, *Le Voyage du Levant 1573*, ed .M. H. Hauser, Ernest Leroux, (Haz.), Paris, MDCCCXCVII [1897].
<https://archive.org/details/levoyagedulevant00cana>
- Cantay, Gönül, “Kervansaraylar”, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988.
-, “Türk Mimarisinde Külliye”, *Türkler Ansiklopedisi* C.7, Yeni Türkiye Yayınları, ss. 836-853, Ankara 2002.
-, “Türkiye’de Osmanlı Devri Kervansaray Yapılarının Tipolojisi”, *Türk Tarih Kongresi*, IX, ss. 1385-1390, Ankara 1989.

-, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2002.
- Cezar, Mustafa, *Tipik Yapıları ile Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985.
- Çam, Mevlüt - Ademi, Rahman (ed), “Sokollu Şehid Mehmed Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı”, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları IV, ss. 1751-1801, Ankara 2016.
- Çam, Nusret, “Arasta”, *DİA*, III, ss. 335-336, İstanbul 1991.
- Çeçen, Kazım, “Sinan’ın Yaptığı Köprüler”, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1998.
- Çıplak, Leyla Etyemez, *Understanding the Construction Technique Mimar Sinan’s Buildings: The Case Of Lüleburgas Sokullu Mehmed Paşa Mosque* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2017.
- Çiçek, Mehmet, “Sipâhizâde'nin Enmûzecü'l-Fünû'unda Tefsir İlmi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2, ss. 951-975, 2019.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa, “Küllîye”, *DİA*, XXVI, ss. 542-544, Ankara 2002.
-, “Lala Mustafa Paşa Külliyesi”, *DİA*, XXVII, ss. 75-77, Ankara 2003.
-, “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi”, *DİA*, XXIX, ss. 249-250, Ankara 2004.
- Dadaş, Cevdet, *Fezailü'l - Cihad*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 1995.
- Danışmend, İsmail Hakkı, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 2, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
- Durmuş, Tuba Işınsu, “Siyasi Rekabetin Bir Enstrümanı Olarak Ortaçağda Sanat”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 12, ss. 65-76, İstanbul 2014.
- Dündar, Abdülkadir, “Fonksiyonu ve Mimari Unsurlarıyla Mescid-i Nebvî’nin İslam Sanatı ve Kültüründeki Yeri ve Önemi”, *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel ve Mimari Açısından)*, (Malatya, Ekim 08-09 2018) ed. Fikret Kahraman, Emine Güzel, Fettullah Zengin, Ömer Topal, ss. 232-249, İnönü Üniversitesi Yayınevi, Malatya 2018.
- Ekici, Bekir-Akyol, Ali Akın-Kadioğlu, Kağan, “Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Yapı Malzemeleri, Buralarda Görülen Bozulmalar ve Çözüm Önerileri”, *23. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, ss. 69-91, Kocaeli 2007.
- Emecen, Feridun, “İrakeyn Seferi”, *DİA*, XIX, ss. 116-117, İstanbul 1999.

- Erarslan, Alev, “Mimar Sinan Era Külliyes in the Ottoman Urban Landscape”, *Belleten*, 84/299, ss. 75-104, 2020
- Ergin, Osman Nuri, *Türkiye’de Hanlar, Kervansaraylar, Oteller ve Çeşitli Barınma Yerleri*, T.C. Marmara Belediyesi Yayını, İstanbul 2013.
- Eriş Kızgın, Eda, “Menzil Külliyelerinde Yer Alan Sıbyan Mektepleri”, *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1, ss. 34-62, 2021
- Ertuğ, Zeynep Tarım, “İmaret”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXII (2000), ss. 219-220.
- Eryavuz, Şebnem, “Kervansaray”, *DİA*, XXV, ss. 299-302, Ankara 2002.
- Erzen, Jale, *Mimar Sinan Dönemi Cami Cepheleri*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara 2008.
- Esat, Birsen, “Anadolu’da Türk Hamam Mimarisi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, XII, Yeni Türkiye Yayınları, ss. 395-405, Ankara 1999.
- Eksici, Bekir, Ali Akın Akyol, Yusuf Kağan Kadioğlu, “Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Yapı Malzemeleri, Burada Görülen Bozulmalar ve Çözüm Önerileri” 23. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2008.
- Evliya Çelebi, “Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi”: 3. Kitap C I, Haz. Seyit Ali Kahraman -Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Eyice, Semavi, “Cami”, *DİA*, VII, ss. 56- 90, 1993
-, “Mimar Sinan’ın Külliyesi”, *VI. Vakıf Haftası. Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu*, (İstanbul Aralık 5-8 1988), ss. 169-200, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988,
-, “Hamam”, *DİA*, XV, ss. 402- 430, İstanbul 1997.
- Ertuğrul, Özkan, *Havsa/Nikopolis/Hasköy*, Vakıf Restorasyon Yıllığı, Edirne 2014, s. 86.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 200.
- Göçmen, Cemal, *Gelibolu’lu Mustafa Âli’nin Heft Meclisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2009.
- Gökbilgin, M. Tayyip, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay, Üçler Basımevi, İstanbul 1952.

- Göral, Dündar, “Lülabugraz İlçesi Monografyası”, (Yayımlanmamış Bitirme Tezi) *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü*, İstanbul 1962-63.
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/03309.pdf>
- Gültekin, R. Eser, *Ulukışla ve Öküz Mehmet Paşa Menzil Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Gürbıyık, Cengiz, “Osmanlı İmaretlerinin (Aşevleri) Tipolojisi Üzerine Bir Deneme”, *Sanat Tarihi Dergisi* 14/1, 2015, ss. 23-51.
- Hammer, Josep Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VI, s. 150
- Hayretî Mehmed Çelebi, Vardânî, *Ahlâk-i Muhammedî*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Hızlı, Mefail, “Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2, ss. 273- 281, Bursa 1987.
- İbrahimgil, Mehmet, “Sokollu Mehmet Paşa’nın Osmanlı Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu VI Tebliğler* (İstanbul, Mayıs 10-12 2002), Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2003.
- İlter, İsmet, *Tarihi Türk Hanları*, KGM Matbaası, İstanbul 1969.
- İnan, Meral, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Deniz Savaşlarının Anatomisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ordu 2016.
- İnce, Gamze Kargı, “XVI. Yüzyılda Bir Coğrafya Kitabı ve Evzahü’l - Mesalik”, *The Journal of Academic Social Science* S. 77, 2018, ss. 186-217.
- İpşirli, Mehmet, “Selânîkî Mustafa Efendi”, *DİA*, XXXVI, s. 357-359, İstanbul 2009.
- Kablan, Tuğba Tutar, “Payas Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi”, *Güney Mimarlık*, S. 21, 2016, s. 23-33.
- Kablan, Tuğba Tutar, “Payas Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi”, *Güney Mimarlık*, S. 22, 2016, s. 22-25.
- Kalpakkı, Mehmet, “Fevrî”, *DİA*, XII, ss. 505-506, İstanbul 1995.
- Kaplan, Yunus, “SA'DÎ, Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 2014 (<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sadi-seyhulislam-hoca-sadeddin>)
- Karademir, Murat, *Mimar Sinan Dönemi Yapılarında Taçkapılar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015.
- Karavelioğlu, Murat Ali, “16. Yüzyıl Bilgin ve Şairlerinden Fevri’nin Ahlâk-ı Mehmed Paşa Adlı Eseri Üzerine”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2/1, ss. 205-214, 2019.

- Katoğlu, Murat, “XIII. Yüzyıl Anadolu Türk Mimarisinde “Küllîye”, *BELLETEN*, XXXI/123, Ankara 1967, ss. 335-344.
- Kayıcı, Haluk, Sâlnâmelere Göre İdari, *Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*, Edirne Valliliği Kültür Yayınları, Edirne 2013.
- Kazan, Hilal, “16. Asırda Telif Ettikleri Eserler Çerçevesinde Tarihçilerin Himayesi Hakkında Bazı Notlar”, *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal’a Armağan Ülke Kitapları*, 2014. ss. 405-422.
- Kazancıoğlu, Habibe, Osmanlı Dönemi Kervansaraylarının Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Fonksiyonları (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul 2014.
- Kılıç, Filiz. (hızl.) “Âşık Çelebi”. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213614/h/asikcelebidivanifilizkilic.pdf> [erişim tarihi]
- Kiel, Machiel, “Lüleburgaz”, *DİA*, XXVII, ss.255-256, Ankara 2003.
- Koşık, Halil Sercan, “Bâkî’nin Arapçadan Tercüme Mensur Bir Eseri: Fezâ’il-i Mekke Yahut el-i’lâm bi-A’lâmi Veleddillâhi’l Haram Tercümesi”, *Dil ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10, ss. 131-148, İstanbul 2014.
- Kuban, Doğan, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1994.
-, *Osmanlı Mimarisi*, Yem Yayınları, İstanbul 2007.
- Kuran, Aptullah, “Mimar Sinan Camileri”, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988.
-, “Mimar Sinan Külliyesi”, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988.
-, “Mimar Sinan”, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
-, “Tezkerelerde Adı Geçen Sinan’ın Eserleri’nin Yapı Türlerine Göre Alfabetik Listesi”, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988.
- Kut, Günay, “Âşık Çelebi”, *DİA*, III, ss. 549-550, İstanbul 1991.
- Küçükkaya, Gülçin, “Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme”, *Vakıflar Dergisi*, 21, ss. 183-254, 1990.
- Mağmumi, Dr. Şerafeddin, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye*, Mas Matbaacılık (2. Basım), İstanbul 2002.

Mahir, Banu, *Osmanlı Minyatür Sanatı*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2018.

Mayer, Luigi, *Interesting Views in Turkey : Selected From the Original Drawings, Taken for Sir Robert Ainslie*, Londra, 1819.

....., *Views in the Ottoman Dominions, in Europe, in Asia, and some of the Mediterranean Islands*, Londra 1810. The New York Public Library
<https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47d9-60d9-a3d9-e040-e00a18064a99>

Mehmed Tahir Bey, Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, III (Hazırlaya: İsmail Özen), Meral Yayınevi, İstanbul 1972.

Meriç, Neriman, *Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul 1963-64.
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/03407.pdf>

Anonim? Mimar Sinan 'ın İstanbul'u, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 2016.

Müderrişoğlu, M. Fatih “Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, X, Yeni Türkiye Yayınları, ss. 376-383, Ankara 1999.

....., “Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi” (Lüleburgaz), *DİA*, XXXVII, ss. 363-364, İstanbul 2009.

....., “Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi” (Havsa), *DİA*, XXXVII, 1993, ss. 363-364.

....., “Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi” (Payas), *DİA*, XXXVII, ss. 364-366, İstanbul 2009.

....., *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.

Mülayim, Selçuk, “Kubbe”, *DİA*, XXVI, ss. 300-303, Ankara 2002.

Müneccimbaşı, Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, II, çev. İsmail Erünsal, Ty.

Necipoğlu, Gülru, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

Orbeyi, Nil, “Çift Revaklı Sinan Camilerinde Modüler Sistem”, *METU Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 33/2, ss. 201-225, İstanbul 2016.

Orman, İsmail, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, ss. 338-340, Ankara 2003.

....., “Türbe”, *DİA*, XLI, ss. 464-466, İstanbul 2012.

- Önge, Yılmaz, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988.
- Özcan, Abdulkadir, “Mimar Sinan’a Siparişte Bulunanlar”, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988.
- Özgüven, Yekta, *II. Mahmud Dönemi İstanbulu’nda Kentsel-Fiziksel Kavrayışın Değişimi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2009.
- Özha, Yılmaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türkler*, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 1987.
- Özkarcı, Mehmet, "Niğde-Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi" *Belleten*, 63/236, ss. 95 - 122, 1999.
-, “Şehirlerin İktisadî Gelişmesinde Ticarî Vakıf Eserlerinin Rolü: Bor ve Ulukışla Örneği”, *Vakıf Ve İktisat Sempozyumu*, ed. Mehmet Kurtoglu, , ss. 73-102, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2014
- Özünlü, Emine Erdoğan, “XVI. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinin Ekonomik Nitelikleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi* 18/1, 2010, ss. 257 - 270
- Özyurt, Şeniz, *Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.
- Pazan, İbrahim, *Nahîfî’nin Cevahirü’l-Menâkıb’ı (Gencîne-i Ahlâk) (Tahlil ve Metin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2013.
- Peçe, Zaliha, *Nakkaş Osman ve Levni’ye Ait Padişah Portrelerinin Kompzasyon ve Teknik Açından Karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Ana Sanat Dalı, İstanbul 2015.
- Polattaş, Fatma Zehra, *Sokollu Mehmed Paşa’nın İstanbul’daki İmar Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2017.
- Ramazanoğlu, Gözde, “16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi” *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/3 ss. 333-344, 2008.
-, Ramazanoğlu Piri Paşa 16. Yüzyılda Adana’nın İmarı, Küsena Yayınları, İstanbul 2018

- Reyhanlı, Tülay, “Havsa’daki Sokollu veya Kasım Paşa Külliyesi Hakkında Tamamlayıcı Notlar” *Türkiyat Mecmuası*, 19, ss. 241 - 254, 1977.
-, Altun, Ara, “Edirne / Havsa’da Sokollu (Veya Kasım Paşa) Külliyesi”, *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı S.6*, ss. 67- 88, İstanbul 1976.
- Saatçi, Suphi, *Bir Osmanlı Mucizesi Mimar Sinan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.
- Sak, İzzet, - Çetin, Cemal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 16, ss. 179 - 22, Konya 2004.
- Sakaoğlu, Necdet, “Osmanlı Dönemi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, ss. 497-503, İstanbul 1994.
- Samorcic, Radovan, *Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam Sokollu Mehmet Paşa*, Sabah Kitapları (Çeviren: Meral Gaspıralı), İstanbul 1995.
- Sönmez, Zeki, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar – Belgeler*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1988.
- Sönmezer, Şükrü, Ögel, Semra, “Lüleburgaz Sokollu Mehmet Paşa Camii’nde Oran-Strüktür İlişkisi”, *Mimarlık, Planlama, Tasarım İTÜ Dergisi*, 3/1, ss. 75-79, İstanbul 2004.
- Sözen, Metin-Tanyeli, Uğur, *Sanat Kavram Ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2014.
- Şahin, Fatih, “Ticaret Yapılarında Tarihsel Gelişim ve Tipolojiler: Trabzon Üzerine Yansıyış Şekilleri”, 38. *ICANAS Kongresi, Bildiriler: tarih ve medeniyetler tarihi*, C. VI., ed. Zeki Dilek vd., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yayınları, Ankara, 2012, ss. 2879-2894
- Şancı, Fuat, *Hatay İlinde Türk Mimarisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Tanıncı, Zeren, *Türk Minyatür Sanatı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1996.
- Tanin Gazetesi, 15 Eylül 1943, s. 4.
- Tanman, M. Baha, "Sinan'ın Mimarisi İmaretlar", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988.
-, “Süleymaniye Külliyesi”, *DİA*, XXXVIII, ss. 119-121, İstanbul 2010.
- Temiz, Mine “Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi”, *Vakıf Dergisi*, 1, ss. 13-17, 2004.
- Terzioğlu, Arslan, “Bimarhistan”, *DİA*, VI, s.163-178, İstanbul 1992.

- Toroman, Burcugöl, “Kanûni’nin Son Seferini Konu Alan Bazı Tasvirlerdeki Sembolik Dil Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları* 52/52, ss. 1- 40, İstanbul 2018.
- Tuluk, Ömer İskender, *Mekana Bağlı Strüktür Analizi: Osmanlı Dini Mimarisinde Örnekleme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon 1999.
- Turan, Şerafettin, *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1997.
- Turani, Adnan, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Uçar, Fuat, *Osmanlı Döneminde Bolu’da Paşa Vakıfları*, Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Bolu 2009.
- Uran, Yasin, “*Hünernâme*” Adlı Eserdeki Çadırılı Minyatürlerin İncelenmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.
- *Osmanlı Tarihi*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Yavuz, Mehmet, “Klasik ve Modern Dönem Yönetici Yetiştirme Sistemleri”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31/ 2, ss. 433-450, 2017.
- Yediyıldız Bahaeddin, “Sinan’ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açıdan Tahlili”, *VI. Vakıf Haftası: Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde “Mimar Sinan ve Dönemi” Sempozyumu*, (İstanbul Aralık 5-8 1988), ss. 103-128, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1989.
- Yernipınar, Uysal - Yılmaz, Lale, “Tarihi İpek Yolunda Payas Külliyesi ve Doğu Akdeniz Tur Programları”, *2. Uluslararası Turizimin Geleceği Kongresi: İnovasyon, Girişimcilik ve Sürdürülebilirlik Kongresi*, Mersin 2018, s. 720.
- Yıldız, Murat, “Havsa’daki Şehit Mehmed Paşazade Kasım Paşa Vakfı”, *Vakıflar Dergisi*, 41, ss. 97 – 114, 2014.
- Yüksel, İ. Aydın, “Ekrem Hakkı Ayverdi Biyografisi”, *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1995.

ARŞİV BELELERİ

- BOA., A. DVNSMHM.d., 5/ 527, Vezir-i azam Mehmed Paşa'nın gelip geçen yolcular için Burgaz'da inşâ ettirmek istediği kervansaray için gerekli kerestenin, bedeli mukabilinde tedârik edilmesi. H-21-04-973
- BOA., A.DVNSMHM.d., 118/1149, Belgrad'da yeniçeri zabıtine: İbrahim Han-zade Ali'nin müracaatı üzerine dedesi Şehid Mehmed Paşa'nın vakfının Belgrad'da han-ı cedid adlı hanında öncedenberi tüccarların sakin olmasının önündeki engellerin kaldırılması. H-29-11-1123
- BOA., A.DVNSMHM.d., 118/1997, Edirne kadısına ve bostancıbaşısına: İbrahim Han-zade Ali'nin başvurusu üzerine ceddi Şehid Mehmed Paşa'nın Edirne'de vakfettiği çeşme ve hamamının su kaynaklarına su yolcularınca müdahalesinin engellendiği. H-29-02-1124
- BOA., A.DVNSMHM.d., 121/ 413, Haleb mollasına ve mütesellimine: Haleb'te bulunan Şehid Mehmed Paşa evkafına bağlı Antakyakapısı haricinde bulunan debbağhane ve altında bulunan resm-i kantariyeye haksız yere kimsenin müdahale ettirilmemesi. H-30-07-1125
- BOA., A.DVNSMHM.d., 137/ 417, Bergos kadısına: Müteveffa vezir-i azam-ı sabık Şehid Mehmed Paşa evkafından Bergos kazasındaki cami ve imareti müsakkafatından olan han-ı kebir kadimi bir han iken sonradan bina edilen hanlar sebebiyle muattal kaldığı ve gelirinin azaldığı hususundaki şikayet için gereği gibi hareket edilmesi. H-10-11-1142
- BOA., A.DVNSMHM.d., 23/ 274, Medine'deki Vezir Mehmed Paşa Medresesi Müderrisi Muhiddin'in Ramazan ayında hacıların avdetine kadar Mekke'de Beytulullah'ta derslerine devam etmesine mümanaat olunmasına dair Medine kadısına ve şeyhülhareme hüküm. H-28-07-981
- BOA., A.DVNSMHM.d., 28/ 214, Veziriazam Mehmed Paşa'nın Havsa'da yaptırtacağı hayratı için tayin ettiği Mustafa kethüdaya kiremit ve kireç hususunda yardım edilmesine dair, Mahmud Paşa hassı köyü kadısına yazılan hüküm. H-25-07-984
- BOA., A.DVNSMHM.d., 28/ 30, Mekke'de Veziriazam Mehmed Paşa'ya bir hamam inşâ ettirmesine müsaade olunduğunun tebliğine dair, Mekke kadısına yazılan hüküm. H-19-05-984

- BOA., A.DVNSMHM.d., 36/ 769, Semendire beyine ve Belgrad kadısına hüküm: Vezirazam Mehmed Paşa'nın Belgrad'a getirdiği suyu mecrasından bazı kimseler çevirip evlerine aldıkları bildirilmekle, mezkur suya kimseyi müdahale ettirmemesi. H-5 -04-987
- BOA., A.DVNSMHM.d., 39/ 537. Şam kadısına hüküm: Müteveffa Veziriazam Mehmed Paşa'nın Şam'da bir boyahanesi olup adamları olan Ebubekir ve Ömer Çelebi nam kimseler diğer boyacıların sanatlarına mani oldukları bildirilmekle bu iş için ellerinde emir var mıdır tahkik edip bildirmesi. H-05-02-988
- BOA., A.DVNSMHM.d., 7/ 1751, Vezir-i Âzam Mehmed Paşa'nın Bergos'ta yaptırdığı imâreti için çok sayıda bennâ gönderilmesi ve diğer hususlarda da gereken yardımın yapılması. H-18-01-976
- BOA., A.DVNSMHM.d., 7/ 1858, Ulukışla'nın konak yeri olup bir kervansaray yapılmasının uygun olacağının ilâm edilmesi üzerine Vezir-i Âzam Mehmed Paşa burada bir kervansaray yaptırmak istediğinden, nasıl bir kervansaray yapılmasının uygun olacağının ve ne kadar akçe ile tamamlanacağının keşfettirilip bildirilmesi. H-10-02-976
- BOA., A.DVNSMHM.d., 7/ 1940, Vezir Mehmed Paşa tarafından hayratı için alınmış olup hâlen Sofya'da bulunan kurşunun Bergos'a götürülmesi için Sofya, Dubniçe, Radomir, Samakov ve Köstendil kadıları tarafından kiralık arabalar temin edilmesi. H-24-02-976
- BOA., A.DVNSMHM.d., 7/ 2642, Kâbe'de Bâbü's-selâm yakınında, taşarak etrafı kirleten su yatağının, Vezir-i Âzam Mehmed Paşa'nın yaptırdığı medreseden artan kereste varsa onunla tamir edilmesi. H-23-06-976
- BOA., A.DVNSMHM.d., 7/ 625, Vezîr-i Âzam Mehmed Paşa'nın Bergos'ta yaptırmakta olduğu câmi için isimleri zikredilen kazalardan belirtilen miktarlarda neccar gönderilmesi. H-29-06-975
- BOA., A.DVNSMHM.d., 7/ 720, Vezîr-i Âzam Mehmed Paşa'nın Medine'ye getireceği su için ihtiyaç duyulan malzemelerin bedeli karşılığında satın alınması ve nakliyesi hususunda gereken yardımın yapılması. H-15-07-975
- BOA., A.DVNSMHM.d., 7/ 774, Vezîr-i Âzam Mehmed Paşa tarafından Medine'ye getirilen su ve yaptırdığı sebiller için usta suyolcu ve âb-keşler tayin edilmesi. H-28-07-975

- BOA., A.DVNSMHM.d., 7/ 779, Edirne'nin Karayokuş mahallinde Vezîr-i Âzam Mehmed Paşa'nın bulup kendi imkânlarıyla hâssa su yoluna bağlattığı bir lüle iki masura suyun yaptırmakta olduğu hamam tamamlanincaya kadar evine bağlanması; hamam tamamlanınca bu su ile daha önceden kendisine ait bulunan yarım lüle suyun hamama bağlanması. H-29-07-975
- BOA., A.MKT.MHM., 236/ 82, Şehid Mehmed Paşa'nın Bergos kasabasında yaptırdığı mağazanın tamir edilerek katroshane ittihazı. H-22-03-1278
- BOA., AE.SABH.I., 186/ 12407, Vezirazam Şehid Mehmed Paşa Evkafı'nın Selanik'in Kabapınarı veya Pazargah-ı Cedid karyesinde bulunan cami ve mektebde yirmi akçeye mutasarrıf olan el-Hac İsmail'in evlatsız olarak vefatı sebebiyle bahsi geçen cihetin tevcihi. H-09-06-1199
- BOA., AE.SMHD.I., 200/ 15793, Şehid Mehmed Paşa Evkafı'na bağlı Şam'da müsakkafat ve asiyaclar, karyeler icarı ile Hz. Yahya Aleyhisselam'ın türbesine tilavet olan icar ve kandiller için zeytinyağı bahalarına dair Mütevelli İsmail bin İbrahim'in arzuhalı. H-27-02-1168
- BOA., AE.SMHD.I., 241/ 19499, Sabık Veziriazam Şehid Mehmed Paşa'nın Vişegrad kazasının Sokubey (Sokulubey) karyesinde yaptırdığı caminin vakfının tevliyetinin Ali'den alınarak Süleyman bin Murtaza'ya tevcihi. H-09-02-1163
- BOA., AE.SMST.II., 105/ 11346, Bor kazasındaki boyahanenin asumani boya rûsumu Şehid Mehmed Paşa Evkafı'na, kırmızı boya rûsumu Bor Mukataası'na kayıtlı olduğu halde, Bor Mukataası eminlerinin asumani boya rûsumuna yaptıkları müdahaleye engel olunması. H-09-03-1115
- BOA., AE.SMST.IV., 16/ 1219, Hacı Halil Bey'in mütevellisi olduğu Şehid Mehmed Paşa Evkafı müstagallatından Havass-ı Mahmudpaşa kazasının Havsa kasabasında ve Bergos'da bulunan hanelerin üzerlerinde bulunan kurşunlar ve kiremitlerin imarı ile saireye dair hüküm. H-29-12-1223
- BOA., AE.SSLM.III, 120/ 7310, Havza'da Kasım Paşa Camii ve İmareti Vakfı'ndan yevmi üç akçe vazife ile kaldırımcılık cihetine mutasarrıf iken fevt olan zimmi Yuvan'ın

- mahlulünün erbab-ı istihkaktan Musa'ya tevcihi. H-21-03-1211
- BOA., AE.SSLM.III., 310/ 18080, Bergos'da Şehid Mehmed Paşa Evkafı'ndan panayır mahalli için yapılan salaşların hasıl olan galesinden Ali Bey Camii hüddamına tahsis olunan yevmi on yedi akçelik tevcihatın beratı. H-21-03-1222
- BOA., BEO., 2523/ 189157, Sokollu Mehmed Paşa'nın Lüleburgaz'daki cami, medrese ve su yolları masarifi tamiriyesi. (Maliye), H-02-01-1323
- BOA., C..EV., 444/ 22464 Bergos'daki pazar yeri Vezirazam Şehid Mehmed Paşa Vakfı'na ait olduğundan başkaları tarafından müdahale yapılmaması için emir verilmesi. H-07-07-1208
- BOA., C.BLD., 123/ 6142, Selanik'te Pazargah-ı Cedid karyesinde Şehid Mehmed Paşa Evkafı'ndan olan han harap olduğundan tamiri şartıyla iltizamı. H-29-06-1219
- BOA., C.BLD., 151/ 7516, Edirne'de Şehid Mehmed Paşa Evkafı'ndan Üç Şerefeli Cami kurbunda olan vakfın çifte hamamın icarı hakkında. H-29-11-1206
- BOA., C.BLD., 19/ 946, Vezir-i Âzam Şehid Mehmed Paşanın, Bergos kasabasında kain cami, imaret ve çeşmelerine cari suya vaki olan müdahalenin menî. H-24-04-1196
- BOA., C.BLD., 23/ 1122, Vezir-i Âzam Şehid Mehmed Paşa'nın oğlu Kasım Paşa ruhu için Havza'da bina eylediği imareti evkafının Edirne'deki musakkafatı cabisinin tahakkuk eden zimmetinin tahsili. H-08-06-1207
- BOA., C.BLD., 44/ 2177, Bergos'ta Şehid Mehmed Paşa İmareti Evkafı'ndan bir cihetin tevcihi. H-28-02-1209
- BOA., C.BLD., 45/ 2220, Bergos'ta Sadrazam Şehid Mehmed Paşa Evkafından başka han bulunmaması vakfın şartlarından olduğundan, vakıf aidatının korunması için sonradan tesis edilen hanların kapatılması için evvelki fermanın yenilenmesi. H-12-02-1209
- BOA., C.BLD., 57/ 2838, Şehid Mehmed Paşa oğlu Kasım Paşa ruhu için Hassa kasabasında yaptırdığı imaret ve camii şeyhliğinin tevcihi. H-25-12-1201
- BOA., C.BLD., 81/ 4008, Şehid Mehmed Paşa'nın Tekirdağı'ndaki vakıf hamamına su yolcu tayini. H-09-11-1126
- BOA., C.BLD., 99/ 4937, Vezir Şehid Mehmed Paşa Evkafı müsakkafatından Edirne'de Üç Şerefeli Camii kurbunda vakfın büyük çifte hamamı müstecir-i kadimi Salih'in

- mugayir-i şerh hareketi görülmediğinden vaki müdahalenin men'i ile müstecire iadesi. H-12-10-1206
- BOA., C.EV., 136/ 6793, Şehid Mehmed Paşa Evkafı'ndan Sayda'daki bir hanın müstecirleri olan müstem-in-i efrenç taifesinin fazla inşaat yapımları hakkındaki taleplerine itibar edilmemek şartıyla tamir edilmesi. H-29-12-1255
- BOA., C.EV., 179/ 8933, Selanik'in Pazargah köyündeki Şehid Mehmed Paşa Camii Evkafı'ndan imamet ve hitabet cihetlerinin tevcihi. H-22-12-1272
- BOA., C.EV., 219/ 10918, Sadrazam Şehid Mehmed Paşa'nın Bor'daki camiinin vakfından Bor ve Niğde'deki bezzasitan, dükkan, mahzen ve boyahaneler ile Bor'daki eskici bezistanındaki dükkanlara vaki tecavüzün men'i. H-29-12-1255
- BOA., C.EV., 236/ 11800, Mütevellî Münif'in, Şehid Mehmed Paşa Vakfı'ndan Havza kasabasındaki hanın kurşun ferşiyle sakfının tamiri talebi. H-29-06-1225
- BOA., C.EV., 238/ 11875, Mütevellî Yusuf'un, Bergos kasabasında Şehid Mehmed Paşa Camii ve İmareti Evkafı'ndan olup, yanan han-ı kebirin evlad-ı vakıftan Mehmed Arif Bey marifetiyle tamirine ve zimematının tahsiline müsaade olunması talebi. H-29-06-1225
- BOA., C.EV., 32/ 1600, Şehid Mehmed Paşa'nın Bergos'daki camii ve imareti evkafı müstagalatından Çorlu'da kain bezirhanenin kasaba-i mezkurede bazı kişiler tarafından haneleri içinde ihdas edilen bezirhaneden dolayı ibtal ve harabına sebep olduklarından men'i. a.g.y.tt H-29-12-1255
- BOA., C.EV., 366/ 18595, Payas kasabasında Şehid Mehmed Paşa Camii havlusunda on sekiz bab medrese odasıyla mektebi şart-ı vakıf hilafına tasarruf edilmesinin men'i. H-29-12-1141
- BOA., C.EV., 447/ 22612, Payas Kalesi civarında ötedenberi Mısır ticaretine iskele olan ve Vezirazam Şehid Mehmed Paşa tarafından inşa edilen İskele-i Kebir mevkiinin değiştirilmesi varidatının imarete ve muhafazaya memur olanlara mahsus bulunmasına binaen buna mahal verilmemesinin Adana valisine ve kadısına emir olunması. H-29-08-1178

BOA., C.EV., 53/ 2616,	Şehid Mehmed Paşa Evkafı'nın icare-i vahideli akarından Şam'da kain odalar dükkanlar ve sairenin kiracıların zimmetlerinde mütarakim icarlarının tahsili. H-25-12-120
BOA., C.EV., 86/ 4289	Veziriazam Şehid Mehmed Paşa Evkafı'ndan Haleb'de Gümrük Hanı'ndaki camide cüzhan cihetinin tevcihi., H-15-12-1211
BOA., C.MF., 103/ 5141	Galata'da Arab kapusu dışındaki Şehid Memed Paşa Camii vakıflarından cihetli mektebe muallim tayini (Mütevelli İbrahim Hanzade Abdurrahman tarafından taktır). H-03-05-1210
BOA., C.MF., 106/ 5286,	Sofya'da Şehid Mehmed Paşa oğlu Kasım Paşa'nın imareti ve camii vakfından on akçe yevmiye ile vaiz tayini. H-22-07-1209
BOA., C.MF., 137/ 6819,	Bor kasabasında Şehid Mehmed Paşa Mektebinde müşarunileyh evkafından meşrut vazife ile muallimlik cihetinin tevcihi. H-29-11-1174
BOA., C.MF., 21/ 1039,	Şehid Mehmed Paşa oğlu Kasım Paşa'nın Havsa kasabasında kain cami, imaret ve mektebi vakfının vaiz, muallim-i mekteb ve sair cihetlerinin tevcihi. H-04-09-1259
BOA., İ.EV., 19/ 42,	Medine-i Münevvere'de Harretülğavat'taki Şehid Mehmed Paşa Vakfı'ndan olan kargir hanenin tamiri. Belge tarihi R. 30 (1316R-08) H-29-04-1316
BOA., İ.HUS., 92/ 13,	Bolu'daki Tavi Mehmed Paşa Dergahı'na uygun mikdar taamiye tahsisi. (1319N-015), H-08-09-1319
BOA., İ.ML..62/ 65,	Sokollu Mehmed Paşa'nın Lüleburgaz kasabasındaki evkafının su kemerlerinin tamiri. (1322/Z-35) H-28-12-1322
BOA., İ.ŞD., 92/ 5481,	Mekke'de Babüzziyade civarında vaki Şehid Mehmed Paşa medresesinin tamirine dair. H-06-12-1305
BOA., ML.EEM., 181/ 61,	Gebze (Gekboze)'ye bağlı Aydınli karyesinde natamam kalan Şehid Mehmed Paşa Camii'nin tamamlanması hususunda padişah tarafından emir verildiği ve masraflarının Hazine-i Hassa veznesinden itası. R-18-10-1309

BOA., ŞD., 129/ 17,

Şehid Mehmed Paşa Vakfı akaratından Medine-i Münevvere'de vaki bir hanenin tamiri. (Evkaf 4), H-23-07-1311

BOA., ŞD., 135/ 15,

Eyüb civarında vaki şehid Mehmed Paşa Medresesi ile türbe, kütüphane, çeşme ve su yollarının tamiri. (Evkaf 5) H-15-02-1313

BOA., TS.MA.e., 1300/ 5,

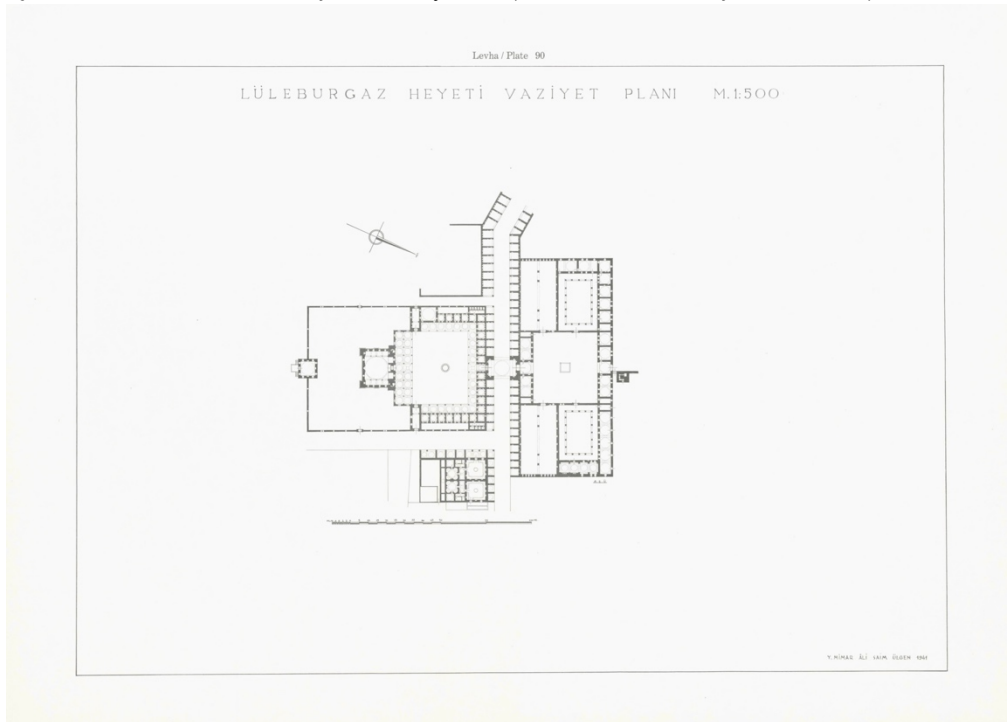
Şemsi'nin, Sultan Murad Han bin Selim Han ve Sokullu Mehmed Paşa için yazmış olduğu kasideyi padişaha takdim ettiği., H-29-12-995

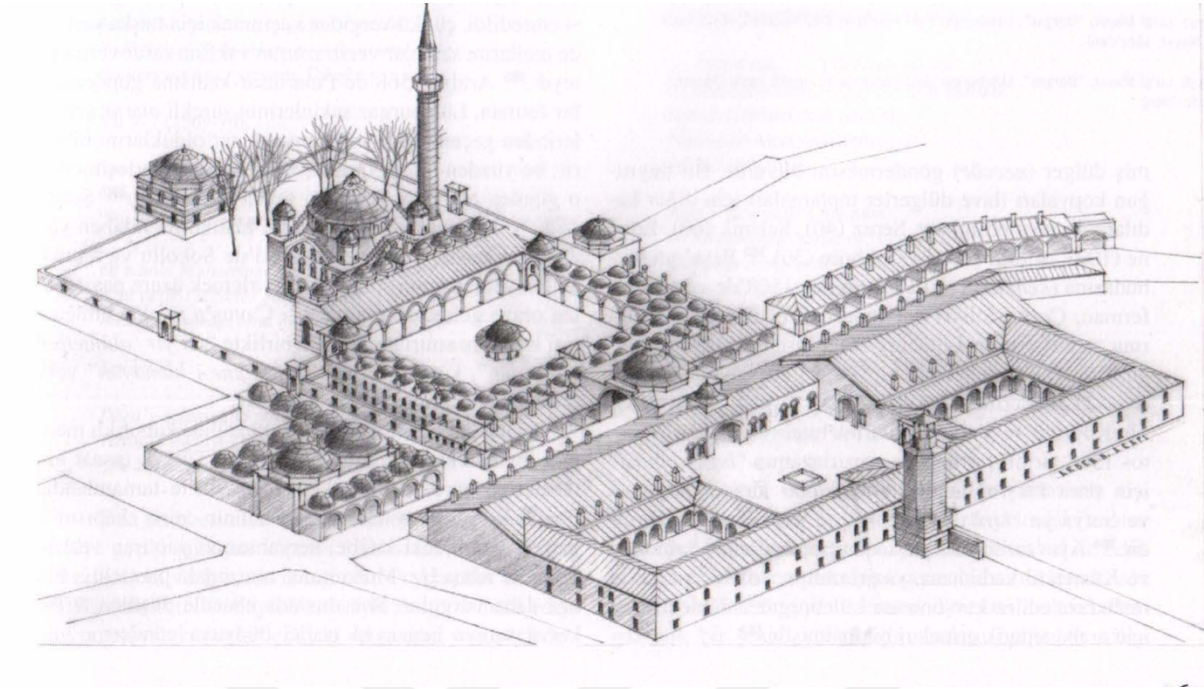
EKLER

Şekil 1: Sokullu Mehmet Paşa'nın Minyatürü (Arslantürk - Börekçi, 2012, s. 31)

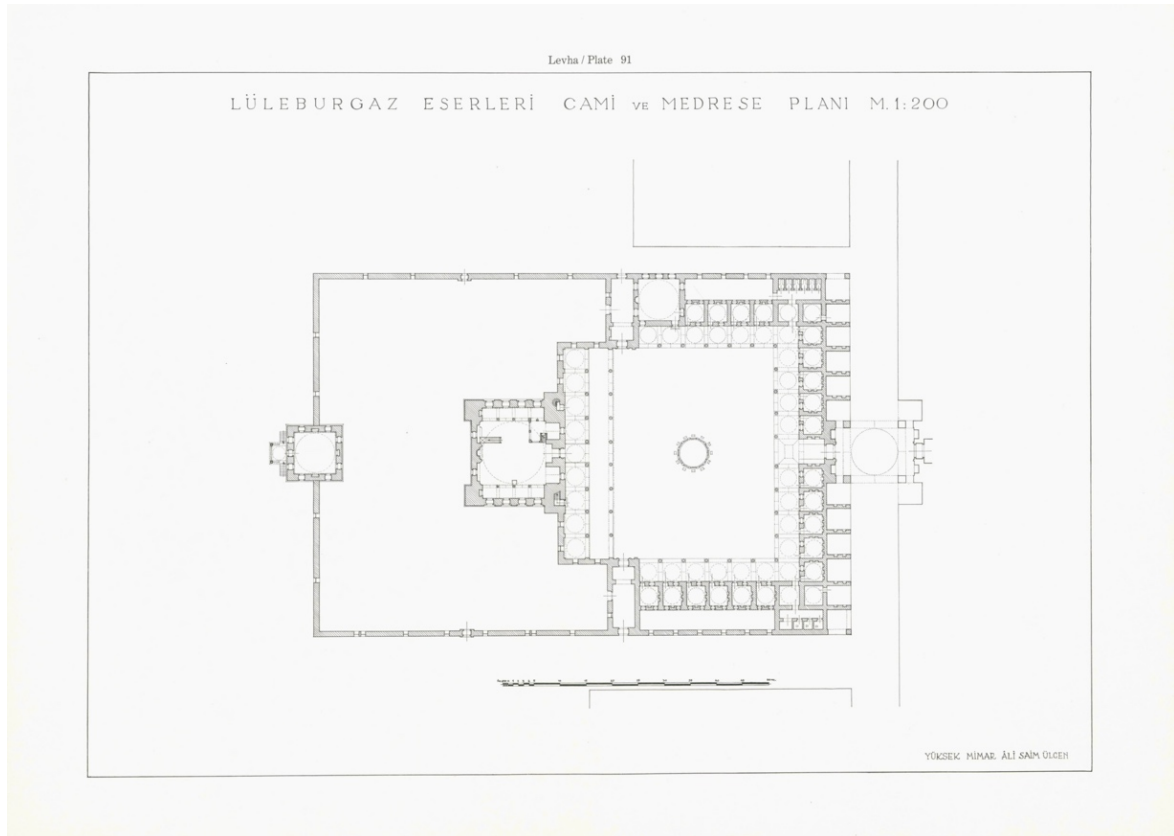
Şekil 2: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Vaziyet Planı (Ülgen'den)

Şekil 3: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Askometrik Perspektif (Necipoğlu, 2013, s. 467)

Şekil 4: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Genel Görünüm (Lüleburgaz Belediyesi Arşivi)

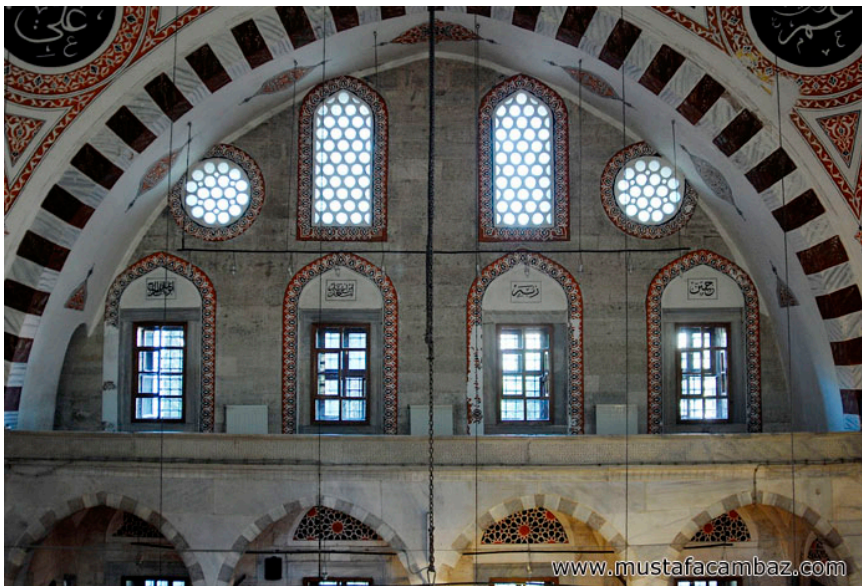
Şekil 5: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami Planı (Ülger'den)

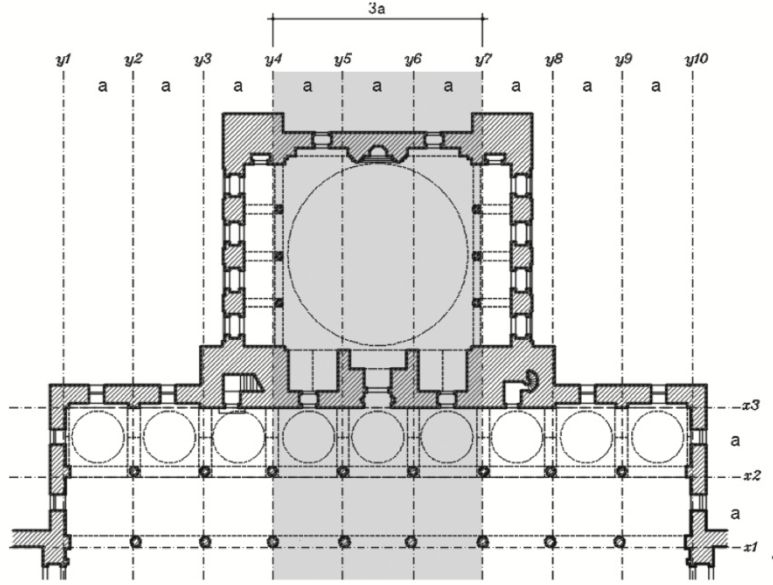
Şekil 6: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami Yan Girişler (Mustafa Cambaz Arşivinden)

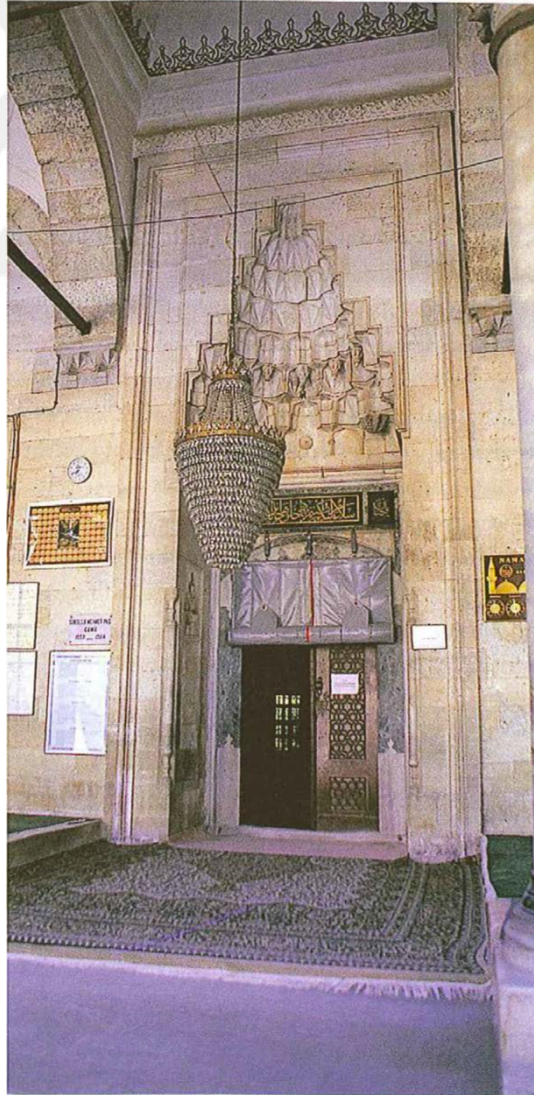
Şekil 7: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami (Necipoğlu, 2013, s. 476)

Şekil 8: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Camii Pencereleler (Mustafa Cambaz Arşivinden)

Şekil 9: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Son Cemaat Yeri Planı (Orbeyi, 2016, s. 212)

Şekil 10: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami Harim Kapısı (Aslanapa, 2004, s.280)

Şekil 11: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami Harimi (Mustafa Cambaz Arşivinden)

Şekil 12: Bulgar İstilası Sırasında Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami (Gökhan Karataş Arşivinden)

Şekil 13: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami Mihrabı (Mustafa Cambaz Arşivinden)

Şekil 14: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Minberi (Ahmet Yılmaz Arşivi)

Şekil 15: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Camii Minber Aynalık Bölümü (Ahmet Yılmaz Arşivi)

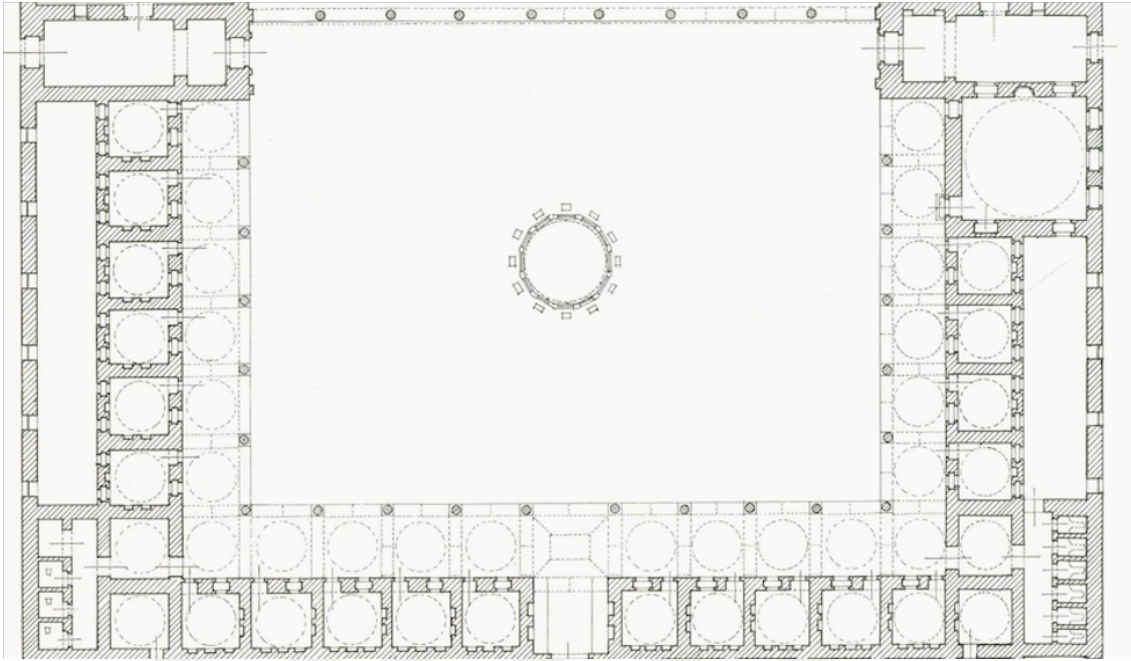
Şekil 16: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami Mahfili (Ahmet Yılmaz Arşivi)

Şekil 17: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami Şadırvanı (Mustafa Cambaz Arşivinden)

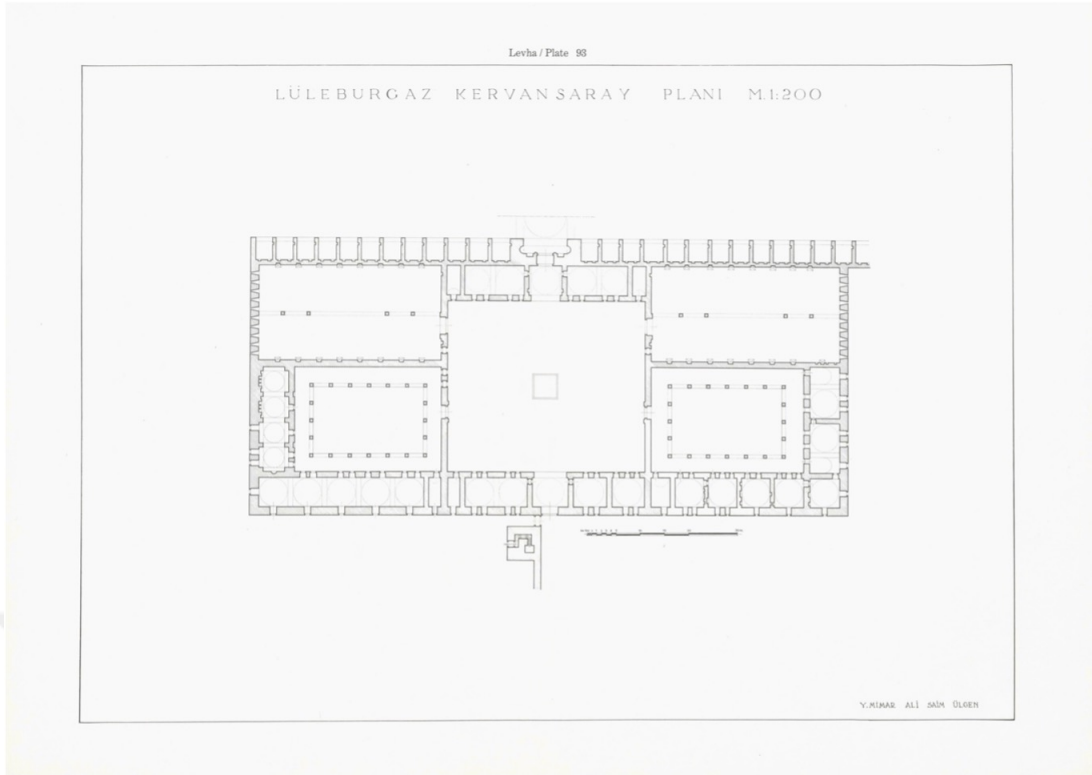
Şekil 18: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami Şadırvanı, Tuğra Detay (Ahmet Yılmaz Arşivi)

Şekil 19: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Medrese Planı (Ülgen'den)

Şekil 20: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Medresesi Öğrenci Hücreleri (Mustafa Cambaz Arşivinden)

Şekil 21: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Kervansarayı Restitüsyon Planı (Ülgen'den)

Şekil 22: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Kervansarayı (Nek İstanbul, II. Abdülhamid Albümü)

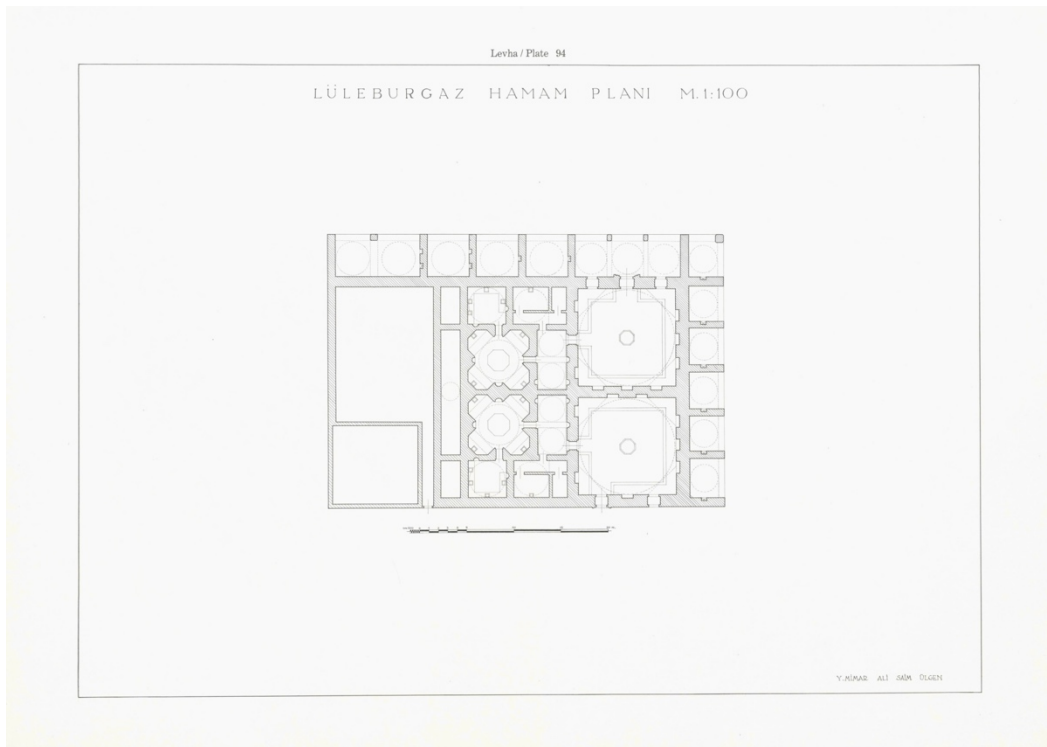
Şekil 23: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Kervansarayı'nın Gravürü (Luigi Mayer'den)

Şekil 24: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Kervansarayı Günümüze Ulaşan Bölümler (Arslan, 2017, s. 45)

Şekil 25: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Kervansarayının Kışla Olarak Kullanılması (Nek İstanbul, II. Abdülhamid Albümü)

Şekil 26: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Hamamı Plan (Ülger'den)

Şekil 27: Lüleburgaz Sokollu Mehmet Paşa Hamamı (Kırklareli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Zekeriya Kurtulmuş Arşivinden)

Şekil 28: Lüleburgaz Sokollu Mehmet Paşa Sıbyan Mektebi (Mustafa Cambaz Arşivinden)

Şekil 29: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Sıbyan Mektebinin Günümüze Ulaşmayan Ahşap Saçak İzleri (Nek İstanbul, II. Abdülhamid Albümü)

Şekil 30: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Arastası (Necioğlu, 2013, s. 467)

Şekil 31: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Dua Kubbesi (Mustafa Cambaz Arşivinden)

Şekil 32: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Köprüsü (Kırıklareli Kültür Envanteri Arşivi)

Şekil 33: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Köprüsünün Günümüze Ulaşmayan Kitabe Bölümü (Nek İstanbul, II. Abdülhamid Albümü)

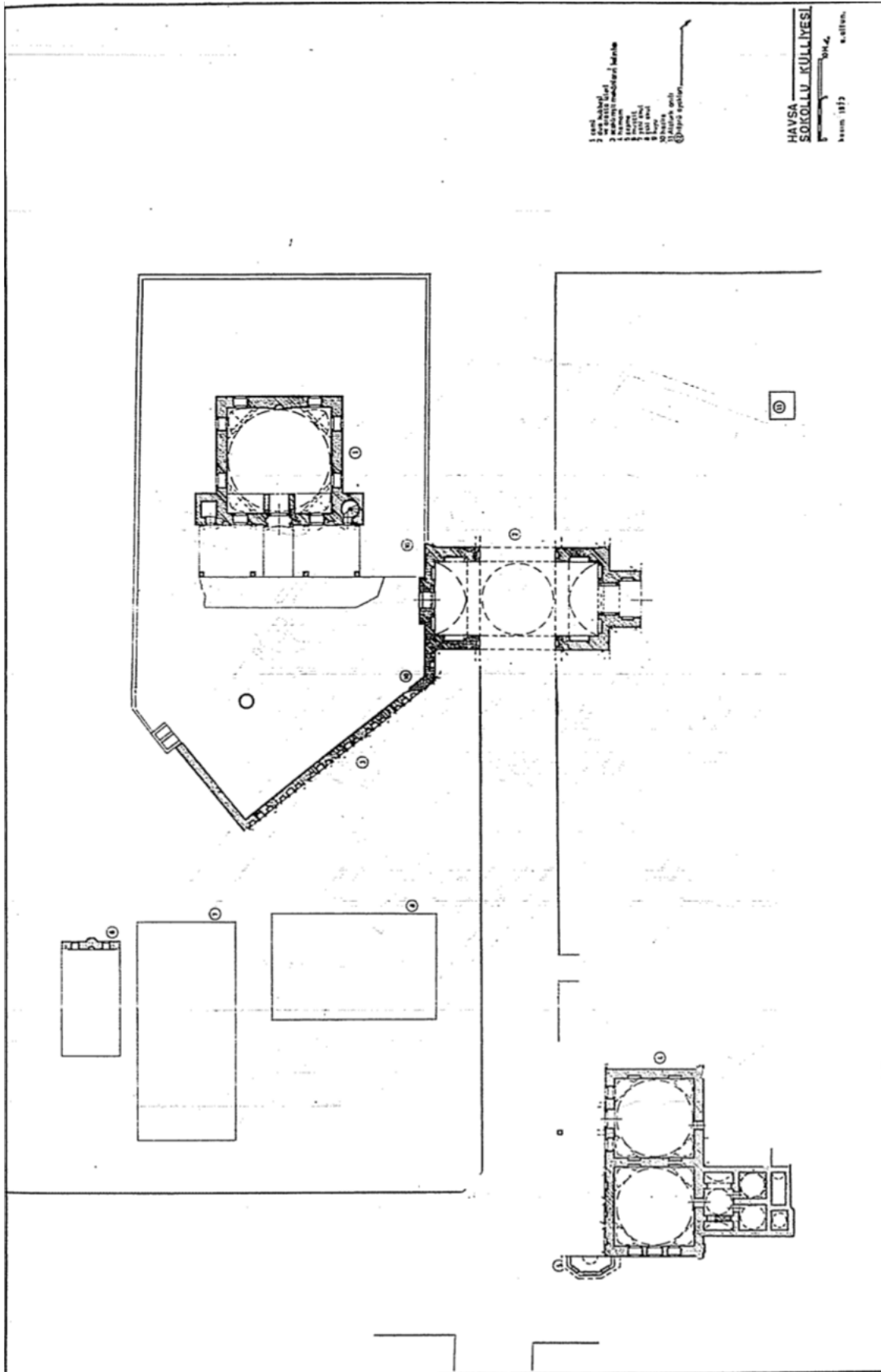
Şekil 34: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Kervansarayı Girişi Üzerindeki Kitabe Bölümü (Mustafa Cambaz Arşivinden)

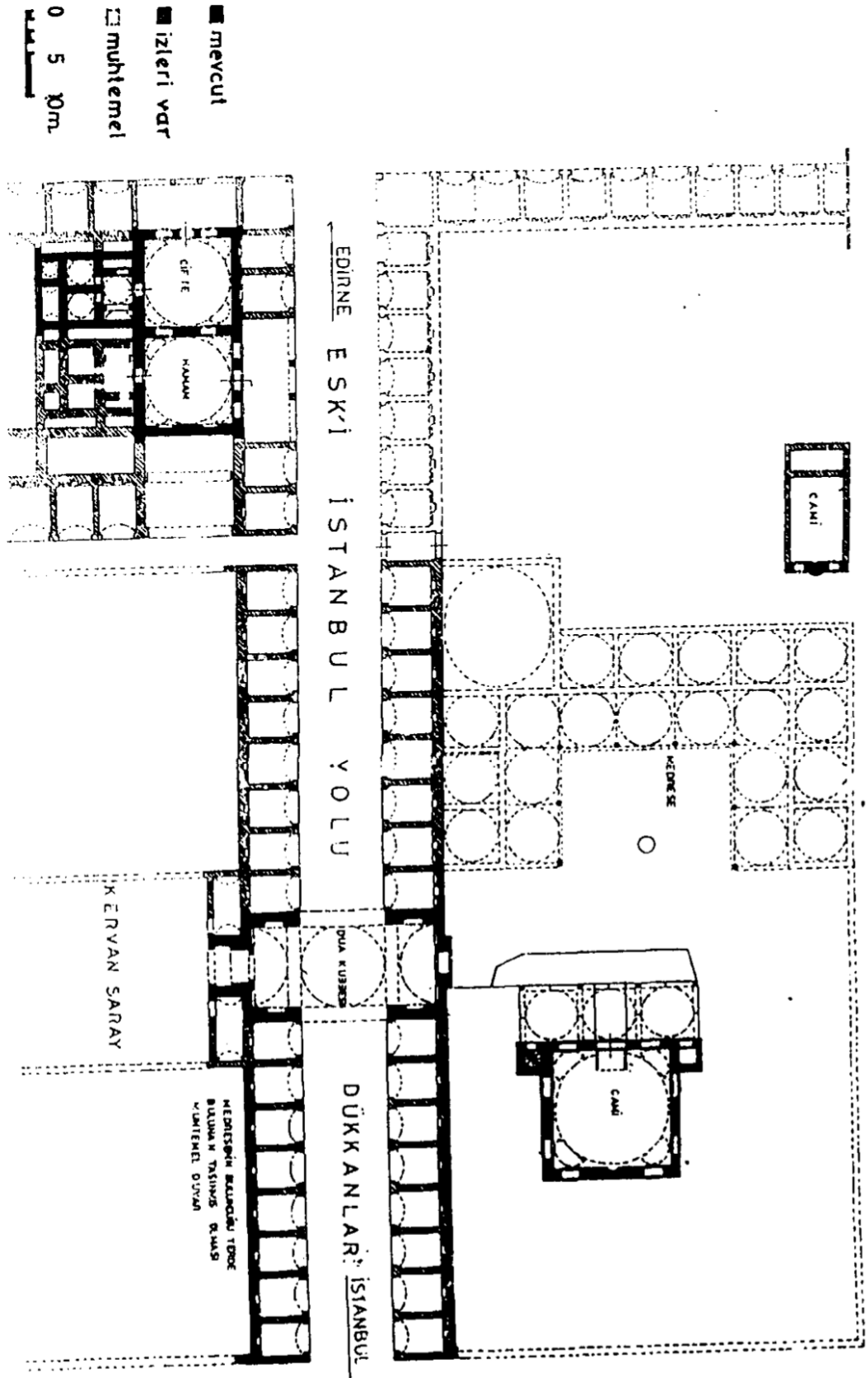
Şekil 35: Lüleburgaz Sokullu Mehmet Paşa Cami -Medrese Ortak Avlusu Girişindeki Kitabe (Mustafa Cambaz Arşivinden)

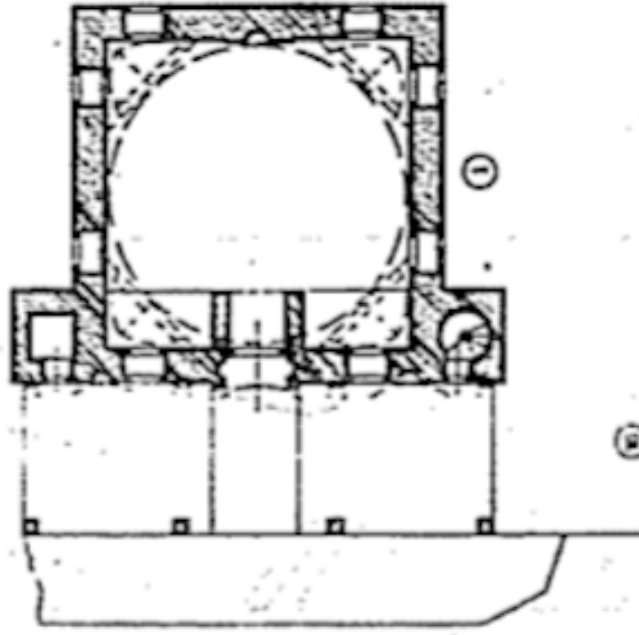
Şekil 36: Havsa'nın 1930'lara Ait Fotoğrafı (Trakyanet, Tufan Baş Arşivi)

Şekil 37: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Planı (Reyhanlı, 1976, s. 84)

Şekil 38: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Hipotetik (Varsayımsal) Planı (Küçükaya, 1990, s. 249)

Şekil 39: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Cami Planı (Reyhanlı'dan)

Şekil 40: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Cami (Arslan, 2017, s. 25)

www.mustafacambaz.com

Şekil 41: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Cami Harim Kapısı (Mustafa Cambaz Arşivinden)

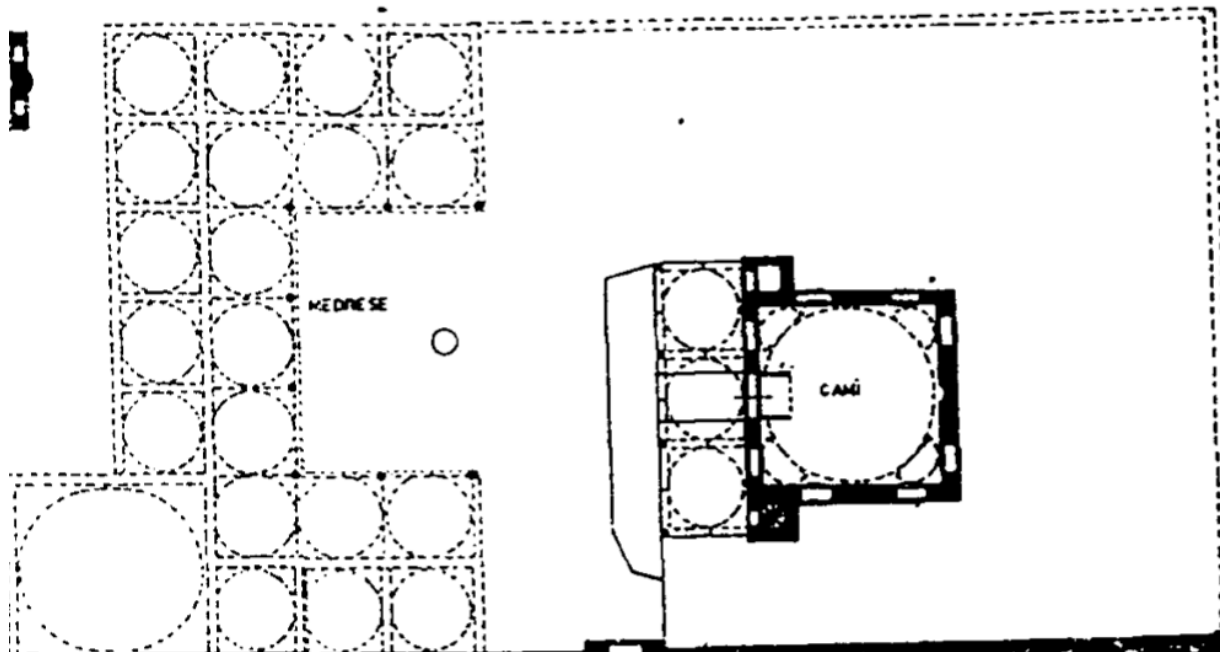
Şekil 42: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Cami'nin Eski Tarihli Görünümü (trakyanet, Tufan Baş Arşivinden)

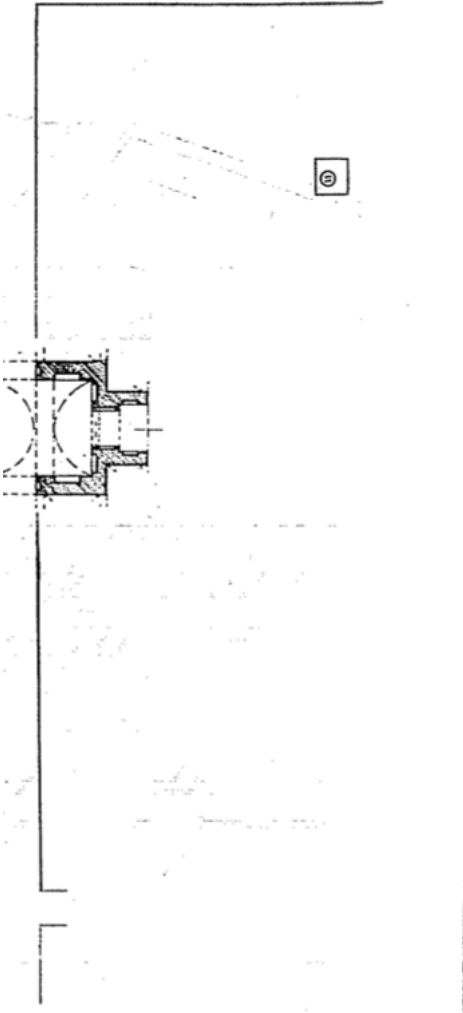
Şekil 43: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Cami Mihrabı (Mustafa Cambaz Arşivinden)

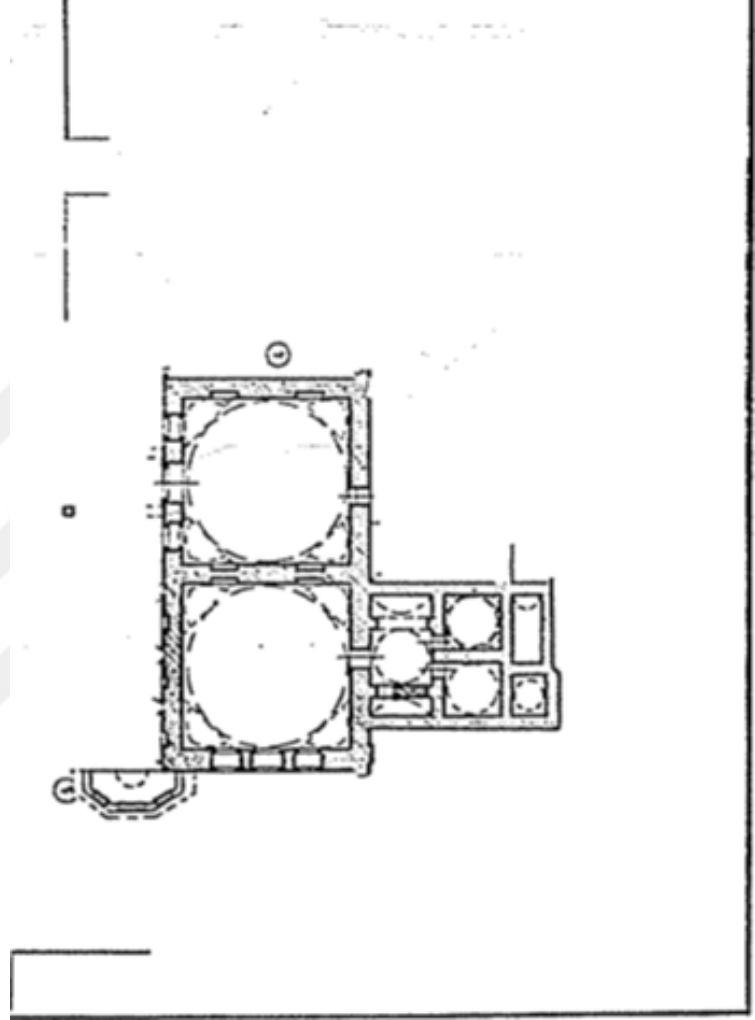
Şekil 44: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Cami Minberi (Mustafa Cambaz Arşivinden)

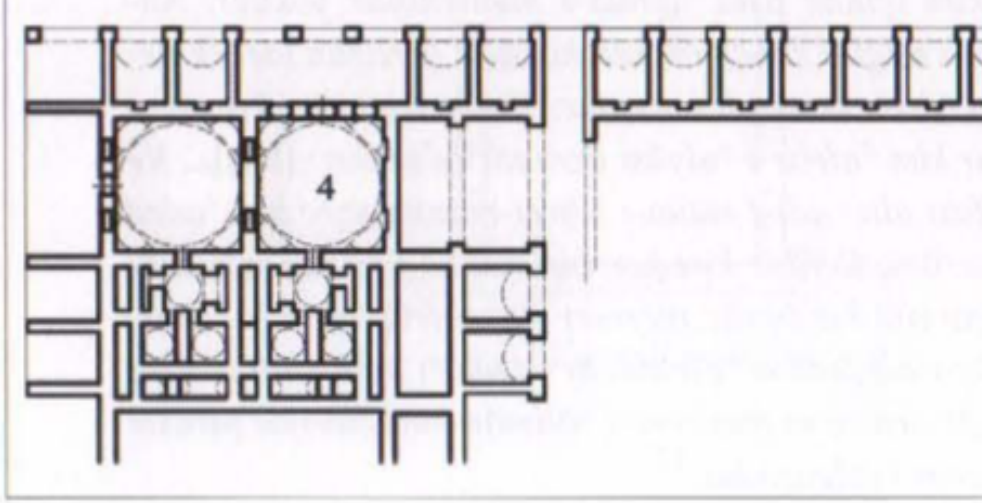
Şekil 45: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Medrese Planı (Küçükkaya'dan)

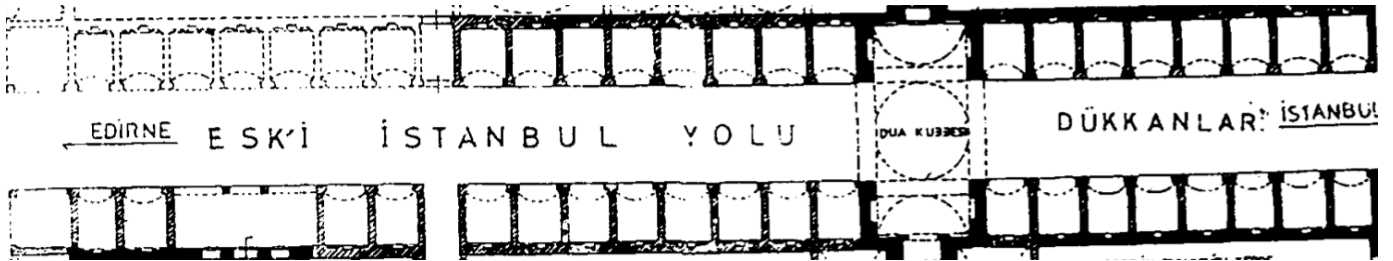
Şekil 46: Havsa Sokullu Mehmet Paşa
Kervansaray Planı (Reyhanlı'dan)

Şekil 47: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Hamam Planı
(Reyhanlı'dan)

Şekil 48: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Hamam Planı (Necipoğlu, 2013, s. 596)

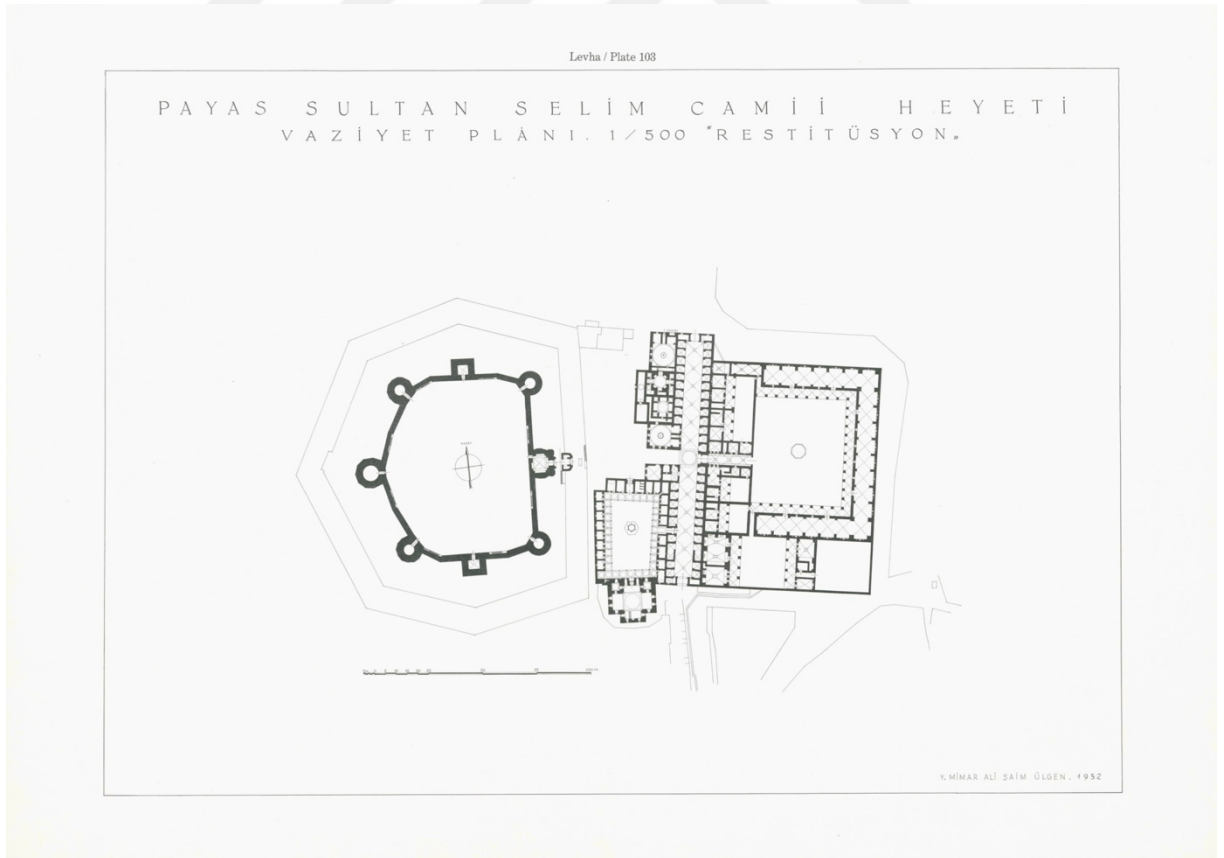
Şekil 49: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Külliye Arastası (Küçükkaya'dan)

Şekil 50: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Külliye Dua Kubbesi (Arslan, 2017, s. 23)

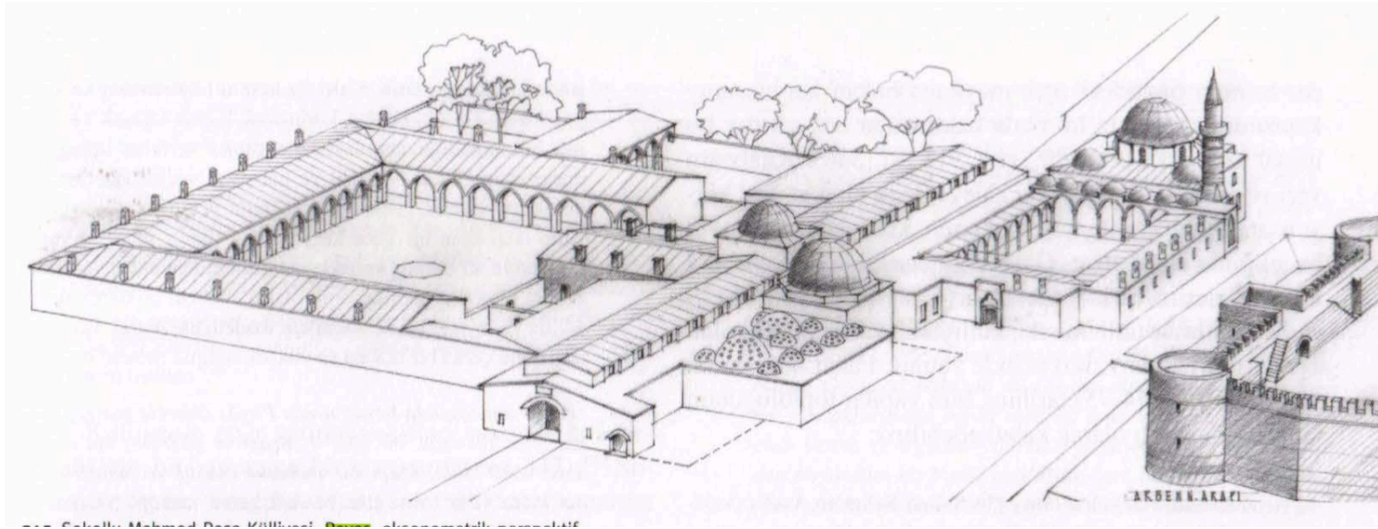
Şekil 51: Havsa Sokullu Mehmet Paşa Kitabe Levhası (Mustafa Cambaz Arşivinden)

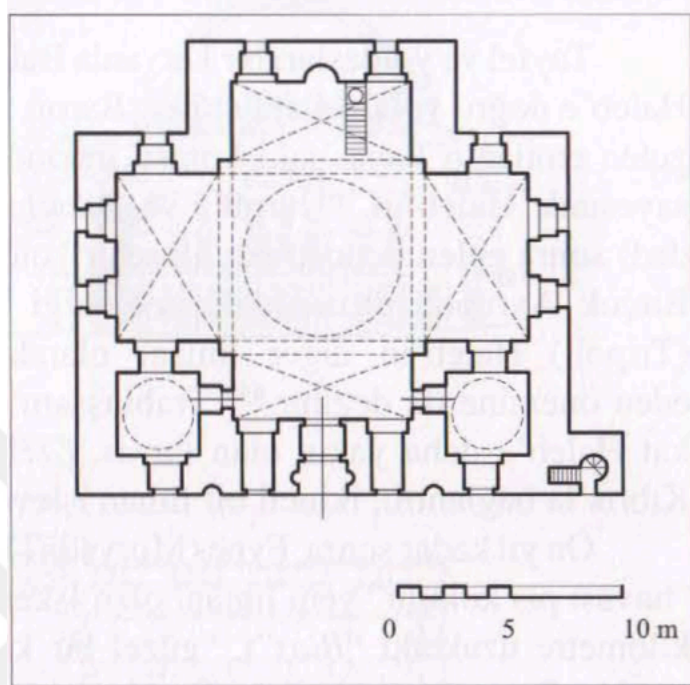
Şekil 52: Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Planı (Ülgen'den)

Şekil 53: Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Hava Fotoğrafı (Ahmet Nacioğlu Arşivinden)

Şekil 54: Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Aksometrik Perspektif (Necipoğlu, 2017, s.477)

Şekil 55: Payas Sokullu Mehmet Paşa Cami Planı (Necipoğlu, 2017, s. 583)

Şekil 56: Payas Sokullu Mehmet Paşa Cami (Selahattin Öksüz Arşivinden)

Şekil 57: Payas Sokullu Mehmet Paşa Cami Son Cemaat Revağı (Selahattin Öksüz Arşivinden)

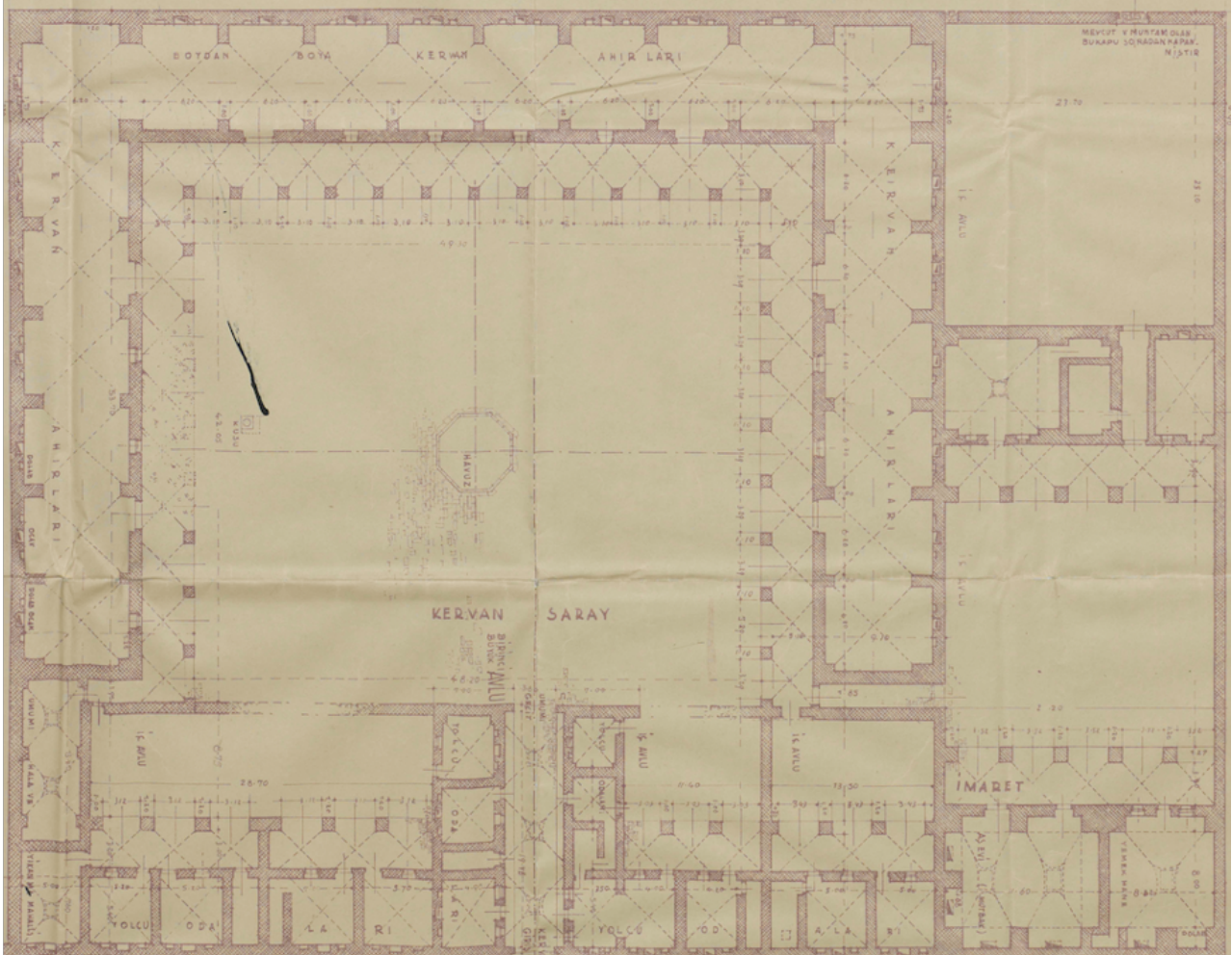
Şekil 58: Payas Sokullu Mehmet Paşa Cami Harim Kapısı (Selahattin Öksüz Arşivinden)

Şekil 59: Payas Sokullu Mehmet Paşa Cami Mihrabı (Selahattin Öksüz Arşivinden)

Şekil 60: Payas Sokullu Mehmet Paşa Tekke (Medrese) Hücreleri (Selahattin Öksüz Arşivinden)

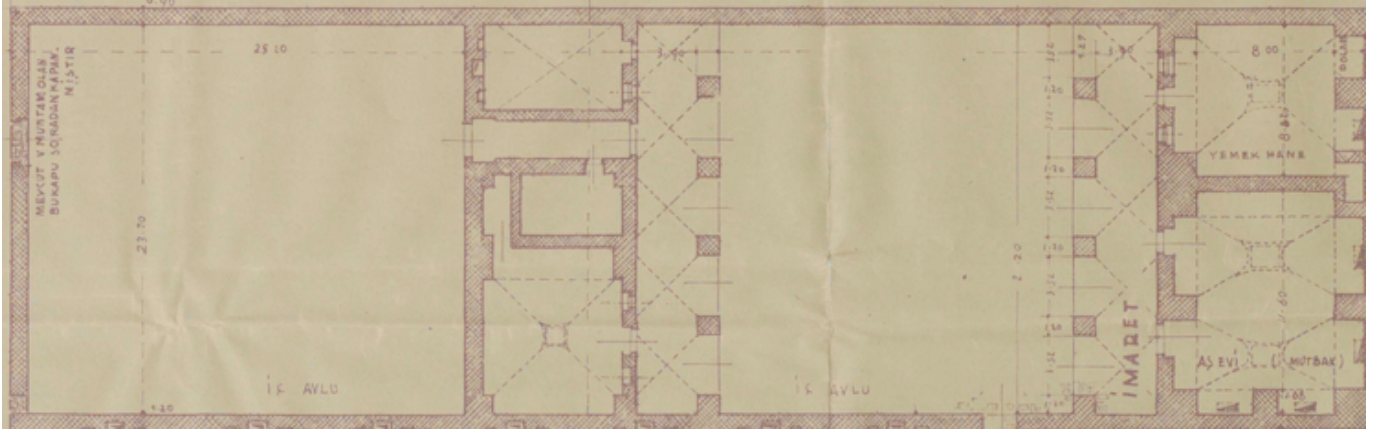
Şekil 61: Payas Sokullu Mehmet Paşa Konaklama Birimleri Plan (Salt Arşiv, Asım Kömürcüoğlu)

Şekil 62: Payas Sokullu Mehmet Paşa Konaklama Birimleri Kapısı (Selahattin Öksüz Arşivinden)

Şekil 63: Payas Sokullu Mehmet Paşa Konaklama Birimleri Koridor (Selahattin Öksüz Arşivinden)

Şekil 68: Payas Sokullu Mehmet Paşa İmaret Planı (Kömürcüoğlu'ndan)

Şekil 69: Payas Sokullu Mehmet Paşa İmareti (Selahattin Öksüz Arşivinden)

Şekil 70: Payas Sokullu Mehmet Paşa Hamamı Hava Fotoğrafı (Ahmet Nacioğlu Arşivinden)

Şekil 71: Payas Sokullu Mehmet Paşa Hamam Kapısı (Selahattin Öksüz Arşivinden)

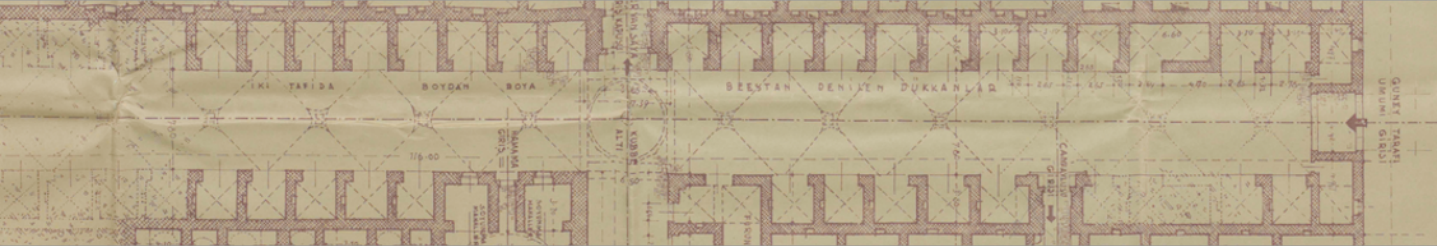
Şekil 72: Payas Sokullu Mehmet Paşa Sıbyan Mektebi (Selahattin Öksüz Arşivinden)

Şekil 73: Payas Sokullu Mehmet Paşa Arastası (Payas Şenlendirme Projesi)

Şekil 74: Payas Sokullu Mehmet Paşa Dua Kubbesi (Selahattin Öksüz Arşivinden)

Şekil 75: Payas Sokullu Mehmet Paşa Arastası Yıkılan Bölümler (Kömürcüoğlu'ndan)

Şekil 76: Payas Sokullu Mehmet Paşa Arastası Yıkılan Bölümler (Payas Şenlendirme Projesi)

Şekil 77: Payas Sokullu Mehmet Paşa Köprüsü (Selahattin Öksüz Arşivinden)

Şekil 78: Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Kuzeyindeki Çeşme (Selahattin Öksüz Arşivi)

Şekil 79: Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Güneyindeki Çeşme (Selahattin Öksüz Arşivinden)

Şekil 80: Payas Sokullu Mehmet Paşa Konaklama Birimleri Kapısı Üzerindeki Onarım Kitabesi (Selahattin Öksüz Arşivinden)